

UDK:821.512.133-1

Xikmatoy ABDULXAMIDOVA,

Farg'ona davlat universiteti adabiyotshunoslik kafedrasida o'qituvchisi

E-mail: xikmatoy96@pf.fdu.uz

Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti professori, fil. f. d I.Yakubov taqrizi asosida

ISAJON SULTON ROMANLARIDA BADIY-PSIXOLOGIK XRONOTOP

Annotatsiya

Maqolada Isajon Sultonning "Boqiy darbadar", "Ozod" romanlarida badiiy-psixologik xronotopning o'ziga xos o'rni tadqiq qilinadi. Ijodkor asarlaridagi ruhiy psixologik holatlar tahlilga tortiladi. Ruhiy psixologizmning adabiyotdagi o'rni tahlil etiladi. Badiiy psixologizmning qahramon ruhiyati ifodasi sanaladi. Badiiy tasvirdagi ruhiy tahlil dastlab ijodkor ong ostida namoyon bo'ladi. Uning qog'ozda aks etishi, adresatga yetib borib uni ifodalangan ruhiy holatga solishi ijodkorning uslubiy mahoratini belgilaydi.

Kalit so'zlar: Xronotop, mifologema, triada, xarakter, obraz, psixologizm, detal, roman, Jamiyat badiiy psixologik xronotopi, Shaxs badiiy psixologik xronotopi, badiiy estetika, vazifa.

ARTISTIC AND PSYCHOLOGICAL CHRONOTYPE IN THE NOVELS OF THE ISAJON SULTAN'S

Annotation

The article examines the unique role of the artistic-psychological chronotope in Isajon Sultan's novels "The Eternal Wanderer" and "Free". Psychological conditions in the works of the artist are analyzed. The role of spiritual psychology in literature is analyzed.

Key words: Chronotope, mythologeme, triad, character, image, psychologism, detail, novel, artistic psychological chronotope of society, artistic psychological chronotope of the individual, artistic aesthetics, task.

ХУДОЖЕСТВЕННО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ ХРОНОТОП В РОМАНАХ ХУДОЖНИКА

Аннотация

В статье исследуется уникальная роль художественно-психологического хронотопа в романах Исаджона Султана «Баки Дарбадар» и «Озод». Анализируются психологические состояния в творчестве художника. Анализируется роль духовной психологии в литературе.

Ключевые слова: Хронотоп, мифологема, триада, персонаж, образ, психологизм, деталь, роман, художественно-психологический хронотоп общества, художественно-психологический хронотоп личности, художественная эстетика, задача.

Kirish. Ijod betakror jarayon. Unda muallif uslubi va o'ziga xosliklari namoyon bo'ladi. Badiiy psixologizmning muallifda u orqali yaratilgan qahramonlarida aks etishi adabiy jarayon uchun muhim sanaladi. "So'z san'atida psixologizmning kuchayishi, adabiy qahramonlarning ruhiy olamiga alohida e'tibor, insonga, eng avvalo, psixologik, undan so'ngina jismoniy-fiziologik hodisa sifatida qarash, insonning ichki dunyosi – qalbi, ruhi, ong manzaralari fonida ijodiy teran o'zlashtirish alaloqibat, badiiy yaxlit tizimning yaxlit "insoniylashuvi" – psixologizatsiyalashuviga olib keldi. Psixologizmning kuchayishi esa o'z navbatida, barcha adabiy-estetik unsurlar qatori badiiy zamonning ham psixologizatsiyalashuviga sabab bo'ldi[1]. "Badiiy adabiyotda ruhiy tahlilning o'rni katta. U yoki bu badiiy asar, insonning ruhiyatini teran va ishonarli aks ettirishiga qarab baholanadi"[2]. Badiiy tasvirdagi ruhiy tahlil dastlab ijodkor ong ostida namoyon bo'ladi. Uning qog'ozda aks etishi, adresatga yetib borib uni ifodalangan ruhiy holatga solishi ijodkorning uslubiy mahoratini belgilaydi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Isajon Sulton "Boqiy darbadar" romanidagi qahramonlar psixologiyasi va badiiy psixologik xronotop bosqichma-bosqich o'sib, shakllanib boradi. Dastlab asarda muhabbat, do'stlik kabi munosabatlar kesishib, raqiblik kayfiyati yoki konflikt paydo qiladigan qahramonlar yo'q. Unda inson o'zligi, o'zi va aqli(ruh, jism va aql) o'rtasidagi butunlikka shayton aralashadi. Ular bir-biridan chekinib etikdo'zning taqdir bashorati tomonga yetaklaydi. Bu ayriqlik zamonlar osha

davom etadi (Hatto asar yakuni, nafaqat asar, balki dunyo, taqdirlar yakuniga qadar davom etishi belgilanadi). Romanning quyidagi qismida psixologik xronotop tasvirlangan.

"Etikdo'z bugun azonda kulbasining yonidagi daraxt shoxlarida qop-qora chumchuqlar to'planib olganini ko'rdi. Boshqa daraxtlarda chumchuqlar yo'q edi. Bular esa aynan uning loysuvoq uyining yoniga to'planishgan, na ovoq chiqarar, na don-dun terar, faqat sinchkov boqishar va nimanidir kutishardi"[3].

Etikdo'z kulbasi yoniga chumchuqlar to'plangan "azonda" vaqt ifodasidan matndagi dastlabki salbiy voqelik namoyon bo'ladi. Bu ibora o'rni nuraftosh tongda, sahar tong chog'ida jumlarini qo'llashi ham mumkin edi, lekin "azonda" bu jumla malol keladigan tong chog'ini ifodalaydi. Etikdo'zning uyi emas, kulbasi iborasi uning turmush tarzidagi nochorlikni ifodalamoqda. Kulba yaqinidagi boshqa daraxtlarda bunday, qora tusli chumchuqlar bo'lmay faqat uning loysuvoq kulbasi yonidagina edi. Chumchuqlarning sanalayotgan harakati (na ovoq chiqarar, na don-dun terar, faqat sinchkov boqishar va nimanidir kutishardi) na bog'lovchisi orqali bog'lanishi ifodadagi harakatsizlikni kuchaytiradi. Sinchkov boqish va nimanidir kutishda keyingi o'rinda "Ammo nimani?" so'rog'i "jism", "ruh" va "aql" uchligi suhbatidagi psixologik xronotop tasvirini asarga olib kiradi.

"Ammo nimani? U tuni bilan mijja qoqmay chiqdi. Ertalab turganida ham vujudida charchoq his qildi. "Bugun

endi uxloymasam kerak, – deb o'yladi u. – Endi to kechgacha mudroq bosib yurishga to'g'ri keladi". Qahramonning "mija qoqmay chiqishi", "vujudida charchoq xis qilishi", "endi uxloymaslik iqrori", "mudroq bosib yurishga to'g'ri kelishi" ifodalari jismoniy va ruhiy zo'riqishni ifodalab kuchli stress holatidagi qahramon ruhiyatini uning atrofidagi detallar va qahramonning psixologik holati bilan birgalikda tasvirlamoqda. Bunda yozuvchi keyingi salbiy voqeliklarga ishora qilmoqda.

"Agar kunduzi nimadir sodir bo'lmasa, – dedi uning ichidan sovuqqon va shafqatsiz bir ovoz. – To'g'ri aytding, agar kunduzi nimadir ro'y bermasa, albatta mudroq bosib yurasan". "Hech narsa ro'y bermaydi, – deb e'tiroz bildirdi etikdo'zning aqli unga. – O'lim lashkari bugun anavi kishini qatl etadi. Agar askarlar qiziqqonlik ustida shaharning ham kulini ko'kka sovurishmasa..." "Ular shaharning kulini ko'kka sovurishmaydi, o'zing ham yaxshi bilasan, – deya yana e'tiroz bildirdi ovoz. – Sen tashqarida nimani ko'rding?" "Hech narsani". "Yolg'on. Sen daraxtga qo'nib olgan qora chumchuqlarni ko'rding". "Nima bo'пти, har kungi oddiy chumchuqlar..." "Ammo, Hazrat nima degan edi?" "Hazrat degan ediki..." "Hazrat degan ediki, o'yning o'n uchinchi kunida, juma kuni uchib keladigan qora chumchuqlar aslida mudhish va qattol bir qarg'ishning yukini olib kelishadi..." "O'chir ovozingni", – dedi qat'iy qilib etikdo'z, so'ng yana darchaga qaradi". Ushbu o'rinda qahramonning ichidan chiqib kelgan "sovuqqon va shafqatsiz ovoz" qahramon ruhining ovozi edi. Kunduzi nimadir sodir bo'lishini oldindan sezgandek "kunduzi nimadir (avvalida sodir bo'lmasa) ro'y bermasa, albatta mudroq bosib yurasan" tarzidagi sodir bo'lishi mumkin bo'lgan voqelik vaqti yetilganligini ifodalaydi. Aqlning "Hech narsa ro'y bermaydi" tarzidagi e'tirozidan etikdo'z makonida bo'lgan voqealar ustun keladi. Qahramonning tashqarida ko'rganlari, hazratning bashorati, bashoratda aytilgan ayni sanada qahramonning ruhiy psixologik holati uning taqdiriga qadarda belgilangan kun yetganligini asoslaydi. Rus psixologiya fanlari doktori, professor A.M.Prixojanning "Shaxs bilan bog'lik xavotirlanishni o'rganish metodikasi"[4] tadqiqotida havotirlanish ta'sirida yuzaga kelgan stress sotsiologik ko'ngilsizliklarni keltirib chiqarishi acoclangan. Etikdo'zning odamlar yohud o'lim lashkari nazariga tushib jazolanishdan qochishi o'z taqdiri gardaniga "ibtido"da ifodalangan tavqi la'natga uchrab intihogacha boqiy yashash, darbadar kezishga mahkum etadi. Bunda taqdir shamolining bir epkini etikdo'zni ikkinchi marotaba turtib o'tadi. Ushbu romani xususida "...Boqiy darbadar" asaridagi hazrat va etikdo'z qismati insoniyat taqdiriga ishora qiluvchi vosita vazifasini bajaradi. Insonning bioijtimoiy tabiatiga zid hatti harakatlar oqibati ham ishoraviy mazmun orqali ifodalanadi. Vatan va Iymon ruhiy olami ustunlari sifatida oliy qadriyat darajasida ulug'lanadi. Ruh o'zining asl vatani ULUG' RUHga qo'shilib farog'at topadi, – degan xulosaga kelinadi"[5]. "Yozuvchi xalqimizning jon haqidagi tasavvurlariga suyanib, badiiy mushohadani yuzaga keltirgan. Yozma adabiyotda badiiy holat sintezlashgan mifologema sifatida tavsiflanishi lozim. Isajon Sulton nasrida juda ko'p o'rinlarda sintezlashgan mifologema kuzatiladi. Yozma adabiyotga singdirilgan xalq falsafasi elementlari logik folklorizm nomi bilan ilk bor atalishi va mavjud tushunchaning adabiyotshunoslikda yangi hodisa ekanligi isbotlangan." [6] Bu nafaqat qahramonlar va obrazlar orqali, balki romanlarda keltirilgan milliy etalonlar orqali milliy psixologizm ifodalanaganligi aksidir. "Ozod" romanidagi ikkinchi aksda Ozodning psixologik holatini ko'rsatish barobarida, uni olam va odam haqidagi teran falsafiy-estetik mushohadalari negizida yuzaga chiqarishga erishganligi e'tiborimizni tortadi. Bunda badiiy xronotop ijodkor syujet voqelikni bosqichma-bosqich tasvirlashida ko'rinadi. Ozod ishtirosiz biror voqelik o'z mohiyatini namoyish qilmaydi. Roman muqaddimasida tugun Diloromga

lolani keltirish haqidagi qishloq ayollarining tavsiyasi o'laroq sodir bo'lsa, keyinchalik o'sha gul ishqida turli-tuman hodisalarni Ozod taqdiriga birlashtirish natijasida zohir bo'ladi. Dilorom – maqsad va muddao timsolida roman voqeligini birlashtirib boradi. Haq taolo amriga bo'yusnagan qavm alaloqibatda halokatga uchraydi. Buni teran anglagan Ozod botinida iymon va e'tiqod maslagi yanada mustahkam asosga evriladi. Jaloliddin Rumiy hikmatlaridan oziqlangan roman voqeligi hayot tilsimlari bilan tillashayotgan qahramon xarakterini to'laqonli ifodalash imkonini beradi. Qishloq ahli va u yerdagi hayovonot va nabodot olami Ozodga nimalarnidir uqtirar, ishora-kodlar yordamida qandaydir mavhum tushunchalardan saboq beradi. Ozod tasavvur olamida kundan-kun to'lishib, fikrlari tiniqlashayotganini his qilgan ko'yi faqat olg'a qadam tashlardi. Adib romanning markaziy nuqtalarigacha tabiatni o'rgatadi, olamning yaralishi, har bir yaratilgan yelkasida o'z missiyasi borligini anglab yetishgacha bo'lgan mashaqqatli yo'lni bosib o'tishi xususidagi interpretatsiv fikrlarini ifodalaydi. Isajon Sulton "Ozod" romanida o'z mifologiyasini qadim asotirlar va kelajak haqidagi orzu-umidlari birligida muhokamalaydi. Uchta aks (triada)ning funksional qiymati kecha-bugun-ertaga tarzida inkishof qilinadi: "Falonchi hayoti davomida tosh kesib, imorat qurgan edi, deb eslangan odamni ko'rdingmi? Vaqt ko'zi bilan qarasang, bir necha yuz yildan so'ng na imorat qoladi, na quruvchi. Ikkisi ham so'zga, ma'noga aylanib ketadilar. Shunda "Falonchi bir imorat qurgan edi, Xudo undan rozi bo'lsin", – deyiladi. Aytilgan so'zlar ma'nolariga ko'ra shakl oladi, deyilgani ham rost. Isbotini aytaymi? Ikki kishi bor edi, biri imon keltirdi. Kalimai shahodatni aytishi bilan kelajagi misli ko'rilmagan darajada o'zgarib ketdi. Vaholanki, imon keltirishidan oldin uning oxirati – abadiy uqubat edi. Bittagina so'z aytdi, umrining oxiridagi do'zax jannatga aylandi. Ikkinchisi esa ters kalima aytdi, umrining oxiridagi jannat jahannamga aylandi. So'z bilan taqdirlar o'zgarishini ko'ryapsanmi?"[7]. "Boqiy darbadar"dagi parchadan farqli tarzda psixologik xronotop tahlili uchun tanlangan bu parchada bir qarashda odamlar turmush tarzidagi musulmonchilik an'analari bilan hayot kechirgan qahramonning asardagi umr bayonidan bir parchadek tuyiladi. "Aytilgan so'zlar ma'nolariga ko'ra shakl oladi, – deyilgani ham rost.", "So'z bilan taqdirlar o'zgarishini ko'ryapsanmi?" tarzidagi ifoda qahramonning dunyoviy hamda diniy psixologik kayfiyati tasviridir. Bir qarashda ko'r kishining hikoyati asar avvalida shu obraz haqida so'z yuritilganda Ozod boshqa ma'nolar og'ushida kezardi. Hodisalarni hol tili bilan angelayotgan qahramon ruhiyatida ancha o'zgarish seziladi. Demak, yozuvchi roman poetikasiga olib kirgan jamiki obrazlar – Ozod uchundir. Unda Ozodning ruhiyati tarbiyalanib, bir-birini to'ldiradi. Shunday paytda Ozod keyingi hodisalarni anglash bosqichiga ko'tariladi. "Lison-ut tayr" dostonida har bir qushning savoliga Hudhud bir rivoyat yoki hikoyat bilan javob qaytaradi. Qushlar shu zaylda o'zligini anglash bosqichlariga ko'tariladilar. Ozod esa beqaror Shamol yordamida nafsni yengib, o'z e'tiqodiy maslagini mustahkamlab boradi. "Imon keltirgan kishi" Ozod uchun katta hikmat vazifasini o'tasa, "ko'r kishi" orqali qalb va ruh birligiga ishora qilinadi. Negaki, mudhish falokat ham insonning o'z amallaridan kelishini yozuvchi xilma-xil ishoralar asosida "bildirib" boryapti.

Tadqiqot metodologiyasi. Umuman, yozuvchi Isajon Sultonning "Ozod" romanida voqelik mifopoetik tasavvurning mifopoetik tafakkur tarziga o'tish bosqichlarida odamzod fe'l-atvoridagi uzil-kesil o'zgarishlarni uchta aks timsolida ochiqlashga diqqat qaratadi. To'ldiruvchi mohiyat kasb etgan hikmatlar olam va odam haqidagi teran tasavvurlarni boyitishga xizmat qiladi. Nafs va uning oqibatlar halokatli yo'l ekanligini ko'rsatish barobarida iymonning darajalarini ham tahlil markaziga yo'naltiradi. Natijada, oddiylikdan

murakkablik tomon harakatlanayotgan voqelikda Ozod qismatida qancha taqdirar birikuvini dalolatlaydi. Zero, badiiy xronotop nafaqat syujet yaxlitligini ta'minlaydi, balki psixologik xarakter tabiatini ham yuzaga chiqarishga zamin yaratadi. Chunki qahramon mifologik talqin negizida o'zini erkin his etadi. Unga turli tomondan berilayotgan imkon va ishora o'zligini yanada kengroq anglash bosqichlariga tomon keng yo'l ochib boradi.

Badiiy psixologik xronotopning namoyon bo'lishi interyer va peyzaj tasvirlari orqali ifodalanadi. Bu badiiy asarda qahramonlar yoki tasvirlangan davrlarga xos ruhiy psixologik holat ifodasida muhim ko'rsatkichlardir.

Adabiy asarda yaratiluvchi badiiy voqelikning muhim komponentiga Peyzaj sifatida qaraladi, u voqealar kechuvchi ochiq makon tasviri ekanligi fanga ma'lum. Masalan, "Boqiy darbadar"da "Shamol va qayun shundan so'ng Osiyo cho'llaridagi millonlab tonna qumni ichidagi jonzoqlari va nabodoti bilan qo'shib samoga ko'tarib ketdi, butun samoni qum buluti enladi." [8] tarzida tasvirlangan ushbu qism peyzajning dastlabki xususiyatini o'zida namoyon qilgan bo'lsa, uning boshqa jihatini yuqoridagi peyzajning davomida ko'rish mumkin. "Kuyten-Nayramdal cho'qqilaridan yuz ellik chaqirim masofada joylashgan inson takomili markazining bir qavatli beton binosini ham sindirib parchalab, xizmatchilari-yu yerto'lalari, tajribaxonalari-yu, aqli noqis, mayib-majruh sun'iy urchitilgan odamlari va fazoviy aloqa qurilmalari bilan qo'shib ko'klarga ko'tarib ketdi, ularning hammasi qum bo'roni aro ko'zdan g'oyib bo'ldi" [9]. An'anaga ko'ra, peyzaj orqali faqat tabiat tasvirini tushunish unga xos bo'lgan nafaqat tabiatni, balki u bilan birga inson tomonidan yaratilgan narsalar tasvirini nazarda tutishga halal beradi. Chunki inson qo'li bilan yaratilgan tabiiy va sun'iy obyektlar, xiyobon, shahar ko'chalari, tajriba maydonlari, qal'alar, bozor rastalari tasviri ham peyzaj hisoblanadi. Usti yopiq majualar, ularning ichki qismlari, xonadagi buyumlarning joylashuvi kabilarda interer namoyon bo'ladi. Ammo, ularga tabiat tasviri deb emas joy tasviri deya qaraladi. Yuqoridagilar shu makonlarga xos xususiyatlarni, tabiatini ochishda foydalanganligi uchun ularga peyzaj sifatida qarash mumkin. "Boqiy darbadar" romanidagi samolyotda tasvirlangan voqelik makoniga interyer sifatida qarash mumkin. Chunki samolyot badiiy asar voqealari kechuvchi yopiq makondir. Boeing 787 dreamliner aynan asardagi ikkinchi asosiy qahramon professor Ziyo asarga mana shu dreamliner orqali kirib keladi. Nima uchun degan savol bizning tadqiq niyatimizni yuzaga chiqishiga yordam beradi. Nima uchun avtobus, poyezd yoki kema emas aynan safarga samolyot tanlangan? Chunki professor Ziyo gen injeneringi bo'yicha dunyoda boshqalardan ancha yuqori natijalar ko'rsata oldi. Shuningdek, U samolyotning yerdan samoga ko'tarilishi zamonaviy xoy-u havas, muammolardan holi bo'shliqdir. U ramziy ma'noda balandlikka ko'tarilgan qahramon tafakkurining yuqori bosqichini ifodalaydi. Chunki uni mayda maishiy mavzular emas global muammolar o'ylantiradi. Bu o'rinda qahramon jamiyatda harakatlanadigan avtobus, tramvay, metro yoki avtomobilda harakatlanishi mumkin edi. Ammo u jamiyatdan anchayin yuqorida. Bu o'rinda samolyotda uchayotgan qahramonning fikrlashi va natijalari ham jamiyatdan ancha yuqori ekanligi yoritiladi. Bu

tasvirlar yozuvchining ruhiy psixologik (holati) tafakkur bilan bog'liq, bizningcha. Bu o'rinda ijodkorning badiiy tafakkuri g'oya va an'anaviy mavzular tasviridan chekinib, noan'anaviy tasvir darajasiga o'sganligi ko'zga tashlanadi. Natijada, ijodkor jamiyatni yuqoridan turib kuzatishga erishgan, asarning ushbu qismida muallif samolyotni ham shunday nomlaydi. Dreamliner-so'zma-so'z tarjima qilinganda "orzu uchchog'i" bo'lib, unda professor Ziyo o'z orzusini amalga oshiradi. Gen injeneringi sohasida hech kim erishmagan natijalarga erishadi. Professor Ziyo va etikdo'z - darbadar bu ikki qahramon asarda yonma-yon qo'yilishiga sabab - ularni nomlashdagi ifoda yo'sinidir. Etikdo'z - ijodkor qahramonini ism bilan emas, balki kasb nomi bilan chaqirib etikdo'z deya murojaat qiladi. Kasb egasi halol, pok yo'l bilan kun ko'rishi mumkin, lekin tafakkuri insonlar nazaridagi o'ziga munosabat bilan o'ralashib qoladigandek tasvirlanadi. Asarga professor Ziyo nomi bilan olib kirilgan ilm kishisi butun olam nima deyishidan, nima bo'lishidan qat'iy nazar fan, ilm o'zining so'zini aytadi va o'z funksiyasini bajaradi. Bu fikrining isboti o'laroq unga professor tirkalgan, Ziyo ism tanlagan. Demak, ilm Ziyo - ilm kishisining aksi sifatida doim ziyo nurini sochadi. Lekin bu safar uning ziyosidan kontrast maqsadda salbiy niyyatda foydalanilishining oldini olish uchun butun dunyo harakatga keladi. Uning mahluqini - asardagi ikkinchi darbadarini qo'lga kiritish yohud yo'q qilish uchun, bir fan kishisi kashfiyotiga ega chiqish uchun, butun dunyoda kutilishi mumkin bo'lgan ruhiy psixologik xronotop tasvirlangan. Bunda ijodkor zamon va makon tasviridan umuminsoniy maqsadlar mohiyatini ochish uchun foydalangan.

Tahlil va natijalar. Demak, yuqoridagi tahlillar va qarashlar asosida badiiy asarlarda uchraydigan badiiy psixologik xronotopning ikki ko'rinishini keltirishimiz mumkin.

Shaxs badiiy psixologik xronotopi - badiiy asar qahramonlarining ruhiy psixologizimni aks ettirgan peyzaj va interyerda tasvirlangan zamon va makon o'zgarishlari hamda evrilishlari tasviridagi badiiy psixologik xronotop hisoblanadi. U yozuvchining "Genetik" romanida Omon, "Ozod" romanida Ozod, "Boqiy darbadar"da esa etikdo'z va professor Ziyolarning badiiy psixologizimi shakllanishidagi muhim zamon va makonlar tasvirida namoyon bo'ladi.

Jamiyat badiiy psixologik xronotopi - ma'lum bir jamoa, jamiyat, xalq, bir umumiy maslakga birlashgan kishilar jamoasining ruhiy psixologizimning badiiy asarda akslanishi jamiyat badiiy psixologik xronotopini keltirib chiqaradi. Uning ruhiy holati ham umumni ifodalovchi peyzaj va interyerda namoyon bo'ladi. "Boqiy darbadar"ning "Lo'lilar qavmi", "Samum odami" qismlarida jamiyat psixologiyasini ochishga xizmat qiladigan tasvirlar ushbu xronotopni o'zida namoyon qiladi.

Xulosa va takliflar. Demak, ijodkorning voqeliklarga badiiy-psixologik xronotop orqali neorealistik usulda yondashuvini yozuvchining badiiy mahorati va individualizmi sifatida baholaymiz. Badiiy psixologik xronotop tasvirida psixologik va psixopotologik holatdagi qahramonni peyzaj bilan birgalikda tasvirlangan. Bu tasvirlar badiiy xronotopdan badiiy-psixologik xronotopning o'sib chiqishini ta'minlagan.

ADABIYOTLAR

1. Тўраева Б. Тарихий романларда бадий замон муаммоси мавзусидаги филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. Тошкент 2018. 101-6.
2. Yo'ldoshev Q., Qodirov V., Yo'ldoshbekov J. Adabiyot: Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 9-sinfi uchun darslik majmua. - T.: Yangiyo'l poligraph service, 2006, - B. 281-282.
3. Исажон Султон. Бокий дарбадар. Роман, касса, хикоялар. - Т.: Ўзбекистон, 2011. - Б.5.
4. Прихожан А.М. Психологическая природа и возрастная динамика тревожности: Личност. аспект: диссертация... доктора психологических наук: Москва 1996. С-167.
5. Исажон Султон насри бадияти, Кўп пўртаналардан баҳс этувчи асар. Ёкубов.И. Т.:2017. 122-6.

6. Тошева Н. Ҳозирги ўзбек насрида фольклорга оид воситаларнинг поэтик функцияси (Исажон Султон насри мисолида). Автореферат Тошкент 2020. 21-б.
7. Генетик. Исажон Султон. Ozod – Тошкент: Янги аср авлоди, 2018.217-б.
8. Abdulkhamidova Hikmatoy Akhrorjon qizi. International Journal on Integrated Education Poetic Characteristics of Chronotopy of Photos in Isajon Sultan's Novel "Free" Indaneziya. 2021.
9. Abdulkhamidova Khikmatoy Akhrorjon Qizi. Хоразм Маъмун Академияси Ахборотномаси. Isajon Sultonning "Ozod" romanida aks xronotopi. Xorazm. 2021.
10. Xasanova X. (2020, December). The mission and literature of letters in stories aesthetic function. "Actual problems of classical and modern uzbek literature" In Конференции.
11. Xasanova X. EPRA International Journal of Research and Development (IJRD) Artistic aesthetic function of letters in the novel "past days 2020. 532-534-betlar".

UDK:81.23

Nilufar BO'RIYEVA,
Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti o'qituvchisi

QarDU v.b dotsenti, PhD M. B.Nizomova taqrizi asosida

O'ZBEK TILIDAGI MILLAT VA SHAXS KONSEPTINING LINGVOMADANIY TAHLILI

Annotatsiya

Millat va shaxs konsepti tilshunoslikda, barcha xalqlarda markaziy o'rinlardan birini egallaydi. O'zbek tilida ham millat va shaxs konsepti juda ko'p o'rinlarda uchraydi.

Kalit so'zlar: Til, madaniyat, shaxs, paradigma, konsept, olam manzarasi, tushuncha, mohiyat, konsept.

LINGUISTIC ANALYSIS OF THE CONCEPT OF NATION AND PERSONALITY IN THE UZBEK LANGUAGE

Annotation

The concept of nation and individual occupies one of the central places in linguistics, in all nations. In the Uzbek language, the concept of nation and individual is found in many places.

Key words: Language, culture, personality, paradigm, concept, world view, concept, essence, concept.

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ КОНЦЕПТА НАЦИИ И ЛИЧНОСТИ В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

Понятие нации и личности занимает одно из центральных мест в языкознании, у всех народов. В узбекском языке понятие нации и личности встречается во многих местах.

Ключевые слова: Язык, культура, личность, парадигма, концепт, мировоззрение, концепт, сущность, концепт.

Kirish. Hozirgi kunda barcha fan sohalari qatori tilshunoslik ham tobora rivojlanib kelmoqda. Dunyo tilshunosligida matnga avvallari sintaktik struktur jihatdan yondashilgan bo'lsa, XXI asr boshlaridan boshlab lingvokulturologik, lingvokognitologik, sotsiolingvistik hamda psixolingvistik tamoyillar yordamida tahlil qilish kuchaydi. Xususan, insonning bilish faoliyati bilan shug'ullanuvchi lingvokognitologiyaning paydo bo'lish sanasini 1956-yildan deb e'tirof etadilar. Kognitiv tilshunoslikda kognitiv atamasining izohi "inglizcha "cognitive – bilishga oid" so'zi bilan bog'liq"dir. Hozirda chet tilini bilish va uni o'zlashtirish zamonaviy bo'lib bormoqda butun dunyoda talab. Bu yaxshi ma'lumki, har bir kishi ma'lum bir narsaga tegishli milliy an'analarni o'z ichiga olgan madaniyat, til, tarix, adabiyot. Xalqaro iqtisodiy, madaniy va ilmiy aloqalar sifatida tilning talqin qilinishiga olib keldi. Madaniyatni aks yettirish vositalari. Y.Sepir ta'kidlaganidek tashqari, madaniyat til o'rganishda yo'naltiruvchi vositadir. Til o'rganayotganda, shunday bo'ladi, nafaqat so'zlarni, til qismlarini va nutqni bilish, balki bilish ham muhimdir. Bu, o'z navbatida, yangi sohaning paydo bo'lishiga olib keldi. Bu tilshunoslikda evolyutsiyasi-lingvomadaniyatshunoslikdir. Kognitiv lingvistika insonning kognitiv faoliyati bilan chambarchas bog'liq sanaladi. Konsept, ssenariy, kognitsiya, freym atamalar kognitiv lingvistikaning markaziy tushunchalaridir. Ular orasida konsept atamasi lingvokulturologiya, lingvokognitologiya hamda adabiyotshunoslikda qo'llaniladi. Ammo izohi esa o'zaro farqlanadi. Konsept lotin tilidagi "conceptus" – tushuncha so'zining kalkasidir. Konsept rus tilshunosligida XX asrning birinchi choragida faylasuf S. Askoldov tomonidan ilmiy muomalaga kiritiladi. Ushbu termin o'tgan asrning 80-yillarga qadar tilshunoslikda tushuncha so'ziga sinonim sifatida ishlatilgan bo'lsa, hozirgi kunda uning ma'nosini anchayin kengayganini kuzatish mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi. Tilshunoslik madaniy boyliklarga ta'sir qilishning tashkiliy uslubiy tamoyilidir. Konsept ikki tomonlama xususiyatga ega. Chunki u bir

tomondan madaniyat konsept ko'rinishida insonning mental dunyosiga kirs, boshqa bir tomondan, inson konsept yordamida madaniyatga kiradi va ba'zan unga

Tahlil va natijalar. Inson tilshunoslik, uning tizimi va birliklari ta'sirida "dunyo manzarasi"ni quradi. Madaniyatga va til birliklariga kompleks yondashuvni anglash lingvokulturologik paradigmani shakllantirdi, ularning o'zaro ta'sirini funksiyada rivojlantirdi va bu jarayonni tizimli usullar orqali va yangi qiymatga ye'tibor qaratgan holda lingvistik va madaniy mazmun birligida yaxlit birlik tuzilmasi sifatida aks yettirdi. Ushbu paradigmaning jadal rivojlanishi madaniy hodisani jamiyat uchun zarur bo'lgan ma'lumotlarni to'playdigan va uni olish vositasi sifatida xizmat qiluvchi belgilar tizimi sifatida yangi idrok yetish bilan izohlanadi. Lingvokulturologik tadqiqotlar doirasida odamlarning muloqot shakllari va axborotni moddiylashtirish usullarini tahlil qilish amalga oshiriladi, ya'ni, jamiyat a'zolari tomonidan uni fiksatsiya qilish, saqlash va almashishlardir. Bunday targ'ibot ishlari madaniyat ko'rinishlari va uni talqin qilish vositalarini o'rganuvchi ilmiy bilimlarning integral sohasi bo'lgan lingvokulturologiya degan ilmiy fanning paydo bo'lishiga olib keldi.

Madaniyatshunoslik, tilshunoslik va mamlakatshunoslik, yetnolingvistika va sotsiolingvistika chorrahasida vujudga kelgan lingvokulturologiya ular bilan o'zaro aloqada bo'lib, til va madaniyat muammosini o'rganishning o'ziga xos integrativ jihatiga yega. U til va madaniyat birliklarini o'zaro bog'liqlikda tizimli ravishda taqdim yetishni maqsad qilib qo'yadi, ushbu hodisalarga tizimli va integrativ yondashuvlarni hisobga olgan holda chuqur semantika darajasida ishlaydi. Madaniy jihatdan aniqlangan birliklarning qadriyatlarini milliy madaniyat tushunchalari bilan o'zaro bog'lash, lingvokulturologik tahlil ularni chuqur va hajmli tushuntirish imkonini beradi.

I.Y.Gerasimenkoning fikricha, lingvokulturologiya tamoyillarini belgilash va uning usullarini aprobatasiya qilish uning diaxronik aloqalari va o'zaro aloqalari haqidagi masalalarni lingvistik semantika, kognitiv lingvistika,

etnolingvistika, tilshunoslik va madaniyatshunoslik bilan sinxron kesimda muhokama qilish jarayonida amalga oshiriladi. . Shu nuqtai nazardan lingvistik dunyo manzarasi, lingvomadaniyat, logoyepistema, konsepsiya, lingvistik persona, nutq va boshqalar tushunchalarini tahlil qilish samarali ko'rinadi.

Ko'pgina olimlar (S. G. Vorkachev, V. V. Kolessov, Y. S. Stepanov, V. I. Karasik va boshqalar) til, ong va madaniyatni har tomonlama o'rganish g'oyasini ta'kidlab, lingvokulturologiyaning asosiy tushunchasi madaniy tushuncha yekanaligini ta'kidlaydilar. Inson ongidagi aqliy tarbiya sifatidagi tushuncha jamiyat tushunchalari sohasi, ya'ni madaniyat bilan bog'lanishni ta'minlaydi va madaniy birlik bo'lish jamoaviy tajriba – har bir shaxsning merosini ifodalaydi. Shunday qilib, konsepsiya majoziy, konseptual va qiymat komponentlariga yega bo'lgan madaniyatning asosiy birligidir. Lingvokulturologik paradigmaning o'rnatilishi bir necha yo'nalishlar chorrahasida gumanitar bilimlar masalalarini rivojlantirishning yangi istiqbollarini ochdi. Tegishli sohalarida (bilim muhandisligi, tilshunoslik va madaniyatshunoslik, yetnolingvistika) olingan natijalar lingvokulturologik tavsifning muhim qismini tashkil yetadi.

Olam manzarasi – bu subyektning atrof-olam, real e'k xaliy voqelikka oid bilim va fikr-mulohazalari majmuasidir. Ilmiy tasnif va talqinlar negizida mujassam bo'lgan dunyo to'g'risidagi dastlabki bilimlar aynan tilda turg'un shakllar ko'rinishida saqlanib qolgandir. Ilmiy adabiyotlarda dunyo obrazi va olam modeli terminlari ham uchraydi, biroq, ular kam tarqalgan. Olam manzarasi termini birinchi bor fizika fanida G.Gers tomonidan qo'llanilgan. Taniqli olim ushbu tushunchani tashqi obyektlarning ichki obrazlari yig'indisi deydi, hamda ular ushbu obrazlarning xatti-harakatlari to'g'risidagi mantiqiy mulohazalarni shakllantirishga xizmat qiladi, deya ta'kidlaydi. Keyinchalik bu termin boshqa fanlarga ko'chdi, u K.Yaspers va L.Vitgenshteynning —"Mantiqiy falsafiy traktat" asarida, shuningdek, L.Vaysgerber asarlarida olam manzarasi termini ishlatilgan.

Shuningdek, o'zbek tilshunosligida olamning turli manzaralariga umumiy mazmunda hamda konsept va konseptosferalar nuqtai nazaridan dolzarb ilmiy tadqiqot ishlari olib borilgan va borilmoqda, xususan, N.Mahmudov, Sh.Safarov, E.Begmatov, A.Nurmonov, A.Mamatov, J.Eltazarov, Sh.Usmonova, D.Xudayberganova, D.Baxronova singari olimlarning tadqiqotlari muhim ahamiyatga ega.

Olam manzarasining muhim jihati uning ma'naviy-mazmuniy markazi nimadan iborat, bu manzara nimaning atrofida qurilmoqda, degan savollarga javob topishdan iborat. Olam manzarasini to'laqonli o'rganishda jahon olimlari uni kategoriyalarga bo'lib o'rganishni taklif qiladilar: kognitivkonseptual, lisoniy, ilmiy, falsafiy, madaniy, diniy, folklor, mifologik va h.k. Masalan, olamning ilmiy manzarasi insondan mustaqil bo'lgan obyektlar atrofida quriladi; uning yadrosi – umumbashariy jarayon-voqelikdir.

Yoki olamning diniy manzarasining asosiy mavzusi – foni va boqiy dunyo, insonga xos va ilohiy sohaga oid masalalar nisbatidan iborat. Olamning falsafiy manzarasi esa o'z markaziga inson va dunyo o'rtasidagi munosabatlar va uning barcha jihatlarini: falsafiy, maishiy qadriyatlar, faoliyatga oid nisbatini qo'yadi.

Demak, birinchi inson ongida olamning lisoniy manzarasi hosil bo'ladi. Ushbu manzara va uning tarkibi tahlil qilingach, inson ongida olamning ilmiy manzarasi shakllana boradi, olamning lisoniy manzarasi so'z zahirasidan olamning ilmiy manzarasiga o'tgan so'zlarning ma'nosida ilmiy faoliyat natijasida o'ziga xos o'zgarishlar yuzaga keladi. Bunday o'zgarishlarga metaforalarni ham misol qilib keltirish mumkin.

Demak, olamning ilmiy manzarasi – bu, turli fanlarga xos bilimlar tizimi; bu, olamning umumlashtirilgan obrazi,

unda tabiat, jamiyat va inson haqidagi tasavvurlar ilmiy-nazariy olingan xulosalar natijasida mujassamd; bu, turli tabiiy fanlar yutuqlari natijasida shakllanadigan tabiat haqidagi ayni tasavvurlarning turli ko'rinishga ega tizimidir. Tilning lisoniy manzarasi – bu jonli muloqot tili vositasida onga o'mashgan tashqi va ichki olam haqidagi barcha axborot. Ushbu ikki termin farqlangandan keyin tilshunoslikda olamning konseptual va lisoniy manzarasiga oid masalalarga olimlar turli xil fikrlarni bildirganlar: 1) olamning konseptual manzarasidan olamning lisoniy manzarasi kengroq, deb hisoblovchi olimlar guruhi. G.Brutyanning fikricha, olamning konseptual manzarasi olam lisoniy manzarasining —mag'zi, asosiy qismiga mos keladi, ya'ni —olam lisoniy modelining asosiy mazmuni olamning konseptual modeliga xos bor mazmunni qoplaydi. Demak, olim aymoqchiki, olamning konseptual manzarasi olamning lisoniy manzarasi tomonidan qamrab olinadi. Bu xuddi fizika fanida keng o'rganilayotgan, borliqdagi barcha narsani yutib yuborayotgan qora tuynukka o'xshaydi. Olamning konseptual manzarasi chegaralari ortida borliq-dunè to'g'risidagi qo'shimcha axborot tashuvchi chekka periferiyalari qolib ketadi. Bunda olamning ham lisoniy, ham konseptual manzarasiga kiruvchi axborot u qaysi tilda ifodalanishidan qat'i nazar, invariant hisoblanadi. G.Brutyanning ta'kidicha, olamning lisoniy manzarasi chekka uchastkalarida qolgan axborotlar, ya'ni konseptual manzara chegaralari ortidagi xabarlar tildan tilga variatsiyalashadi.

XIX asr oxirida F.Boasning antropologik tadqiqotlari boshlanishi bilan "madaniyat" atamasi turli jamiyatlarga nisbatan ham qo'llana boshlandi. Madaniyatga nisbatan qarashlarning bunday modifikatsiyasi tilning qanday ahamiyat kasb eta borishiga qarab nihoyatda muhimdir. Shu vaqtdan boshlab til va madaniyat uzviy bog'liqlikda qo'rib chiqiladi.

Til insonning amaliy yehtiyojlari bilan belgilanadi. Shuning uchun lug'atda aholining asosiy faoliyatidan kelib chiqadigan ijtimoiy tajriba parchalari ustunlik qiladi. YE.A.Ognevaning qayd yetishicha, adabiy matnlarni qiyosiy tahlil qilish bir sinfga mansub leksik birliklarning fonetik shakl, paradigmatika, sintaktik munosabatlar, leksik tushunchalar hajmi, lekin qisman yoki to'liq o'xshash bo'lgan farqlanishini ifodalovchi tillararo sinonimiyaning mavjudligini aniqlaydi. leksik ma'nolarda. To'liq va nisbiy tillararo sinonimlar mavjud. To'liq sinonimlarga ikki yoki undan ortiq tilda o'zining bir ma'nosi bilan bog'langan so'zlar kiradi: heart-yurak-qalb-ko'ngil

Z. Z. Chanyshevaning fikricha, qarama-qarshi lingvokulturologik tadqiqotlar tor an'anaviy kontrastiv tadqiqotlarni yyengib, madaniyat sohasiga olib kirishga yordam beradi. Til tahlili boshqa belgilar tizimining belgilarida madaniyatning jamlangan ifodasiga kirish imkonini beradi. Lingvistik birlik mazmuni milliy-madaniy komponentni mahallilashtirish muammosiga duch keladi.

Madaniyatga oid so'zlar jamiyatning o'tmish tajribasiga oid tushunchalarni qamrob olgan turli narsalar haqidagi ma'lum usullar orqali mulohazalar hamda harakatlarga tegishli vositalar hisoblanadi va ular bu usullarning abadiylanishiga imkon yaratadilar. Konsept - lingvokulturologiyaning bazaviy tushunchalaridan biridir.

V.Z.Demyankov badiiy adabiyot va ilmiy tilda konsept va tushunchani ko'rib chikishga o'ringai va u qizikarli xulosalarga kelgan.

Lotinchada conceptus shakli - passiv sifatdosh bo'lib, "paydo bo'lgan" degan ma'noni beradi. "Homila" semasi lotin tilidagi "konsept" atamasining o'zida mavjud, "rezervuar", "ombor" semalari esa - "konsepsiya" atamasi etimonida, bundan boshqa (ko'chma), masalan "ko'shilish, jami birlashish. tizim", "rezervuar", "ombor" "huquqiy aktlarning shakllantirilishi (taxriri)", "urug'lantirish urug'ni qabul qilish" kabi ma'nolarning kelib chiqishini ham ko'zatish mumkin.

"Tushuncha konseptning zamonaviy ma'nosi klassik lotinchaga begona. O'rta asrlar lotinchasida, u paytda bu so'zning asl tushunchasi hali tirik edi, "homila tushuncha" metoforik ko'chishi, aftidan juda jonli ko'ringan, shuning uchun ham uni ko'p ishlatishmagan uchun xatto o'rta asrlar falsafiy matnlarida conceptus "tushuncha" ma'nosidagi ot sifatida emas asosan "urug'lantirilgan" ma'nosidagi sifat dosh sifatida qullanilgan. Keyinchalik lotin tili ilmning yagona tili bulmay balki fan tillaridan biri bo'lib qolganda, conceptus atamasi bari bir kam uchraydi.

Sonsert atamasi, V.Z.Demyankovning isbotlashicha, ingliz tili lug'atlarida "tushuncha, goya, umumiy tasavvur, konsepsiya" ma'nolarida qayd qilinadi.

V.Z.Demyankov qayd qiladiki, "konsept" leksemasi A.P.Yevgenyev tahriri ostidagi lug'atda ham, S.I.Ojegov va N. Y.Shvedov lug'atida ham, boshqa qator lug'at va ensiklopediyalarda ham mavjum. "Konsept" leksemasi rus klassik adabiyoti klassiklarida ham uchramaydi. 1997-yilgi "Zamonaviy ensiklopedik lug'at"da "Konsept" maqolasi yo'q. Bu atamaning o'zi boshqa ikki tushunchaning "Kotseptualizm" va "Nominalizm" izohida ikki martagina ishlatiladi. Konsept, muallif fikricha, bu faqatgina juda oz hollarda badiiy asarlar qaxramonlari sifatida aks etgan gumanitar-olimlar tpliga xoslikning xizmatidir (O'sha joyda. 42). Rus tilida konsept so'zining eng ko'p ishlatilishi bu atamani "tushuncha" ma'nosidan boshqacharoq ma'noda qo'llash bilan bog'liq holda namoyon bo'ladi. Farqni qo'yidagi doirada kuzatish mumkin: tushunchalar - bu odamlar muommolarini muhokama kilishda "umumiy til bo'lishi" uchun oldindan kelishib olgan va shakllantirgan konseptlar esa o'z o'zicha mavjud bo'ladi, odamlar ularni ishonchlilik (ishonmaslilik)ning u yoki bu darajasida qayta ishlaydilar xolos.

Shuni ta'kidlash joizki o'zbek tiliga "konsept" atamasi nisbatan yaqinda kirdi va uning lingvokulturologik ma'nosida qo'llaniladi.

Yuqorida keltirilgap fikrlardan qo'yidagicha tasavvurni keltirib chiqarish mumkinki, konsept o'z o'zicha "sof ma'no" bo'la turib, ko'p ma'noli bo'la olmaydi - u sinkretikdir. Konsept reallik - obyekt va potentsiallik - subyekt bilimini bog'lovchi semantik dominanta sifatida namoyon bo'ladi, u butun va qismlar dialektikasidir.

Conceptum'e haqidagi konsept tushunchasi, sonceptusadan farqli holdagi tushuncha, XX asr boshidagina leybsianlik falsafiy an'analari (S.A.Askoldov shu oqimga tegishli bo'lgan) paydo bo'ladi. Konseptum belgi to'zilasini (zamonaviy, masalan. fransuz nostmodernistlariga xos qarash) oxirgi mahsuloti sifatida aks etadi.

emas, balki obrazning mazmuniy shaklidagi ilk tasavvurlari sifatida tushuniladi.

Konseptga taniqli rus tilshunosi V.A.Maslova quyidagicha ta'rif bergan: "bu lingvomadaniy o'ziga xoslik qayd etilgan va muayyan etnomadaniyat egalarini u yoki bu tarzda tavsiflovchi semantik tuzilmadir"[1]. Tilshunos olim N. Mahmudov o'zining "Til tizimi tadqiqi" nomli risolasiining "Tilning mukammal tadqiqi yo'llarini izlab..." mavzusidagi maqolasida "...konsept tafakkurga oid, mazmuniy mental tushuncha, lekin uni milliy-madaniy unsurdan tamoman xoli bo'lgan hodisa sifatida qarash anchayin munozaralidir" deb yozadi. Pragmalingvistika hamda kognitiv tilshunoslik asarlari muallifi, tilshunos Sh. Safarov ta'biri bilan aytganda, "...inson til va moddiy olamni bir xil uslubda hamda bir xil yo'nalishda o'zlashtiradi. Moddiy dunyo idroki ayni paytda idrok etilayotgan predmet - hodisalar haqida tushuncha tug'ilishini, keyinchalik ushbu tushuncha mental namuna - konsept sifatida shakllanib, moddiy nom olishini taqozo qiladi[2].

Keltirilgan maqolada "shaxs" konsepti haqida so'z yuritilmoqda. "shaxs" konsepti o'zbek tili sohiblarining tafakkurida quyidagicha assotsiatsiyalanadi:

- 1) Ezgulikka yetaklovchi;
- 2) Yangilikga, yangi hayotga intiluvchi;
- 3) Rizqlantiriluvchi hamda farovonlik sari intiluvchi;
- 4) Diniy e'tiqodda odam ato; (Islom dinida);
- 5) Go'zallik sohib va sohibalari;
- 6) Tinchlikparvar komil inson;

Xulosa va takliflar. Konsept, ko'rinish (obraz)da bo'la turib, darhol belgiga. shakllar tugalligiga intiladi. chunki uning tabiiy mavjudlik ko'rinishi - so'z - ramzdir, mazmuniy ikkilamchiligi (tushunilgan ko'rinish: tushunish - obraz, obrazli tushunish) esa mohiyatidan kelib chiqib uning ramziga aylanadi. Aytilganlarning barini inobatga olib, muallif umumiy holda konseptning turlicha tushunilishini qayd qiladi. Konsept-bu tilda so'zlashuvchilarining voqelik haqidagi mental tasavvurlarini aks ettiruvchi va, u (konsept), uni ifodalovchi so'zning ichki shakli orqali "etimologiyalashtiriladigan" mazkur madaniyat an'analari tizimi bilan belgilanuvchi "ideal" tushunchaning verballashgan ramziy obrazidir. Aynan shu "konsept" ni kulturologik lingvistika tushunchaviy apparatining markaziy atamalidan biriga aylantiradi. Turli tillarda tevarak olam turlicha qismlanishi mumkin. Bu farqlar tushuncha mazmuniga, bilim doirasiga yoki mazkur so'zni qo'llash doiralarga tegishli bo'lishi mumkin. Umuman olganda "millat" va ayniqsa, tushuncha ham, "shaxs" tuyg'ugina xos emas, balki eng turli xildagi ong faoliyatlari: tafakkur iroda yechimi namoyon bo'lishida insonning namoyon bo'lishi

ADABIYOTLAR

1. Махмудов Н. Тилнинг мукаммал тадқиқи йўллари излаб ... Ўзбек тили ва адабиёти . – Тошкент, 2012. – No5. – Б.3-16;
2. Махмудов Н. Тилнинг сўз хазинаси ва оламнинг лисоний манзараси // Сўз санъати, № 1 (2018). – Б. 18-27.;
3. Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик . – Жиззах: Сангзор, 2006. – 91-б.;
4. Бегматов Э. Антропонимлар – антропоцентриқ тадқиқ объекти Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2013. – No3. – Б. 35-39;
5. Брутян Г.А. Язык и картина мира . Науч. докл. высш. шк., Философские науки. – 1973. - №1.- С. 108-111 (С. 108.).
6. Алимжанова Г.М. Сопоставительнажа лингвокультуроология: сушность, принципиал, единисй "Қиёсий маданият тилшунослиги: табиати, тамойиллари, бирликлари". — Олмаота: 2010.
7. Болотнова Н.С. Филологическиж таҳлил матни "Матннинг филологик таҳлили". Ед. 2. - Томск: Томск давлат педагогика университети, 2006. 631 п.
8. Воробёв В.В. Русский язык в диалоге культур "Рус тили маданиятлар мулоқотида". - Москва: Ладомир, 2006. с. 106-108.

UDK:81-116

Nilufar VALIYEVA,
Bukhara state university Department of English literature
E-mail: nilufarvaliyeva1003@gmail.com

Based on the review of UzMU professor I. Siddikova

THE CLASSIFICATION OF CHEMICAL TERMINOLOGY IN MODERN ENGLISH AND UZBEK LINGUISTICS

Annotation

The ambiguity of terms, the meaning of terms, the essence of the concept, the excessive length, complex phrases are inconvenient, with an excessive number of foreign terms. The creation of a glossary of terminology in various fields in response to the above problems is an urgent task of modern terminology. In this article, specific terms from the sphere of chemistry in English and Uzbek languages are classified according to different criteria.

Key words: Terminology, chemical terms, classification of chemical terms, criteria to making a system of chemical terms.

HOZIRGI INGLIZ VA O'ZBEK TILSHUNOSLIGIDA KIMYOVIY ATAMALAR KLASSIFIKATSIYASI

Annotatsiya

Atamalarning umumiyliigi, ma'nosi, tushuncha mohiyati, hajm jihatdan kengligi, murakkab iboralar, xorijiy atamalarning haddan tashqari ko'pligi sohani tushinishda qiyinchiliklar tug'diradi. Yuqoridagi muammolarga javoban turli sohalar bo'yicha terminologiya lug'atini yaratish hozirgi zamon terminologiyasining dolzarb vazifasidir. Ushbu maqolada ingliz va o'zbek tillarida kimyo sohasiga oid maxsus atamalar turli mezonlarga ko'ra tasniflanadi.

Kalit so'zlar: Terminologiya, kimyoviy atamalar, kimyoviy atamalar tasnifi, kimyoviy atamalar tizimini yasash mezonlari.

КЛАССИФИКАЦИЯ ХИМИЧЕСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

Многозначность терминов, значение терминов, суть понятия, чрезмерная длина, сложные фразы неудобны, с чрезмерным количеством иностранных терминов. Создание глоссария терминологии различных направлений в ответ на обозначенные выше проблемы является актуальной задачей современной терминологии. В данной статье отдельные термины из области химии в английском и узбекском языках классифицируются по разным критериям.

Ключевые слова: Терминология, химические термины, классификация химических терминов, критерии формирования системы химических терминов.

Introduction. The study of development and updating vocabulary and terminology in languages, and taking into account the needs of modern society, is very topical. In modern Turkology, a significant amount of materials on the vocabulary of a number of Turkic languages and their monuments has been identified and accumulated. These materials can serve as a basis for research and generalizations on terminology.

Many lexicographic works have been done to collect and lexicographical systematization of chemical terminology in many Turkic languages. Tatar, Kazakh, Azerbaijani, Kyrgyz, Turkmen, Uzbek, Chuvash, Bashkir, and many other languages have a variety of dictionaries on chemical terminology.

In the dissertation of I.Nugumanov "The problem of terminology in teaching chemistry in the Kazakh secondary school", the sources and ways of forming chemical terminology in the Kazakh language are analyzed. A critical analysis of the state of use of chemical terminology in the literature is given; the main shortcomings of chemical terminology in the Kazakh language and their causes are identified, the principles and ways of its further improvement are outlined; methodological issues are being developed, the study of chemical terminology in the Kazakh secondary school.

The study of R.Z.Safarova "Sources, ways and principles of the formation of the botanical terminology of the Bashkir language" analyzes some terms in organic chemistry. A significant contribution to the study and comparison of

materials on the subject studied by us was made by the work of A.P.Madvaliyev "Uzbek chemical terminology and the question of its normalization". The history of development is traced, the sources of formation of the Uzbek chemical terminology are considered; the linguistic characteristic of the Uzbek chemical terminology is given. The author pays great attention to the methods of formation (semantic, morphological, and syntactic) and sources of enrichment of the chemical terminology of the Uzbek language, highlighting the issues of normalization of Uzbek chemical terms.

The lexical composition of any language is the product of a long historical development. Vocabulary is constantly changing and improving. As in the area of the language most sensitive to changes, the vocabulary clearly reflects everything that happens in various spheres of human activity. Its change is associated with the production activities of people and the development of society. With the advent of new objects, substances, phenomena, and new concepts, new words and terms arise.

The study of the etymology of terms contributes to a more conscious mastery of chemical concepts. When analyzing chemical terms in the modern Uzbek language from a genetic point of view, it is necessary to distinguish between those sources from which ready-made units are borrowed into the terminology and those that provide an opportunity to create terms by means of word formation.

The initial stage of the formation of chemical terms, directly related to the genetic aspect of the emergence and development of special vocabulary, is characterized as

spontaneous. The development of all kinds of crafts, and trade contributed to the emergence of names of chemicals, appliances, etc. The leading way of creating terms was the specialization of commonly used vocabulary in the process of accumulation of folk chemistry, based on the knowledge and experience of artisans.

Chemical vocabulary as the terminology of science was introduced only in the second half of the XIX century. In this regard, the periodization of the development of chemical terminology began precisely from this time.

Progress in the development of chemical terminology in the Uzbek language, observed in the second stage, was associated with the flourishing of science and technology and industry. During this period, the use of Arabic vocabulary and its gradual replacement by Uzbek and Russian-international terms were noted.

The activation in the development of chemical terminology in the Uzbek language falls on the third stage. The development of chemical terminology was due to the translation of Russian-international terminology and the creation of terms based on the Uzbek language. The need for naming concepts and new terms, the absence of such words in the Uzbek language led to the borrowing of international vocabulary from the system of chemical terminology already standardized and established for international use.

Classification groups of chemical terms

Chemical terms in the Uzbek language are classified:

by origin and time of appearance in the Uzbek language;

by sources of formation;

according to the methods of education in the Uzbek language;

by conceptual relation.

From the point of view of origin and time of appearance in the Uzbek language, archaisms, known at the previous stages of development of the studied nominations, and neologisms that arose in the latest period of the history of the Uzbek language are distinguished. Archaisms represent words that go back to different periods of the formation of the terminological system of chemistry (ma'dan - "metal", zargarlik - "goldsmithing, jeweler's profession", unsur - "element"). Neologisms include terms such as polar aprotic eritkichlar - "polar aprotic solvents", qo'shilmaydigan moddalar - "anti-attachment".

From the point of view of the sources of formation in the modern Uzbek terminological system of chemistry, lexical units of primordially Uzbek origin and verbal units borrowed by the Uzbek language from foreign languages are distinguished. The group of terminological units of native Uzbek origin includes special nominations that arose in the common Turkic and Uzbek languages proper (po'lat - "steel", mis - "copper", jez - "brass"), including lexemes dating back to Uzbek folk dialects (territorial dialects). For example, the words ko'kfiras - "vitriol" simob - "mercury" are now found only in dialects.

The terms borrowed by the Russian language at various stages of its development include words that have become part of the chemical terminological system from such foreign languages as Latin, Greek, English, German, French, Russian, etc. As already noted, the terminological nominations related to the chemical sphere are also heterogeneous in terms of the ways of formation in the Tatar language. As part of the analyzed terminological system, there are verbal units formed primarily because of morphological and syntactic methods of term formation.

Like ordinary words, chemical terms are formed based on existing words and roots of common and special vocabulary.

There are three structural types of chemical terms: terms-words, terms-phrases, symbol-words.

1. The classification of chemical terms-words is carried out in accordance with the morphemic structure of the word: non-derivatives, derivatives, complex, and abbreviations.

Non-derivatives include root terms and formations that cannot be decomposed into meaningful morphemes. The root terms are the most ancient names: oltin - gold, suv - water, tuz - salt, jez - brass, moy - oil.

Derivatives are terms formed in an affixal way, by attaching word-forming morphemes to a word-forming stem. On the basis and means of the Tatar language, suffixal terms are formed: eritma - solution, o'g'it - fertilizer, seltele - alkaline, - acidic, qazilma - fossils, yod - iodine, cupertketch - foaming.

2. Terms-phrases are a semantic and grammatical association of two or more full-value words that serve as the name of special, professional concepts. They consist of a base (reference) word, the form of which coincides with the form of a single-word term, and one or more words that depend on it.

Phrases are divided into decomposable and indecomposable. Decomposable terms-phrases subdivide: free phrases, where each of the components is a term and each can enter into a two-way relationship: physicist chemistry 'physical chemistry', atom energiyasi - atomic energy, sirka acidase - acetic acid, hydrogen ko'rsatkichi - hydrogen indicator;

The lexico-semantic analysis of the vocabulary of chemical terms in the Tatar language showed that, according to the semantic-stylistic principle, these words can be divided into the following groups: commonly used words (general scientific, general technical and intersectoral terms and highly specialized terms, i.e. proper chemical terminology. Highly specialized terms and terminological phrases are the most widely represented layer of special lexical nominations in the terminological system under study; they name specific realities inherent only in the chemical sphere.

From the point of view of thematic relevance, we consider terms by random sampling from a modern chemical dictionary, chemistry textbooks, and scientific and technical literature. According to the principles of direct nomination, the words of the studied terminology are divided into the following conceptual and thematic groups:

1) names of substances, materials: simob - mercury, mis - copper, surma - antimony, po'lat - steel, shisha - glass, elim - glue, zang - rust, etc.;

2) names of processes, reactions, operations: quyuqlashmoq - thicken, aralashtirmoq - mixing, erimoq - melting, sublimation, etc.;

3) names of instruments, devices: piyola - flask, tutqich - tongs, etc.;

4) names of properties, qualities, signs: xlorli - chlorine, hujayrali - cellular, ishqorli - alkalinity;

5) names of physical and chemical quantities: og'irlik - heaviness, weight, load; miqdor - measure, ratio, quantity, dose; nisbat - ratio, ko'lam - volume; chama measure.

Conclusion. As the analysis showed, the modern chemical terminological system includes verbal units that are different in origin and time of appearance in the Uzbek language, according to the sources of formation, the methods of formation, according to conceptual reference, which indicates the vastness and significance of the studied terminological layer in the modern Uzbek language. It should be noted that the above list of classification of chemical terms is not exhaustive, since the terms of chemistry can be systematized on other grounds, for example, from the point of view of formation and adaptation in the Tatar language, from

the point of view of stylistic characteristics, frequency of use in the studied sphere.

REFERENCES

1. Возникновение и развитие химии с древнейших времен до XVII века. Всеобщая история химии. - М.: Наука, 1980. - 399 с.
2. Володина М.Н. Когнитивно-информационная природа термина / М.Н.Володина. - М., 2000. - 84 с.
3. Газизов М.Б. Новые термины, вводимые в последние годы в дисциплину «Органическая химия» / Газизов М.Б., Каримова Р.Ф., Бурангулова Р.Н.// Проблемы и перспективы реализации билингвизма в техническом вузе. — Казань: КГТУ, 2007. - С. 28 - 30.
4. Леенсон И.А. Язык химии. Этимология химических названий. М., Corpus, 2017. – 464 с.
5. Крыжановская А.В. Актуальные проблемы упорядочения научной терминологии / Крыжановская А.В., Симоненко Л.А.. — Киев: Наук, думка, 1987. 161 с.
6. Реформатский А.А. Мысли о терминологии. / Реформатский А.А.// Современные проблемы русской терминологии. - М.: Наука, 1986. - С. 164 - 198.
7. Химическая энциклопедия. Т. 3. / гл. ред. Кнунянц И.Л.. — М.: Большая Российская энциклопедия, 1992. - 639 с.
8. Valiyeva Nilufar Shamsitdinovna. "Linguoculturological approach in the study of literary text." Web of Scientist: International Scientific Research Journal 2.04 (2021): 438-444.

UDK:811.1

Alisher G‘OZIEV,
Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti katta o‘qituvchisi
E-mail:alisher1975@gmail.com

Filologiya fanlari doktori, dotsent G.Jurayeva taqrizi asosida

SOME NOTES ABOUT “DEVONI FIGHANI”

Annotation

Poet Figani is a representative of Persian-Tajik poetry created at the end of the 9th century and the beginning of the 10th century. First, he studied at Shiraz madrasahs, then mastered the secrets of knife making, making and playing musical instruments, fine arts, playing the chavgon, and baking. The poet wrote poems under the pseudonym "Figani". He also wrote poems under the pseudonym "Sakkakiy", but they have not reached us. The poet is mentioned in the 10th-century tazkiras under the names and pseudonyms of "Babafighani", "Mavlano Fighani", "Piri Kharobot". There are seven manuscripts of the poet under the name "Devoni Fig‘oni" under numbers 238, 9913, 209, 1011, 1041, 1371, 2294 in the Institute of Oriental Studies named after Beruni of the Academy of Sciences of Uzbekistan, which is one of the mystical centers of our country. The number of poems in the autographs varies. The average number of pages of manuscripts is 125-150 pages. Only two manuscripts mention the place of copying and the name of the scribe. In our opinion, the number of manuscripts kept in the fund of the institute in numbers 2294 and 9913 is more perfect in terms of quantity and quality of preservation. Most of the manuscripts were read in Khurasan.

Key words: Figani, Kasim Qani‘i, Irfatul ashqin, piri kharobot, calligrapher Hedayatullah, Sehri Hilal, Devoni Figani

НЕКОТОРЫЕ ЗАМЕЧАНИЯ О “DEVONI FIGANI”

Аннотация

Поэт Фигани – представитель персидско-таджикской поэзии, созданной в конце IX – начале X века. Сначала он обучался в медресе Шираз, затем постиг секреты изготовления ножей, изготовления и игры на музыкальных инструментах, изобразительного искусства, игры на чавгоне, выпечки. Поэт писал стихи под псевдонимом «Фигани». Он также писал стихи под псевдонимом «Саккакий», но до нас они не дошли. Поэт упоминается в тазкирах X века под именами и псевдонимами «Бабафигани», «Мавлано Фигани», «Пир Харобот». В Институте востоковедения им. Беруни из мистических центров нашей страны. Количество стихов в автографах разное. Средний объем рукописей составляет 125-150 страниц. Только в двух рукописях упоминается место переписывания и имя писца. На наш взгляд, число рукописей, хранящихся в фонде института под номерами 2294 и 9913, является более совершенным по количеству и качеству сохранности. Большая часть рукописей была прочитана в Хорасане.

Ключевые слова: Фигани, Касым Гани, Ирфатул ашикин, пир харобот, каллиграф Хедаятулла, Сери Хилал, Девони Фигани.

“DEVONI FIG‘ONIY” HAQIDA BA‘ZI QAYDLAR

Annotatsiya

Shoir Fig‘oniy IX asrning oxiri X asrning boshlarida ijod qilgan fors-tojik she‘riyati vakili. U avval Sheraz madrasalarida tahsil oladi, keyinchalik pichoqchilik, musiqa asboblari yasashni va chalishtirishni, tasviriy san‘atni, chavgon o‘ynash hamda nonvoychilik sirlarini puxta o‘zlashtiradi. Shoir “Fig‘oniy” taxallusi ostida she‘rlar yozgan. U “Sakkokiy” taxallusi ostida ham ash‘orlar bitgan, lekin bizgacha yetib kelmagan. Shoir X asr tazkiralarda “Bobofig‘oniy”, “Mavlono Fig‘oniy”, “Piri xarobot” kabi kuniya va taxalluslar ostida zikr etilgan. Shoimning mamlakatimiz irfoniy markazlaridan sanalgan O‘zbekiston Fanlar Akademiyasi Beruniy nomidagi sharqshunoslik institutida 238, 9913, 209, 1011, 1041, 1371, 2294 raqamlari ostida «Devoni Fig‘oniy» nomi bilan yettita qo‘lyozmasi mavjud. Dastxatlarda she‘rlar miqdori turlicha. Qo‘lyozmalarining o‘rtacha varaqlar miqdori 125-150 varaqni tashkil qiladi. Ikkita qo‘lyozmadagina ko‘chirilgan joyi va kotibining nomi qayd qilingan. Bizningcha institut fondidagi 2294- va 9913- raqamlarda saqlanayotgan qo‘lyozma asarlarning miqdori va saqlanishi sifati jihatidan nisbatan mukammalroq hisoblanadi. Qo‘lyozmalarining ko‘pchiligi Hurosonda kitobat qilingan.

Kalit so‘zlar: Fig‘oniy, Qosim Qonuniy, Irfotul oshiqiy, piri xarobot, xattot Hedoyatulloh, Sehri hilol, Devoni Fig‘oniy.

Kirish. IX asrning oxiri X asrning boshlarida fors-tojik she‘riyatida juda katta mavqega ega bo‘lgan shoirlardan biri Mavlono Fig‘oniy ya‘ni shoir Bobo Fig‘oniy Sheraziydir. Uning nomi X asrlardagi tazkiralarda keltiriladi. Som mirzo Safaviyning “Tuhfayi Safaviy” asari va Amin Ahmad Roziyning “Yeti iqlim” asarlarida keltirilishicha Shoir Eronning qadimiy madaniyat maskanlaridan biri bo‘lgan betakror va go‘zal Sheraz shahridagi ruhoniylar oilasida dunyoga kelgan. Shoirning aniq tavallud sanasi manbalarda ko‘rsatilmagan. Lekin hijriy 925-yilda vafot etganligi manbalarda zikr qilingan.

Shoir dastlab xususiy muallimda, so‘ngra Sheraz madrasalarida tahsil ko‘radi. Mahallasidagi hunarmandlardan

ganchkorlik va sakkoklik (pichoqchilik)ni o‘rganganligi sababli “Sakkokiy” taxallusini olgan. Yosh shoir «Fig‘oniy» taxallusi bilan she‘rlar ijod qilgan, ammo “Sakkokiy” taxallusi bilan she‘r bitmagan [1].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Ibrohim Mirzo keltirgan ma‘lumotlarga qaraganda shoir Fig‘oniy musiqa fanidan ham boxabar bo‘lgan. U Mavlono Qosim Qonuniydan musiqa ilmlarini o‘zlashtirgan. Musiqa asboblari tanbur sozini chalishtirishda juda mahoratli bo‘lgan. Bundan tashqari musiqa asboblari yasash, tasviriy san‘at, kamonbozlik, suzish, chavgon o‘ynash, eshkak eshish va shaxmat o‘ynashda ham mohir bo‘lgan. Shu bilan bir qatorda nonvoylikda ham o‘ziga xos mahorat sohibi bo‘lgan.

U tez orada ilmu adab ahli og'ziga tushadi. Fig'oniyni ovozasi Hurosonga yetib keladi. Natijada ayrim do'stlarining iltimosiga ko'ra Husayn Boyqaro shoirmi Hirotda da'vat etadi. Hirot o'sha vaqtlarda adabiyot va she'riyat markazi edi. Sulton Husayn Boyqaro saroyida so'z mulkinining sultoni, adabiyot shaydosi, xassos shori va malikushshuaro Amir Alisher Navoiy bilan bir qatorda Ahli Turshizi, Hotifiy, Binoiy, Mavlono Hiloliy va shu kabi ko'plab zamonasining mashhur shoirlari va adiblari yig'ilgan edi.

Lekin Fig'oniyy Hirotda u qadar nom qozinmadi. Chunki Xuroson shoirlari uning she'rlarini iliq qarshi olishmadi [3].

Fig'oniyy Hirotdan Ozarboyjonga safar qildi. Ozarboyjondan Tabrizga borgach, adabiyot ixlosmandi hisoblangan Uzun Hasan o'g'li sulton Yoqub Oqquyunli xizmatiga keldi. Sulton uning ijodiga bo'lgan muhabbati va ehtiromi tufayli shoirga "Shoirlar Bobosi" deb laqab qo'ygan [5].

Muhammad bin Muhammad Uhdi Bulyoniy o'zining "Irfotul oshiqiy" asarida keltirgan ma'lumotlarga qaraganada Fig'oniyy Sulton Yoqub Oqquyunli xizmatida yurgan vaqtlarida Sherozda qolgan ukasiga maktub yozib, u yerda qoldirgan she'rlarini to'plab Tabrizga yuborishni so'raydi. "Devoni Fig'oniyy" shoir o'limidan so'ng ukasi tomonidan yuborilgan ash'orlardan yig'ilgan. O'zi to'plagan she'rlari esa nima bo'lganligi noma'lum.

Tadqiqot metodologiyasi. 896-yili Sulton Yoqub o'limidan so'ng Ozarboyjondagi vaziyat keskinlashganligi sababli, u yerda jam bo'lgan barcha shoir va adiblar viloyatni tark etishgan. Bobofig'oniyy ham Uzun Xasan nabirasi Maqsudbek o'g'li Rustambek davriga qadar Tabrizda bo'lgan.

Ko'p sarsonliklardan so'ng Ismoil Safaviy dargohida panoh topadi. Lekin bizga noma'lum sabablarga ko'ra u Obevardga ketishga majbur bo'ladi. Hamon iqtisodi o'nglanmagan Fig'oniyy mayxo'rlikka berilib, «Piri xarobot» laqabini ham oladi. Ammo shoir umrining so'nggi yillarida sharob ichishdan tavba qiladi. Buni uning qoldirgan she'rlarida ham ko'rish mumkin. U g'azallaridan birida shunday yozadi:

May ichma gar soqiy Xizr bo'lsa ham,

Chunki bu kecha u hayot suvi, ertaga olov

Bobo Fig'oniyy hayotining oxirgi kunlarida Mashhadga keladi. Shoir hijriy 925-(milodiy 1519) yilda hayotdan ko'z yumadi va Oston Quds Razaviy qabristoniga dafn etiladi.

Tahlil va natijalar. XVI asr tarixchisi Sharofiddin Rohimiy o'zining «Tarixi tomm» asarida Fig'oniyy haqida quyidagilarni yozadi.

Paymonai sofiy marg boshad hama dard,

G'ofil manishin, ki dam badam xohi kard.

Chun ro'zi hayoti shom shud boyad raft,

Monandi charog'i subh miboyad mard [7].

Mazmuni:

Dard o'limning sof paymonasidir,

G'aflatda o'tirma, dam badam ichgil.

Hayot kuning shom bo'ldi, ketish kerak,

Tong chirog'idek mard bo'lmoq kerak.

Alisher Navoiy o'zining «Majolisun nafa'is» tazkirasining uchinchi majlisida ikki «Mavlono Fig'oniyy» haqida muxtasar ma'lumot beradi va bir baytdan she'rlaridan misol keltiradi. Bizningcha tazkiraning 121-sahifasida keltirilgan shoir Bobo Fig'oniyy bo'lsa kerak. Chunki Navoiy - Mir Sayid guyadadur va mujalladliq ham bilur va naqshburlikda hunarmanddur. Ammo ani aksar avqot hushtab'liq illati parishon tutar [2]. Bu matla' aningdurkim:

Dame visoli tu az umri jovidon xushtar,

Ba yodi vasli tu xush budam in zamon xushtor.

Ma'nosi:

Vaslingga bir dam yetishish abadiy hayotdan yaxshiroqdir; vaslingni eslash bilan shod edim, bu zamon shodroqdurman.

Shoir ijodini Amin Ahmad Roziy, Ahmad Sahiliy, Muhammad bin Muhammad Uhdi Bulyoniy, Muhammad bin Ali Taquiddin Koshiy, Mirzo Safaviy, Muhammad Sahiliy No'moniy, Nurulloh bin Sharifiddin Shushtariy, Zabihullo Safo va Sayyid Nafisiylar o'rganishgan. Asarning adabiy tomonlari o'rganilgan, lekin til va matnshunoslik jihatlarini o'rganilmagan.

Bobo Fig'oniyni bizga qadar katta hajmdagi she'rlar devoni saqlanib qolgan. Unda g'azal, qasida, ruboiy, qit'a, muhammas, musaddas singari janrdagi she'rlar jamlangan. Bobo Fig'oniyy devonining nus'halarini dunyoning ko'p qo'lyozma hazinalarida saqlanadi. O'zbekiston fanlar akademiyasining sharqshunoslik instituti fondida shoirning g'azallar bitilgan devoni №1371 inventar raqam ostida, qasidalar va ayrim g'azallari esa №2294/1 va №1041/IV inventar raqamlari ostida saqlanib kelinmoqda. Shu bilan birgalikda institut fondida 238, 9913, 209, 1011 inventar raqamlari ostida «Devoni Fig'oniyy» nomi bilan yettita qo'lyozma ham mavjud.

1. 2294-raqam ostidagi devon Xurosonda yozilgan bo'lib, asar nastaliq yozuvida va tojik tilida bitilgan. Devon 166 varoq bo'lib, ularning o'lchami 9,5-16 sm. Har bir varoqdagi bitilgan she'rlar 17 qatorni tashkil etadi.

2. 1371-raqam ostidagi devoni esa Xurosonda yozilgan bo'lib, nastaliq yozuvida va tojik tilida bitilgan. Devonni Hedoyatulloh ismli xattot 1000 – 1592 yillar oralig'ida ko'chirgan. Devon 132 varoq va ularning o'lchami 11-19,5 sm. Har bir varoqlardagi bitilgan she'rlar 12 qatorni tashkil etadi. Devon yaxshi saqlangan. Shu bilan birgalikda sarlavhalari ham mavjud.

3. 1041-raqam ostidagi devonning yozilgan joy noma'lum. Asar nastaliq yozuvida va tojik tilida bitilgan. Devonni Xoja Niyoz ismli xattot 1325 – 1907-yillarda ko'chirgan. Devon 132 varoq va uning o'lchami 21-34,5 sm.

4. 1011-raqam ostidagi devon Eronda bitilgan bo'lib, nastaliq yozuvida va tojik tilida bitilgan. Devon 118 varoq va uning o'lchami 13-23,5 sm. Har bir varoqdagi bitilgan she'rlar 13 qatorni tashkil etadi. Devon yaxshi saqlangan, lavhali lekin so'ngi qismi yo'q.

5. 209-raqam ostidagi devon yozilgan joyi noma'lum bo'lib, nastaliq yozuvida va fors tilida bitilgan. Devonni ko'chirgan xattot noma'lum. Devon 10 varoq va uning o'lchami 13,5-23 sm. Asar 33 qatordan iborat bo'lib,

6. 9913-raqam ostidagi devon yozilgan joyi noma'lum bo'lib, nastaliq yozuvida va fors tilida bitilgan. Devonni ko'chirgan xattot noma'lum. Devon 145 varoq va uning o'lchami 12-19 sm. Asar 17 qatordan iborat. «Sehri halol» bilan bir to'plamda berilgan.

7. 238-raqam ostidagi tanlangan asarlar to'plamidan joy olgan devon yozilgan joyi noma'lum bo'lib, nastaliq yozuvida va tojik tilida bitilgan. Devonni Muhammad Husayn Bulg'oriy ismli xattot 1270 – 1854 yillarda ko'chirgan. Devon 22 varoq bo'lib, to'plamning 205-226 sahifalarida joylashgan. Qatorlar soni 23 ta bo'lib, asar varoqlarining o'lchami 15,5 – 26,5sm.

Xulosa va takliflar. Yuqoridagi qaydlarga ko'ra aytish mumkinki, dastxatlarda she'rlar miqdori turlicha. Qo'lyozmalarning o'rtacha varaqlar miqdori 125-150 varaqni tashkil qiladi. Ikkita qo'lyozmadagina ko'chirilgan joyi va kotibining nomi qayd qilingan. Bizningcha institut fondidagi 2294- va 9913-raqamlarda saqlanayotgan qo'lyozma asarlarning miqdori va saqlanishi sifati jihatidan nisbatan mukammalroq hisoblanadi. Qo'lyozmalarning ko'pchiligi Hurosonda kitobat qilingan.

Zamonasining «Hofizi Sheroziysi» deb nom olgan Husayniy, Jomiy va Navoiylarning nazari tushgan, devoni

keng tarqalgan Bobo Fig'oniy merosini o'rganish ilmiy, tanqidiy matnini yaratish sharqshunoslarning hamon galdagi biografiyasini yaratishb uning "Devoni Fig'oniy" asarini vazifasi bo'lib qolmoqda.

ADABIYOTLAR

1. Amin Ahmd Roziy. Yetti iqlim. Kalkutta. 1939-yil. 264-265-sahifalar.
2. Muhammad bin Muhammad Uhdi Bulyoniy. Irfotul Oshiqiyn. Qo'lyozma.
3. Som Mirzo Safaviy. Tuhfayi Somiy. Tehron. 1312 shamsiy.
4. Sharofiddin Rohimiy «Tarixi tomm», Ma'naviyat nashriyoti, 1998 yil. 77-sahifa.
5. Alisher Navoiy, Majolisun nafois, «Fan», 1961-yil, 121-sahifa, Muqaddima, izohlar va tanqidiy matn muallifi f.f.n. G'anieva S.
6. Nurulloh Sharifutdin Shushtariy. Majolisul mo'minin, Tehron. 1354 shamsiy.
7. Zabihullo Safo. Eronda adabiyot tarixi. Tehron. 1363 shamsiy.

UDK: 372.881.1

Mehriban DAULETMURATOVA,
Toshkent axborot texnologiyalari universiteti Nukus filiali o'qituvchisi
E-mail: huaweicam30@gmail.com

TerDU dotsenti, filologiya fanlari nomzodi R.Mustafoqulov taqrizi asosida.

THE IMPORTANCE OF LEARNING AND TEACHING IT TERMS IN ENGLISH

Annotation

This article provides information about the methods used in teaching English and the importance of learning and teaching IT terms in English.

Key words: English language, teaching methodology, innovative ideas, information technologies, dictation materials, visual aids.

ВАЖНОСТЬ ИЗУЧЕНИЯ И ПРЕПОДАВАНИЯ ИТ-ТЕРМИНОВ НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

В этой статье представлена информация о методах, используемых при обучении английскому языку, а также о важности изучения и преподавания ИТ-терминов на английском языке.

Ключевые слова: Английский язык, методика обучения, инновационные идеи, информационные технологии, диктанты, наглядные пособия.

INGLIZ TILIDAGI IT TERMINLARNI O'RGANISH VA O'RGATISH AHAMIYATI

Annotatsiya

Ushbu maqolada ingliz tilini o'rgatishda ishlatiladigan metodlar hamda ingliz tilidagi IT terminlarini o'rganish va o'rgatish ahamiyati haqida ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: Ingliz tili, o'qitish metodikasi, innovatsion g'oyalar, axborot texnologiyalar, diktatik materiallar, korgazmali qurollar.

Kirish. Hozirgi kunda deyarli barcha tarmoqlar axborot texnologiyalaridan foydalangan holda faoliyat yuritmoqda. O'zbekistonda aholi turmushini engillashtirish maqsadida ko'rsatilayotgan xizmatlar sifatini oshirish maqsadida sohani rivojlantirish, innovatsion echimlarni hayotga tatbiq etish sifatini oshirishga katta e'tibor qaratilmoqda. Tadqiqot va resurslarni qazib olish, zamonaviy sanoat, tibbiyot va xavfsizlikni ta'minlash uchun zarur bo'lgan yuqori texnologiyalar ishlab chiqiladi va joriy etiladi.

Turli sohalarda axborot texnologiyalaridan foydalanish tobora kengaymoqda. Bu IT-mutaxassislari xizmatlariga talab ortib borayotganidan dalolatdir. Farzandlarni har tomonlama etuk, yuksak salohiyatli, milliy istiqlol g'oyalariga sadoqatli, ayni paytda zamonaviy bilim, kompyuter texnologiyalarini puxta o'zlashtirgan, chet tilini mukammal egallagan insonlar etib tarbiyalash – bugungi kun davr talablari. Zero, bugungi yoshlar ertangi kunimiz. Shu jihatdan bugungi kun o'qituvchilaridan katta mas'uliyat talab etiladi, jadal rivojlanayotgan davrda o'quvchilarni hayratda qoldirish yoki qiziqtirish juda mushkul vazifadir.

Ayniqsa, ingliz tili o'qituvchilarining uslubiy tayyorgarligi muhim ahamiyatga ega. Fanni yaxshi bilish bilan birga, bugungi kunda ta'limga keng joriy etilayotgan axborot texnologiyalari imkoniyatlaridan keng foydalangan o'qituvchigina qisqa muddatli mehnat faoliyati davomida yuksak natijalarga erisha oladi hamda axborotga ega bo'lishi, internet va kompyuter imkoniyatlaridan yuqori darajada foydalana olishi kerak. Buning uchun, albatta, har bir darsning qiziqarli o'tishi uchun multimedia vositalari, didaktik materiallar, ko'rgazmali qurollar orqali jonli, qiziqarli tashkil etish ta'lim samaradorligiga xizmat qiladi. Aniqlanganidek, ingliz tili fanining asosi o'quvchilarda nutqiy faoliyat ko'nikmalarini shakllantirishda namoyon bo'ladi. Ma'lumki, nutq faoliyati ham yozma, ham og'zaki bo'lishi mumkin.

Faqat og'zaki nutqni o'zlashtirishni amaliy bilim deb bo'lmaydi. Amaliy o'zlashtirish jarayoni nutq faoliyatining barcha turlarini egallash bilan tavsiflanadi. Chet tilini o'rganayotgan talaba o'z fikrini aniq, ma'nosini to'liq anglay olishi kerak.

Tahlil va natijalar. Til o'rganilayotgan mamlakatning geografiyasi, adabiyoti, tarixini o'rganish ham sizni tilni mukammal o'zlashtirishga undaydi. Bu yerda multimedia vositalari yordamida olib boriladigan dars katta ahamiyatga ega. Bundan tashqari, dars jarayonida zamonaviy ta'lim usullaridan foydalangan holda yuqori natijalarga erishilayotganini ta'kidlash lozim.

Misol uchun, aqliy hujum va guruhda ishlash sizning ishlash uslubingizga katta ta'sir qiladi. Bunda o'quvchilar mavzuni har tomonlama muhokama qiladilar, tanqidiy fikr bildiradilar, bu esa o'z navbatida shaxsning savol-javob, so'zlash, mantiqiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishga, bahslashish madaniyatini rivojlantirishga yordam beradi. Guruhda ishlash o'quvchida guruhda ishlash, tanqidiy va mustaqil fikrlash, muloqot va hamkorlik qilish ko'nikmalarini shakllantirishga yordam beradi.

Guruhda ishlash usuli orqali u yuqori saviyada fikr yuritish, mavzuni puxta o'zlashtirish, jamoa a'zolari o'rtasida ijobiy va do'stona munosabatlar o'rnatish, o'z-o'zini boshqarish imkoniyatiga ega bo'ladi. Ingliz tilini o'rganish juda muhimdir. O'rganishda grammatikaga qaraganda leksikaning roli muhimroqdir. Bu fikrni bevosita ifodalovchi leksikadir. Lug'at, ya'ni so'zni tasavvur qilish imkonini beradi. Mutaxassislar fikricha, bugungi kunda ingliz tilida 500 000 dan ortiq so'z mavjudligi talabaning so'z boyligini doimiy ravishda oshirishi zarurligini ko'rsatadi. Shu maqsadda og'zaki matnlarni tinglash (Listening), o'quvchilar o'rtasida o'zaro dialog va suhbatlar tashkil etish (Speaking) ingliz tili darslarini mazmunli va samarali o'tkazishga yordam beradi.

Ta'limni zamonaviy innovatsion texnologiyalar asosida tashkil etish, lim samaradorligiga erishishda asosiy vosita bo'lib xizmat qiladi. Bundan kelib chiqqan holda ta'limni zamonaviy innovatsion texnologiyalar asosida tashkil etish deganda zamonaviy ta'lim samaradorligiga erishishning o'ziga xos shart-sharoitlari, shuningdek, shaxsning mustaqil ijodiy faoliyatini takomillashtirishga qaratilgan pedagogik jarayonlar natijasi tushuniladi. Bu esa o'quvchida nutq faolligi va mustaqil fikrlashning rivojlanishiga samarali ta'sir ko'rsatadi.

Chet tillarini innovatsion texnologiyalar asosida o'qitish talabalarining kasbiy faoliyatida katta yordam beradi. Talabalar ingliz, nemis, fransuz kabi chet tillarini o'z mutaxassisliklari bilan chambarchas bog'langan holda TOEFL, IELTS, ingliz tili hamma uchun va internetga ulanish kabi turli dasturlar orqali o'rganishi mumkin. Internet orqali chet elda o'qish turli tillarda odamlar bilan tanishish, mamlakatlarning turmush tarzi bilan tanishish imkonini beradi. Bunda tili o'rganilayotgan mamlakat odami bilan muloqot qilish o'quvchiga hamma narsani o'z tilida ifodalay olishi, xatolarini to'g'rilashi va yangi otlarni o'zlashtirishiga yordam beradi.

Respublikamizda chet tili o'qituvchilarining bilim va CE qurish bo'yicha umumiy Yevropa tavsiyalariga (FR) muvofiq yangi uslub va talablar ishlab chiqilgan. Unga ko'ra, umumta'lim maktablari va kasb-hunar kollejlari o'quvchilari uchun darsliklar yaratildi. Ushtalablarga mos o'quv xonalari stendlar, yangi axborot-kommunikatsiya texnologiyalari bilan jihozlandi. Chet tilini o'rganishga bo'lgan talab ham kundankunga ortib bormoqda. Chet tili to'rt jihatga (o'qish, tinglash va gapirish) bo'lingan va fayl ularning har biri uchun alohida taqdim etilgan. Ta'lim texnologiyasi – ta'lim jarayoniga zamonaviy axborot texnologiyalarini samarali joriy etishdir.

Ta'lim jarayoniga zamonaviy innovatsion texnologiyalarni joriy etish orqali ta'lim sifati va ta'minlanishi ustidan nazoratni nazarda tutadi. Chet tilini o'rganishda, bunday axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan yuklanish ma'lum darajada qabul qilinadi. Til o'rganish va o'qitishda zamonaviy texnologiyalarning o'rni beqiyos.

Texnologiyadan foydalanish chet tilini o'rganishning barcha jabhalarida (o'qish, o'qish, tinglash va gapirish) foydalidir. Masalan, tinglash uchun, albatta, bu jarayonni kompyuter, pleer, CD diskarsiz amalga oshirib bo'lmaydi. Tinglash til o'rganishning eng muhim qismlaridan biridir. Bunda talaba so'zlovchining talaffuzi, grammatika, lug'at va uning ma'nolariga amal qilishiga e'tibor berishi kerak. Talabalarining ta'lim jarayonida zamonaviy texnologiyalardan foydalanishda ham muhim omil – kommunikatsiya texnologiyalarini yaxshi bilishi va ularidan foydalanish. Zamonaviy texnologiyalardan foydalangan holda chet tilini o'rgatish va o'rganish eng samarali usullardan biridir.

Bu jarayonda boshqa narsalar qatorida: - kompyuterdan foydalanganda talaba chet tilidagi videorolik, ko'rgazmali chiqishlar, dialoglar, kino yoki multfilmlarni tomosha qilishi va tinglashi mumkin; - chet tilidagi radioshittirishlar va teledasturlarni tinglash va tomosha qilish imkoniyati mavjudligi; - an'anaviy usul hisoblangan magnitofon va kassetalardan foydalanish; - CD pleerlardan foydalanish mumkin. Ushbu texnik vositalardan foydalanish chet tilini o'rganish jarayonini talabalar uchun yanada qiziqarli va samaraliroq qiladi[1]. Bugungi kunda maktablarda interfaol o'yinlar orqali o'qitish an'anaga aylanib bormoqda. Ma'lumki, dars turli o'yinlar asosida olib borilishi o'quvchilarning o'z imkoniyatlarini namoyon etishi, diqqatini jamlashi, bilim va ko'nikmasini yuksaltirishi, kuchli bo'lishini ta'minlaydi.

O'yin texnologiyasidan foydalanishning asosi o'quvchini faollashtiradigan va tezlashtiradigan faoliyatdir. Psixologlarning fikricha, o'yin faoliyatining psixologik mexanizmlari insonning o'zini namoyon qilish, hayotda

barqaror o'zini topish, o'zini tuta bilish, o'z imkoniyatlarini ro'yobga chiqarishga bo'lgan fundamental ehtiyojlariga tayanadi. Har qanday o'yin umume'tirof etilgan ta'lim tamoyillari va taktikasiga asoslangan bo'lishi kerak. O'quv o'yinlari ta'lim mavzulariga asoslangan bo'lishi kerak. O'yin jarayonida o'quvchi oddiy darsga qaraganda bu faoliyatga ko'proq qiziqadi va erkin ishlaydi. Shuni ta'kidlash kerakki, o'yin, eng avvalo, o'qitish usulidir. O'quvchilar o'yin darslarida qiziqish bilan qatnashadilar, g'alaba qozonishga intiladilar, o'qituvchi ham ular orqali o'quvchiga ta'lim beradi. Talaba o'yin o'ynab, ingliz tilida gapira oladi, tinglaydi, tushunadi, yoza oladi, deb ishonadi, qiziqadi[2].

Ma'lumki, hozirgi ta'lim jarayonida o'quvchi subyekti bo'lishi kerak. Interfaol usullarga ko'proq e'tibor qaratish ta'lim samaradorligini oshiradi. Ingliz tili darslariga qo'yiladigan eng muhim talablardan biri o'quvchilarni mustaqil fikrlashga o'rgatishdir. Bugungi kunda ingliz tili o'qituvchilari

Amerika Qo'shma Shtatlari va Angliya pedagoglari tajribasi asosida quyidagi innovatsion usullardan foydalanmoqdalar: - Bu metoddan foydalanish uchun "Ijodiy masalalar echish", hikoyaning boshlanishi va qanday tugashi o'qiladi. talabalarining hukmiga havola qilinadi; - "Quvnoq topishmoqlar" o'quvchilarga topishmoqlar o'rgatish ingliz tilini o'rgatishda muhim ahamiyat kasb etadi, ular notanish so'zlarni o'zlashtiradilar, topishmoqlarga javob topadilar; - "Tezkor javoblar" dars samaradorligini oshirishga yordam beradi; - "Chigil yozdi" ("Isitish mashqlari") o'quvchilarni darsga qiziqitirish uchun sinfda turli o'yinlardan foydalanish [3]; - "Pantomima" (pantomima) bu usuldan darsda juda qiyin mavzular tushuntirilishi kerak bo'lgan yoki yozma mashqlar bajarilganda, o'quvchilar charchagan hollarda qo'llanilishi mumkin; - "Zanjirli hikoya" usuli o'quvchilarning og'zaki nutqini rivojlantirishga yordam beradi; - "Aktyor qahramonlar" usulidan darsning barcha turlarida foydalanish mumkin. Kasbni o'rgatish maqsadida darsda "Tarjimon", "Tarjimon", "Yozuvchi", "Shoir" kabi kasb egalari ishtirok etishlari, o'quvchilar bilan suhbatlashishlari mumkin; — "Mutafakkirlar uchrashuvi"ga U. Shekspir, A. Navoiy, R. Berns kabi shoir va yozuvchilarni "taklif qilish" mumkin. Shunday bir paytda ular aytgan hikmatli so'zlarni darsda qo'llash yoshlarning komil insonlar bo'lib tarbiyalanishiga xizmat qiladi; - "When pictures speak" usuli juda qulay bo'lib, ingliz tilini o'rgatish va o'quvchilarning og'zaki nutqini rivojlantirishga yordam beradi, buning uchun mavzuga oid rasmlardan foydalanish zarur; - Viktorina kartalari o'quvchilar soniga qarab taqsimlanadi va barcha o'quvchilarning bir vaqtning o'zida darsda ishtirok etishiga imkon beradi, bu esa vaqtni tejaydi[4].

Ko'rib turganimizdek, har bir innovatsion texnologiya o'ziga xos afzalliklarga ega. Bunday usullarning barchasida o'qituvchi va talabaning hamkorligi, o'quvchining ta'lim jarayonida faol harakat qilishi nazarda tutiladi [5].

Xulosa qilib aytganda, ingliz tili darslarida innovatsion usullarni qo'llash natijasida o'quvchilarning mantiqiy fikrlash qobiliyatlari rivojlanadi, nutqi ravon bo'ladi, tez va to'g'ri javob berish qobiliyati shakllanadi.

Bunday usullar o'quvchilarni bilimga intilishini kuchaytiradi. Talaba darslarga puxta tayyorgarlik ko'rishga harakat qiladi. Bu o'quvchilarni ta'lim jarayonining faol subektlariga aylantiradi. Chet tilini o'rgatish o'z-o'zini tahlil qilish va yangi bilimlarni tizimlashtirish ko'nikmalariga ega bo'lgan madaniyatli shaxsni shakllantirishga qaratilgan. Innovatsion usullar butun tizimni modernizatsiya qilishning ajralmas qismidir. Bu o'qituvchilarning eng ilg'or yondashuvlar bilan tanishishini va keyin ularni integratsiyalashini va ta'lim tizimida sezilarli o'sishga erishish uchun o'z ishlarida foydalanishini ta'minlaydi.

Ko'pgina tashkilotlar axborotni yuborish va qabul qilish uchun multimedia imkoniyatlaridan foydalangan holda

yangi bosqichga o'tmoqda. Kompyuterlar va boshqa qurilmalardan foydalanish butun o'quv jarayonining muvaffaqiyatini belgilaydi. Ta'lim jarayonida olib boriladigan mashg'ulotlarda nutq qobiliyatlarini shakllantirish va ijtimoiy moslashuvchanlikni rivojlantirishga yetarlicha e'tibor berish kerak. Bundan tashqari, ta'limdagi har bir darsning

muvaffaqiyati ko'p jihatdan mashg'ulotlarning to'g'ri tashkil etilishiga bog'liq.

Dars o'qituvchi va o'quvchining ijodiy hamkorligiga asoslanishi kerak. Shundagina o'quvchilar mustaqil fikr yurita oladilar, bilimli bo'ladilar.

ADABIYOTLAR

1. Bekmuratova U.B. Abstract on "The use of innovative technologies in teaching English." Tashkent – 2012.
2. Otaboeva M.R. The use of modern innovative technologies in foreign language teaching and its effectiveness / Otaboeva M.R. - Text: neposredstvennyy, elektronnyy // Molodoy uchenyy. - 2017. - № 4.2 (138.2). - S. 36–37. - URL: <https://moluch.ru/archive/138/39058/> (contact information: 27.04.2020).
3. Xatamova N.Q., Mirzayeva M.N. "Interactive methods used in english lessons" (methodical manual), Navoi, 2006, 40 pages.
4. Kholdorova M., Fayziyeva N., Rixsittilayeva F.. "Use of assistance in foreign language teaching". Tashkent: Tashkent State Pedagogical University named after Nizami, 2005.
5. Hoshimov O., Yakubov I. "Methodology of teaching english" (textbook) Tashkent: Sharq Publishing House, 2003.

Dilnoza YULDASHEVA,
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti dotsenti, f.f.f.d. (PhD)
E-mail: dilyuldasheva83@gmail.com

SamDU dotsenti f.f.f.d. (PhD) U.Rashidova taqrizi asosida

ON HISTORY OF LEARNING NAMES OF BIRDS IN TURKISH LANGUAGES

Annotation

The article focuses on historical research of birds names in turkish languages such as tatar, bashkird, chuvash, turkmenian, asarbayjanian and other languages. Works of scientists Yu.G.Yusifov, L.P.Petrov, E.F.Ishberdin, D.S.Setarov, M.M.Ginnatullin, E.I.Safina, O.R.Kurbanov, K.Ibragimov are analysed in this article. Based on historical-comparative view, defining semantic-grammatical and structural types of names of birds, semantic and ethimological research of general turkish ornitonims abd defining slavan-turkish languages and general baltis parallels of ornitonims, formation of turkish ornitonims, classificational features of birds names in turkish languages.

Key words: Turkish languages, ornitonims, birds names, ornithological lexemes, general turkish ornithological lexical layer, lexical semantic grouf (LSG), semantic field.

ОБ ИСТОРИИ ИЗУЧЕНИЯ НАЗВАНИЙ ПТИЦ В ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ

Аннотация

В статье изучена история исследования названий птиц в тюркских языках, в том числе татарского, башкирского, чувашского, туркменского, азербайджанского и др. тюркских языков, показан вклад таких ученых, как Э.Ф.Ишбердина, Л.П.Петрова, О.Р.Курбанова, Ю.Г.Юсифова, К.Ибрагимов, Д.С.Сетарова, М.М.Гиннатуллина, Э.И.Сафиной в исследовании орнитонимов различных тюркских языков в сравнительно-историческом плане, в определении семантико-грамматических и структуральных типов названий птиц, в изучении семантики и этимологии общетюркских орнитонимов, а также в определении славяно-тюркских, общеалтайских параллелей в орнитологической лексике тюркских языков и др.

Ключевые слова: Тюркские языки, орнитоним, названия птиц, орнитологическая лексика, общетюркский орнитологический лексический пласт, лексико-семантическая группа (ЛСГ), семантическое поле.

TURKIY TILLARDA QUSH NOMLARINING O'RGANILISH TARIXIGA DOIR

Annotatsiya

Maqolada tatar, turkman, ozarbayjon, boshqird, chuvash, qoraqalpoq kabi turkiy tillarda qush nomlarining o'rganilish tarixi ko'zdan kechiriladi, bunda E.F.Ishberdin, L.P.Petrov, O.R.Qurbonov, Yu.G.Yusifov, K.Ibragimov, D.S.Setarov, M.M.Ginnatullin, E.I.Safina kabi olimlarning qush nomlarining qiyosiy-tarixiy tahlili, semantik-grammatik va struktural tiplarini o'rganish, ayrim umumturiy ornitonimlarning etimologiyasini belgilash, turkiy-mo'g'ul-tungus-manjur tillaridagi, oltoy tillaridagi ornitologik leksikaning mushtarakligi masalalarini tadqiq etishga oid ishlari tahlil etiladi.

Kalit so'zlar: Turkiy tillar, ornitonim, qush nomi, ornitologik leksika, umumturiy ornitologik qatlam, leksik-semantik guruh (LSG), semantik maydon.

Kirish. Ma'lumki, turkiyshunoslikda sohaviy terminologiya, jumladan tillarning turli lug'aviy qatlamlariga oid leksemalarni tadqiq etish masalasiga katta e'tibor qaratilmoqda. Bunday lug'aviy qatlamlar orasida qush nomlari (ornitonimlar) ham har bir turkiy tilda katta katta lug'aviy qatlamni tashkil etadi.

Turkiy tillarda qush nomlarining ilmiy tahlilida E.F.Ishberdinning alohida o'mi bor. Olimning dastlabki izlanishi boshqird shevalarida qush va hayvon nomlari tahliliga bag'ishlangan edi [1]. Olim bu ishida qush nomlarining faqat turkiy tillar misolida emas, balki mo'g'ul, tungus-manjur va ayrim fin-ugor tillari bilan qiyosiy yo'nalishda o'rganadi.

E.F.Ishberdinning fikricha, tahlil qilinayotgan leksik qatlamdagi o'zaro yaqinlik bu tillarning umumiy oltoy tillari tizimiga mansubligi bilan bog'liqdir. Shu nuqtai nazardan olim ayrim hayvon nomlarining o'zaro o'xshashligi turkiy va mo'g'ul tillarining o'zaro genetik jihatdan yaqinligi bilan bog'liqligini dalillar asosida yoritishga intiladi [2].

Bu jihatdan olimning "Ural-Oltoy tillarining o'zaro leksik aloqadorligi haqida (qush nomlari asosida)" nomli ishi alohida e'tiborga molik [3]. Chunki bu ishda ural-oltoy tillari

uchun umumiy bo'lgan leksik qatlamni qush nomlari misolida aniqlash va tadqiq etishga muvaffaq bo'lgan edi. Bu tadqiqotda keltirilgan o'n beshta ornitonimdan ettitasi turkiy, mo'g'ul va ugor tillari uchun umumiy lug'aviy qatlam sanaladi. Jumladan, E.F.Ishberdin o'rgangan ural-oltoy tillari tizimida burkut, qarchig'a kabi qush nomlari umumiy sanaladi, chunki bu qush nomlari ural-oltoy tillari lug'aviy qatlamining deyarli barchasida mavjuddir [3].

E.F.Ishberdinning "Boshqird shevalarida qush nomlari" nomli maqolasida boshqa turkiy tillarda deyarli uchramaydigan ауы, ауыба (лайлак), муктарге, муктаргай, нуктарге, койалдо, шолди (кроншнеп // узунбурун балчикчи) kabi qush nomlarining qo'llanilishi aniqlangan [4].

E.F.Ishberdinning "Boshqird tili leksikasining tarixiy taraqqiyoti" nomli monografiyasida qush nomlarining qiyosiy-tarixiy tahliliga doir muhim fakt va dalillarni uchratish mumkin [5]. Olimning yana bir muhim xizmati shundaki, uning ko'p yillik izlanishlari natijasida "Boshqirdiston qushlari" nomli yirik ma'lumotnoma tayyorlandi va nashr etildi [6].

Ozarbayjon tilidagi qush nomlari Y.G.Yusifov tomonidan monografik planda tadqiq etilgan edi. Bu ishda

ozarbayjon tilidagi qush nomlarining yasash usullari, grammatik strukturasi, etimologiyasi va leksik-semantik xususiyatlari keng planda tahlil qilingan edi [7]. Y.G.Yusifov o'z ishida "zoonim", "zoomorfizm", "ornitofauna", "ornitonim" kabi atamalarni birma-bir farqlashga intiladi. Olimning fikricha, ornitonim qush nomlari degan tushunchani ifodalaydi, o'z doirasiga "uy qushlari", "ov qushlari", "sayroqi qushlar", "yirtqich qushlar" singari bir qator tushunchalarni ham qamrab oladi [7].

Turkman tilidagi qush nomlari O.R.Qurbonovning katta hajmli maqolasida o'rganilgan edi. Olim bu ishida turkman tilidagi ornitonimlarni semantik jihatdan guruhlariga ajratadi, adabiy tilidagi va dialektal ornitonimlarni o'zaro qiyoslaydi, rus tilidagi qush nomlarining turkmanchada berilishi va bu tildagi ornitonimlar semantikasi masalasiga oid xarakterli misollar keltiradi [8].

Chuvash tilidagi ornitonimlarni o'rganish sohasida L.P.Petrov salmoqli ishlarni amalga oshirgan edi. Olimning "Chuvash ornitonimlarining etimologiyasiga doir" nomli seriyali maqolalarida qush nomlari ham etimologik jihatdan, ham qiyosiy-tarixiy yo'nalishda tahlil qilinadi.

L.P.Petrovning bunday ishlarida ornitonimlar etimologiyasini belgilashda aniq bir tamoyilga amal qilingan, ya'ni dastlab o'sha izohlanayotgan ornitonimning adabiy tildagi ko'rinishi keltiriladi, shundan keyin bu ornitonimning dialektal variantlari birma-bir sanab o'tiladi, keyinchalik ornitonimning umumqo'llanishdagi lotincha atamasi qayd qilinadi. Maqolalarda chuvash ornitonimlarining qo'llanish areali, boshqa turkiy tillardagi parallell ko'rinishlari keltirilishini alohida ta'kidlash lozim. SHu bilan birga bu ishlarda chuvashcha qush nomlarining fonetik, morfologik strukturasi o'rganilib, ularning o'zlashma lug'aviy qatlam bilan aloqadorligi ilmiy-nazariy tahlildan o'tkaziladi. Masalan, L.P.Petrov lak-lak (turna) ornitonimining etimologiyasini o'rganar ekan, bu qush nomi Chuvash respublikasi hududida uchramasligini qayd qiladi hamda bu ornitonimni faqat chuvash tilining marginal (qorishiq) shevalarida uchrashini ilmiy jihatdan asoslaydi. Shundan keyin bu ornitonimga doir boshqa tadqiqotchilarning fikr-mulohazalarini keltirib, ularga munosabat bildiradi. Jumladan, olim tatarcha laklak, o'zbekcha laylak, qirg'izcha lekkek, turkmancha leglek, qozoqcha lajlak kabi parallellarni o'zaro qiyoslab, chuvash tiliga kirib kelgan "lekkek" ornitonimi arab tilidan tatar tili orqali o'zlashgan bo'lishi mumkin, degan xulosaga keladi [9].

Xuddi shu sxema asosida L.P.Petrov maqolalarida pachar (bulduruq), sersi (chumchuq), tari (to'rg'ay), torna (turna), xurchaka (qarchig'ay), santukas (bulbul) singari bir qator ornitonimlar etimologik jihatdan asosli tahlil qilinadi. Bu ornitonimlarning tatar tilidagi бежыр, чыпчык, туграй, торна, қарчигай, сандугач kabi parallell variantlari mavjudligiga alohida e'tibor qaratiladi [10].

L.P.Petrov va G.I.Egorovlarning hamkorlikda yozilgan bir maqolasi ham chuvash tilidagi ayrim ornitonimlarning etimologik tahliliga bag'ishlangan. Bu ishning qiziqarli tomoni shundaki, unda qush nomlari ko'pgina turkiy tillardan keltirilgan xarakterli misollar yordamida tarixiy-etimologik jihatdan o'rganilgan. Masalan, maqolada ta'kidlanishicha, chuvash tilidagi ornitologik leksikada bir qancha o'zlashma leksemalar ham bo'lib, bular orasida туткаш (to'tiqush) leksemasi ham mavjud. Ishda bu ornitonimni tatar tilidagi тутыйкош (to'tiqush), тутышлан (to'tiqushlik qilmoq) so'zlari bilan qiyoslab, bu ekzotik xarakterdagi qush nomlari chuvash tiliga tatar tili orqali o'zlashgan, tatarchaga esa fors tilidan kirib kelgan, degan ilmiy xulosaga keladi [11]. Chuvash tilidagi ko'pgina qush nomlarining kelib chiqishi haqidagi ma'lumotlar V.G.Egorovning "Etimologik lug'ati"da ham o'z aksini topgan [12].

Chuvash tilidagi qush nomlariga doir salmoqli umumlashtiruvchi ilmiy tadqiqot L.P.Petrovning "Chuvash ornitonimiyasi va uning tarixiy shakllanishi" deb nomlangan nomzodlik ishidir [13]. Bu ishda muallif chuvash tilidagi ornitologik lug'aviy qatlamni kompleks tahlil qilib, ularning genetik ildizlari, yasash usullari, chuvash tilidagi ornitologik leksikaning nominatsiya tamoyillarini birma-bir aniqlaydi.

L.P.Petrov o'z ishida chuvash tilidagi ornitonimlarning genetik qatlamlarini quyidagicha uch guruhga ajratib izohlaydi:

a) umumturkiy qatlam: bunga sof chuvashcha (turkiy-bulg'or-chuvash) lug'aviy birliklar, bulg'or-chuvash tili tarixiy bosqichlari uchun xarakterli bo'lgan turkiycha o'zlashmalar kiradi;

b) o'zlashma lug'aviy qatlam. Olim o'z ishida bu qavtlamni bir necha kichik guruhlariga ajratgan holda tadqiq etadi. Masalan, ishda L.P.Petrov tatar va boshqird tillaridan chuvash tiliga o'zlashgan ornitonimlarni qipchoq o'zlashmalari sifatida talqin qiladi.

L.P.Petrov o'z tadqiqotida chuvash tilidagi ornitonimlarning nominatsiya tamoyillarini aniqlashga ham alohida ahamiyat beradi. Boshqa ko'pgina turkiy tillarda bo'lganidek, chuvash tilida ham qushlarga turli xususiyatlariga ko'ra nom beriladi. Bunda birinchi navbatda qushlarning yashash o'rni ser chekese (стриж // jarqaldirg'och // uzunqanot), tuxum qilish yo'li salakayak (воробей // chumchuq), ayrim tana a'zolarining holati varam samsa (бекас // loyxorak), kukar samsa (клес-еловник // to'qaychumchuq), rangi sarkayak (иволга // zarg'aldoq), shurkut (стриж // jarqaldirg'och), xerle kakar (снегирь // qushcha-snegir) kabilar inobatga olinadi [13].

D.S.Setarovning doktorlik ishidagi turkiy tillardagi ko'pgina hayvon nomlari (zoonimlar) singari qush nomlarining ham motivatsion asoslari tahlil qilingan. Jumladan, D.S.Setarov qush nomlari motivatsiyasini quyidagi to'rt tipga ajratib o'rganadi: a) onomatopoeitik motivatsion asos; b) etologik motivatsion asos; v) somatik motivatsion asos; g) baholi motivatsion asos [14].

Bu tadqiqotning e'tiborli tomoni shundaki, olim qush nomlari motivatsiyasi haqidagi fikrlarini asoslash uchun faqat turkiy tillardan emas, balki bir qancha Hind-Yevropa tillaridan ham xarakterli misollar keltiradi. Masalan, olimning ta'kidlashicha, ko'pgina tillarda kakku ornitonimining shakllanishiga tovushga taqlidni ifodalovchi o'zakning takrori asos bo'lib xizmat qilgan: nemischa kuckuck, inglizcha cuckoo, fransuzcha coucou, armancha kaki, forsha kiki, osetincha gakkuk, latishcha cuculus, grekcha kokko // kokki, sanskritcha kokila, gruzincha guguj, mariy-mordvacha kiki, vengercha kakik, estoncha kako, ozarbayjoncha gugu, turkcha guguk, tatarcha kike, boshqirdcha kekik, qozoqcha kokek, qirg'izcha kikik, o'zbekcha kakku kabilar [14].

Turkiy tillardagi ko'pgina qush nomlari eng qadimgi turkiy ornitologik turkiy qatlamga tegishli ekanligini inobatga oladigan bo'lsak, qadimgi turkiy qush nomlarini qiyosiy-tarixiy yo'nalishda tadqiq etish juda muhim ahamiyat kasb etadi. Masalaga ana shu nuqtai nazardan qaraganda, K.Ibragimovning tadqiqotlari alohida ahamiyatga egadir. Masalan, olim "Ayrim qadimgi turkiy qush nomlari va ularning hozirgi turkiy tillardagi parallellari" nomli maqolasida kiui kuyu (лебедь // oqqush), sunkar, lacyn, toyan (сокол // lochin), sanduvac (соловей // bulbul), seta (воробей // chumchuq), kaz (гусь // g'oz), ordak (утка // o'rdak) kabi qush nomlarini tahlil etgan. Bu tahlilda turkiy ornitonimlarning leksik-semantik xususiyatlarini aniqlash maqsadida muallif turli xil yozma yodgorliklarning materiallaridan unumli foydalanadi [15]. O'zining kompleks qiyosiy-tarixiy ilmiy-tadqiqot natijalarini K.Ibragimov "Hozirgi turkiy tillar leksikasida qadimgi turkiy hayvon nomlari" mavzuidagi nomzodlik ishidagi aks ettirgan edi [16].

M.M.Ginnatullin nominatsiya va motivatsiya masalalarini o'rganish jarayonida turkiy tillardagi qush nomlari tahliliga murojaat qiladi, ularning motivlovchi xususiyatlarini aniqlashga intiladi. Masalan, olimning ishlarida ingliz, rus va tatar ornitonimlarini o'rganib, ularning eng asosiy motivlovchi xususiyatlarini belgilashga muvaffaq bo'lgan edi [17]. Shuningdek, M.M.Ginnatullinning "So'zlarning motivatsiyasi va nominatsiyasi masalasiga doir" nomli yana bir ishida ham qush nomlari motivatsiyasi bilan bog'liq muammolar yoritilgan edi [18]. Olimning turkiy tillardagi ornitonimlarga bag'ishlangan maxsus bir ishida qarqara, qur, kurka, tartar, tuma singari bir qancha qush nomlarining motivlanish tamoyillari belgilanadi [19].

M.Xojanov o'z maqolasida qoraqalpoq tilidagi qush nomlarining yasallish usullarini o'rganishga intiladi [20]. Tadqiqotchining fikricha, qoraqalpoq tilidagi qush nomlarining bir guruhini buylbil, shiyshiyk, b'dene, lashiyn, kepтер, uy'рек, ғаз kabi asosiy o'zak nomlar,

ikkinchi bir guruhini esa yasama nomlar tashkil etadi [20]. Shundan keyin maqolada – shiy // -shi, -li // -li, -liyk // -lik, -iyk // -ik, -giysh // -giy, -sha // -she singari affiksalar bilan morfologik usulda yasalgan qush nomlariga misollar keltiriladi. Maqola muallifi qoraqalpoq tilida o'zakka bir affiksning qo'shilishi orqali yasalgan qush nomlari (baliyk-shiy, iylay-shiy, suyn'gi-gir kabi) va o'zakka ikki affiksning qo'shilishi orqali yasalgan qush nomlari (shiykiyld(iy)-av-iyk, tokiyld(iy)-av-iyk kabi) mavjudligini ta'kidlaydi [20].

Shu bilan birga turkiyshunoslikda leksikaga doir boshqacha xarakterdagi ishlar ham yaratilgan bo'lib, ularda ayrim leksema-ornitonimlar misol sifatida tanlangan hamda ular semantik jihatdan qiyosiy-tarixiy yo'nalishda tahlil qilingan. Jumladan, tovushga taqlid so'zlar [21], frazeologik zoonimlar [22], antroponimlar [23], leksikaning umumiy masalalari [24]ga oid tadqiqotlarda u yoki bu jihatdan qator qush nomlari ham keltiriladi hamda ular tahlil qilinadi.

ADABIYOTLAR

1. Ишбердин Э.Ф. Названия животных и птиц в башкирских говорах. Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Уфа, 1970. – 24 с.
2. Ишбердин Э.Ф. Некоторые общие названия животных и птиц в башкирском и монгольском языках // Проблема общности алтайских языков. Тезисы докладов на первой алтаистической конференции организованной Ленинградским отделением ин-та языкознания. – Л.: Наука, 1969. – С. 38-39.
3. Ишбердин Э.Ф. О лексической взаимосвязи урало-алтайских языков (по названиям птиц) // Некоторые вопросы крало-алтайского языкознания (сборник статей). – Уфа, 1970. – С. 45-48.
4. Ишбердин Э.Ф. Наименование птиц в башкирских говорах // Вопросы башкирского языкознания (сборник статей). – Уфа, 1973. – С. 146-159.
5. Ишбердин Э.Ф. Историческое развитие лексики башкирского языка. – М.: Наука, 1986. – 151 с.
6. Ишбердин Э.Ф. Башкортостан коштары (белешме китап). – Уфа, Башкорт. кит. нагр., 1986. – 168-б.
7. Юсифов Ю.Г. Зоологическая лексика азербайджанского языка (на основе орнитонимов). Автореф. дисс...канд. филол. наук. – Баку, 1985. – 20 с.
8. Курбанов О.Р. Материалы о туркменских названиях птиц // Известия АН Туркм. Серия общественных наук. – Ашхабад: Гылым, 1971. – С. 4-83.
9. Петров Л.П. К этимологии чувашских орнитонимов-1 // Исследования по лексикологии и фразеологии чувашского языка (сборник статей). – Чебоксары, 1982. – С. 60-61.
10. Петров Л.П. К этимологии чувашских орнитонимов-III // Этимологические исследования по чувашскому языку (сборник статей). – Чнбоксары, 1984. – 55-86; Петров Л.П. К этимологии чувашских орнитонимов-IV // Проблемы составления этимологического словаря отдельного языка (сборник статей). – Чебоксары, 1986. – С. 159-163.
11. Петров Л.П., Егоров Н.И. К этимологии чувашских орнитонимов-VI // Чувашский язык: история и этимология (сборник статей). – Чебоксары, 1987. – С. 87.
12. Егоров В.Г. Этимологический словарь чувашского языка. – Чебоксары, Чувашское книжн. изд-во, 1964. – 355 с.
13. Петров Л.П. Чувашская орнитонимия и история ее формирования. Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Чебоксары, 1995. – 24 с.
14. Сетаров Д.С. Именованье животных: принципы и типы мотивации в славянских и тюркских языках. Автореф. дисс... доктора филол. наук. – М., 1992. – 48 с.
15. Ибрагимов К. Некоторые древнетюркские названия птиц и их параллели в современных тюркских языках // Советская тюркология, 1974. № 6. – С. 37-48.
16. Ибрагимов К. Древнетюркские названия животных в лексике современных тюркских языков. Автореф. дисс... канд. филол. наук. – М., 1975. – 24 с.
17. Гиннатуллин М.М. К проблеме мотивированности слов на материале наименований птиц (в английском, русском и татарском языках) // Актуальные проблемы лексикологии (сборник статей). Выпуск II. часть 2. – Новосибирск, 1969. – С. 22-24.
18. Гиннатуллин М.М. К проблеме номинации и мотивации слов // Иностраный язык. Выпуск У. – Алма-Ата, 1970. – С. 118-125.
19. Гиннатуллин М.М. мотивация некоторых тюркских названий птиц // Советская тюркология, 1977. № 1. – С. 38-44.
20. Хожанов М. Қорақалпоқ тилида қуш номлари // Ўзбек тили ва адабиёти, 2014. № 4. – Б. 86-88.
21. Ашмарин Н.И. Подражания в языках Среднего Поволжья // Известия Азербайджанского госуниверситета. Общественные науки. Том 2-3. – Баку, 1925. – 336 с.; Кудайбергенев С. Подражательные слова в киргизском языке. – Фрунзе: Киргизучпедгиз, 1957. – 107 с.; Худайкулиев М. Подражательные слова в туркменском языке. – Ашхабад: Изд-во АН Туркм., 1962. – 134 с.
22. Марданова Д.М. Сопоставительный анализ фразеологических зоонимов в английском и турецком языках. Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Казань, 1997. – 25 с.
23. Баскаков Н.А. Русские фамилии тюркского происхождения. – М.: Наука, 1979. – 279 с.; Шайхулов А.Г. Татарские и башкирские имена тюркского происхождения. – Уфа, 1983. – 71 с.
24. Мусаев К.М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении (западнокыпчакская группа). – М.: Наука, 1975. – С. 51-119; Мусаев К.М. Лексикология тюркских языков. – М.: Наука, 1984. – 228 с.; Ишбердин Э.Ф. Историческое развитие лексики башкирского языка. – М.: Наука, 1986. – 151 с.

UDK:811.8

Shohida KARAMOVA,
Qarshi davlat universiteti dotsenti, filologiya fanlari nomzodi
E-mail:3145445@mail.ru

PhD Z.Pardayev taqrizi asosida

DETAILS OF LIFE AND CREATIVE STYLE (ON THE EXAMPLE OF A. ORIPOV'S POETRY)

Annotation

Important details show the individuality and level of talent of this or that style of the artist. Repetitive, clichéd, general details or details detract from the value of the poem as an oral art. This article attempts to show an analysis of the poems of one of our poets Abdulla Oripov, who managed with great skill and talent to combine life details in the lyrical text in the Uzbek dream of the period of independence.

Key words: Detail, lyrical text, narration, prose, observation, reflection, creative style, individuality.

ДЕТАЛИ ЖИЗНИ И ТВОРЧЕСКИЙ СТИЛЬ (НА ПРИМЕРЕ ПОЭЗИИ А. ОРИПОВА)

Аннотация

Важные детали показывают индивидуальность и уровень таланта того или иного стиля художника. Повторяющиеся, клишированные, общие детали или детали умаляют ценность стихотворения как устного искусства. В данной статье предпринята попытка показать анализ стихотворений одного из наших поэтов Абдуллы Орипова, сумевшего с большим мастерством и талантом соединить в лирическом тексте жизненные подробности в узбекской мечте периода независимости.

Ключевые слова: Деталь, лирический текст, повествование, проза, наблюдение, размышление, творческий стиль, индивидуальность.

HAYOTIY TAFSILOTLAR VA IJODKOR USLUBI (A.ORIPOV SHE'RIYATI MISOLIDA)

Annotatsiya

Hayotiy tafsilotlar muayyan ijodkor uslubining individualligi va iste'dodi darajasini ko'rsatadi. Takror qo'llangan, siyqasi chiqqan, umumiy tafsil yoki tafsilotlar she'ring so'z san'ati sifatidagi qimmatini tushirib yuboradi. Ushbu maqolada mustaqillik davri o'zbek aruzida hayotiy tafsilotlarni lirik matnga katta mahorat va iste'dod bilan uyg'unlashtira olgan shoirimizdan biri Abdulla Oripovning she'rlari misolida tahlilini ko'rsatishga harakat qilingan.

Kalit so'zlar: Tafsilot, lirik matn, bayonchilik, prozaizm, mushohada, mulohaza, ijodkor uslubi, individuallik.

Kirish. Hayotiy tafsilotlar shoirmi bayon, mushohadadan qutqaradi; tasvirni yuzaga keltiradi. Chunki bayonchilik, prozaizm, quruq mushohada, mulohaza, didaktika – so'z san'atining “dushmani”dir. Badiiy adabiyot – tasvir san'atidir, so'z bilan surat chizishdir. Hayotiy tafsilotlar – badiiy adabiyotning mohiyatini tashkil qilgan obrazlilikni yuzaga chiqaradigan muhim vositalardan biridir.

Bundan tashqari, biz “hayotiy tafsilot” deganda umumiy, ko'p shoirilar tomonidan takror qo'llanadigan tafsilotlarni emas, o'ta individual, o'ta juz'iy, muayyan ijodkorning o'zigina ko'rgan va lirik matnga tadbiiq etgan, ikkinchi ijodkor qo'llashi bilan plagiatlik bo'lmasa-da, taqlid, takrorga aylanib qoladigan hayotiy tafsilotlarni nazarda tutdik. Faqat mana shunday hayotiy tafsilotlarga lirik obrazning yorqin ifoda etilishi, she'rni asl san'at asari darajasiga ko'tarish uchun xizmat qilishi mumkin; ayni vaqtda faqat o'sha xil hayotiy tafsilotlarga muayyan ijodkor uslubining individualligi, qolaversa, iste'dodi darajasini ko'rsatadi. Chunki takror qo'llangan, siyqasi chiqqan, umumiy tafsil yoki tafsilotlar she'ring so'z san'ati sifatidagi qimmatini tushirib yuboradi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Mustaqillik davri o'zbek aruzida hayotiy tafsilotlarni lirik matnga katta mahorat va iste'dod bilan uyg'unlashtira olgan shoirimizdan biri Abdulla Oripovdir. U tabiat, xalq hayoti, maishiy turmushga oid uncha-muncha shoirning nigohlari ilg'ay olmaydigan, she'r matniga olib kirish mushkuldek bo'lib tuyuladigan tafsilotlarni dadillik bilan badiiy tasvir doirasiga tortadi.

Mendan ko'ngil uz deysan, qandoq qilib uzurman,
Qandoq qilib bu ko'ngil imoratin buzurman.

O'zingga ham, azizam, rahm etsang-chi bir qadar,
Ne bo'lurin bilmassan sendan ko'ngil uzsam gar.

O'ylaysanki, bir taraf omon qolur, sog' qolur,
Uzilgan ul joyda ham chandiq qolur, dog' qolur [1].

She'r lirik qahramonning sevgilisiga murojaati tarzida yozilgan. Mahbuba ishq rishtalarini uzib ketmoqchi. Shoir bu muhabbat tarafayn ekaniga juda nozik ishora bilan, yorqin hayotiy tafsilot vositasida ishora qiladi: “Uzilgan ul joyda ham chandiq qolur, dog' qolur”. Odam jisidan jarrohlik yo'li bilan biror uzv olib tashlansa, o'rnida chandiq qoladi – shoir shu hayotiy tafsilot orqali oshiq va ma'shuqning birbutunligiga ishora qilaypti.

Quyidagi g'azalda matla'da keltirilgan hayotiy tafsilot she'ring yozilishiga turtki, impuls vazifasida kelgan:

Senga peshvoz chiqmasam gar kelmasin hech bir malol,

Oftobga tik qarashga bormi hech ko'zda majol.

She'r ishqiy mavzuda, manzara, tasvirlar, hatto ishqiy mazmun pardasi orqali ijtimoiy mazmunni ifoda etishi bilan mumtoz g'azallarga nihoyatda yaqin. Lekin A.Oripov eski tashbehu tasvirlarni qalashtirib, bee'tibor, dilozor va sho'x ma'shuqadan sentimental yig'loqlik bilan shikoyat qilmaydi. Bayon, mushohadaga kuch bermaydi. Balki har bir baytda konkret, original tasvirlarni izchil bera boradi. Mahbuba quyoshdek yuksak va porloq, unga tik qarab bo'lmaydi, unga peshvoz chiqmakka oshiqda jur'at ham, kuch ham yo'q.

A.Oripov g'azalning keyingi baytlarida hayotiy tafsilotlarni yana qatorlashtiradi:

Saf qator oshiqqlarning ko'rganda yayrar barg kabi,
Bilmagaylar, cho'pga ildiz yetkazur ko'ru jamol.

Bu yerda barglarning ildizdan oziqlanishi bilan bog'liq fanniy hodisadan tashbeh sifatida foydalanilgan. Ma'lumki, barglar shoxda yo navbatma-navbat, yo parallel usulida simmetrik tarzda qat'iy tartib bilan joylashadi. Shoir botanikada aniqlangan mana shu simmetriyaviylik va qat'iy tartibni ham biladi va uni "saf qator" degan sifatlash orqali ifoda etadi. Keyingi baytdagi tafsilot tufayli ma'shuqaning tashrifi bilan bog'liq manzarani nihoyatda yorqin hayotiy tus oladi:

Ahli bazming tik turarlar shay bo'lib, amring kutib,
Kimgadir "O'ltur!" deding, o'ldim deya qildim xayol.

Bu bayt she'rga yengil yumoristik ruh bergan. Shoir "o'ltur" so'zining omonimligidan foydalanib, mumtozruh bir bayt yaratgan. Amru farmon kutganlarning tik turishi, qatl-o'lim motivi ma'shuqaga qattol bir hukmdor tusini beradi, u mumtoz she'riyatda "husn shohi" deya ulug'langan dilbaru dilrabolarga o'xshab ketadi. Keyingi bayt esa shu mazmunni izchil davom ettiradi:

Men senga bir so'z demay, o'tdim mudom boshim egik,

Qaysi quldir, xojasiga jahd etib bergay savol.

Mazkur ikki bayt ma'shuqani hokimi mutlaq bo'lgan sharqona hukmdorlarning sifatleri ila tavsiflaydi. U shunday hukmdorki, tashrif buyursa – peshvoz chiqmoqqa yurak dov bermaydi, qarshisida qo'l qovushtirib, tik turiladi, og'zidan chiqqan gap o'lim hukmiday yangraydi, savol berib bo'lmaydi... Chunki u – xoja, qolganlar – qul! Qulning xojasiga savol berishga-da haddu ixtiyori yo'qligi bilan bog'liq hayotiy tafsilot g'azalga, bir tarafdan, mumtoz she'riyat ruhini bergan. Ikkinchi tarafdan esa, yuqoridagi tabiat bilan bog'liq, maishiy va ijtimoiy tafsilotlar uzoq va yaqin o'tmishimizga ishoar qilib, g'azal ijtimoiy mazmunga

ham ega ekaniga ishora qilayotgandek. Shoir ishqiy she'rlarga xos ramziylikni, mumtoz she'riyatimizda muvaffaqiyat bilan qo'llangan usulga yangi hayot bag'ishlagandek.

Sochlarningning atridan ham bahrasizdirman hanuz,
Bois ulki, kevganingda sen tomon esgay shamol.

Ma'shuqa yana hukmdori oliy kabi tasavvur beradi: odamlar-ku odamlar, hatto shamol ham u tarafga qarab esadi! Shoir mazkur o'rinda shamolning hidlar [2].

ni olib ketishi bilan bog'liq hech kimning xayoliga kelmagan hayotiy tafsilot vositasida go'zal poetik manzara yaratadi.

Mumtoz adabiyotda quyuq qo'llangan "tosh" tafsilini ham Abdulla Oripov ohori shaklda qo'llagan: "Bag'ritoshsan, xasta aylab, ham yiroq ketding nechun, // Tibda derlar: gohi dardga tosh davo, bir kelmading". Baytdagi tosh bilan bog'liq hayotiy tafsilot sharhini shoirming o'zidan eshitsak: bir suhbatda muxbir yuqoridagi baytni eslatib, shoirga "Noma"dagi Abdulla yorga murojaat qilganmi yoki ilhomgami? Bu misrani irsoli masal deyish kerakmi yoki haqiqatda shundaymi?" deya savol beradi. Shoirming javobi: "Yaxshi anglabsiz. Ibn Sino haqida "Hakim va ajal" nomli doston yozganman. "Tibbiyotda bir tosh bor shuni kukun qilgin, ichsang, dardga davo", – deydi Ibn Sino. Mineral toshlardan dori qilgan-da u kishi. Yoki chayonni qaynoq qozonda qizdirib, kukunidan dori tayyorlagan. Bag'ritosh, o'zing xasta qilding, uzoq ketding, deb g'azalda aytadi.

Xulosa va takliflar. G'azalni xohlagan tomondan tahlil qilish mumkin. Lekin uni birinchi galda his qilish kerak. G'azal – odamning ruhiy komillikka intizorligi. Shunday ekan, dunyoga real yondashishni Firdavsiydan, Hofizdan, ayniqsa, Navoiydan o'rganish kerak» [3].

Ko'rinadiki, Abdulla Oripov she'rlarida oddiy badiiy tafsilotni ham tasodifan qo'llamagan; she'rda real dunyo tafsilotlarini qo'llashni mumtoz shoirlardan o'zlashtirgan.

Bunday misollarni Abdulla Oripov aruzidan yana ko'plab keltirish mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Орипов А. Ишонч кўприклари. – Тошкент, Фафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1989. – 50-бет. (240-бет)
2. Афоқованинг Н. аруздаги шеърлари шоиранинг Facebook саҳифасидан олинди.
3. Замон, шоир ва ғазал. Абдулла Орипов билан суҳбат // "Шарқ юлдузи" журнали, 2015-йил, 1-сон.

UDK: 821.512.161:801.65

Poshshajon KENJAYEVA,

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti v.b.professori, filologiya fanlari doktori

E-mail: umid7780@inbox.ru

Foziljon RAJABOV,

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti magistranti

E-mail:foziljonrajabov5@gmail.com

THE IMAGE OF A LYRICAL HERO IN THE POETRY OF YUSUF ZIYA ORTACH

Annotation

A study of the life and work of Yusuf Ziya Ortach, one of the most influential poets of modern Turkish poetry, is presented in this article. There is a discussion of the uniqueness of the poet's poetry, in particular, the image of the lyrical hero. His poems in the poetry collections "The Wind Blew" ("Bir Rüzgar Esti"), "Volcano" ("Yanardağ") have been analyzed. During this study, particular attention was paid to the scientific-theoretical interpretation of the theme and idea of the poems, as well as the inner experiences, feelings, thoughts, and heartaches of the lyrical hero.

Key words: Yusuf Ziya Ortach, Turkish poetry, poem, lyrical hero, image, inner experience, artistic expression, finger weight, verse.

ОБРАЗ ЛИРИЧЕСКОГО ГЕРОЯ В ПОЭЗИИ ЮСУФА ЗИЯ ОРТАЧА

Аннотация

В данной статье исследуется жизненный путь и творчество одного из крупнейших поэтов современной турецкой поэзии Юсуфа Зия Ортача. А также отображено своеобразие поэзии поэта, в частности образ лирического героя. Анализируются его стихи из сборников «Дует ветер» («Bir Rüzgar Esti»), «Вулкан» («Yanardağ»). Внимание уделялось научно-теоретической интерпретации темы и идеи, внутренних переживаний, чувств, мыслей и душевных страданий лирического героя в его стихах. В то же время в поэзии поэта выражена и идея об особенностях общего выражения мыслей и чувств.

Ключевые слова: Юсуф Зия Ортач, турецкая поэзия, стих, лирический герой, образ, внутреннее переживание, художественное выражение, стихосложение, строфа.

YUSUF ZIYO O'RTACH SHE'RIYATIDA LIRIK QAHRAMON TASVIRI

Annotatsiya

Mazkur maqolada zamonaviy turk she'riyatining yirik shoirlaridan biri Yusuf Ziy O'rtachning hayot yo'li va ijodi tadqiq etilgan. Shoir she'riyatining o'ziga xosligi, xususan, lirik qahramon tasviri haqida fikr yuritilgan. Uning "Shamol esdi" ("Bir Rüzgar Esti"), "Vulqon" ("Yanardağ") nomli she'riy to'plamidagi she'rlari tahlil qilingan. She'rlaridagi mavzu va g'oya, lirik qahramonning ichki kechinmalari, his-tuyg'ulari, o'y-fikrlari va qalb iztiroblari ilmiy-nazariy jihatdan talqin qilishga e'tibor qaratildi. Shu bilan birga shoir she'riyatida fikr va tuyg'ularning o'ziga xos mushtarak ifodasi xususida ham fikr bildirilgan.

Kalit so'zlar: Yusuf Ziy O'rtach, turk she'riyati, she'r, lirik qahramon, tasvir, ichki kechinma, badiiy ifoda, barmoq vazni, misra.

Kirish. Zamonaviy turk adabiyotida 1920-yillardan keyin yangicha mazmundagi asarlar ko'zga tashlana boshlandi, 1923-yilda Turkiya respublikasi e'lon qilinishi munosabati bilan adabiyotda yangi davr, ya'ni "Jumhuriyat davri adabiyoti" yuzaga keldi. Jumladan, she'riyatda ham yangi adabiy bosqichlarga qadam qo'yildi, an'analar negizida yangiliklar yaratila boshlandi. Bu davr turk adabiyotida inson shaxsiyatiga turli rakurslarda yondashish, uning ichki kechinmalari va ruhiy olamini kengroq yoritish, hayot mashaqqatlarini she'riy parchalarda aks ettirishga intilish kuchaya bordi. Y.Kamol, A.Hoshim, N.F.Kisakurek, O'.S.O'rxon, H.F.O'zanso'y, E.B.Ko'ryurek, Yu.Z.O'rtach, F.N.Chamlibel singari bir qator shoirlar bu davr she'riyatini yangi bosqichga olib chiqishga harakat qildilar.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Turk adabiyotshunosligida Yusuf Ziy O'rtach ijodiga bag'ishlangan bir qator ilmiy tadqiqotlar olib borilgan. Xususan, Turkiyada Yu.Z.O'rtachning dramatik asarlari haqida [1], uning ijodiy faoliyati xususida [9], noshirlik yo'lidagi izlanishlari [11], turk adabiyotida lirik asarlarining o'rni [2] haqida monografik tadqiqot va ilmiy-nazariy risolalar nashr etilgan. Turk tadqiqotchisi E.Erdo'gan "Yusuf Ziya Ortaç'ın Romanlarında ve Tiyatro Eserlerinde Yapı ve Tema"

[12] nomli tadqiqotida Yu.Z.O'rtachning roman va dramalarida shakl va mavzuning qanday aks etgani haqida fikr yuritgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Zamonaviy turk she'riyatining taniqli shoirlaridan biri Yusuf Ziy O'rtach ijodini o'rganishda biografik, qiyosiy-tarixiy va psixologik tahlil metodlaridan foydalanildi. Shoirning "Shamol esdi" ("Bir Rüzgar Esti") she'rini tahlil etishda qiyosiy-tarixiy tahlil metodidan, "Mehmetçik" ("Mehmetgina") va "Ketgan qaytmas" ("Giden Gelmez") she'rlaridagi lirik qahramon holatini ochib berishda psixologik metod tamoyillari va usullaridan keng foydalanilgan.

Tahlil va natijalar. Yusuf Ziy O'rtach she'riyatiga e'tibor qaratsak, shoir Turkiya respublikasining e'lon qilinishi munosabati bilan yangi davrdagi ijtimoiy-madaniy o'zgarishlarga befarq bo'lmadi. Noshirlik faoliyati bilan birgalikda ham nasrda, ham nazmda, ham dramaturgiyada qalam tebratdi va yangi davr uchun yangi ruhdagi asarlarini taqdim etdi. Ayniqsa, vatanparvarlik ruhida yozilgan she'rlari bilan yangi avlod shoirlarini o'z izidan yetaklay oldi. Uning she'rlari g'oyaviy-badiiy jihatdan zamonaviy turk adabiyotida o'z o'rniga ega bo'lib, hozirda ham tadqiqotchilar tomonidan tadqiq etilib kelinmoqda.

O'tgan asrda o'zining she'riy, dramatik hamda nasriy asarlari bilan kitobxonlar qalbidan joy olgan, zamonaviy turk adabiyotida "Hecenin Beş Şairi" ("Barmiq vaznining besh shoiri")dan biri hisoblangan Yusuf Ziyo O'rtach butun umri davomida sermahsul ijod qildi. U nafaqat she'riyat, balki nasr va dramaturgiyada ham faol yozuvchilardan biri bo'lgan. Shoirning otasi o'g'lini ziyoli kishilardan bo'lishini orzu qilgan, shu sababli ham arab, fors va fransuz tillarini o'rganishga jalb etgan. Ijodkor qalamiga mansub "Bizning yuksalishimiz" ("Bizim Yokuş") nomli asarida o'zining hayotiga doir voqealarni shunday xotirlaydi: "Beylarbeyida dunyoga kelgan ekanman. Bo'ston ro'parasidagi bir uyda... 1895-yil... otam muhandis Sulaymon Samibey faqatgina yozuv-chizuvni emas, balki aql va qalbni anglaydigan kishilardan edi... Juda chiroyli husnixat sohibi edilar. Biror marta menga qo'l ko'tarmaganlar... Hech qachon g'azab bilan ko'zlarimga qaramaganlar... Barkamol shaxs bo'lib yetishishimni istardilar. Meni boshlang'ich sinfni tugatar-tugatmas, fransuz tilini o'rganishim uchun Kuzgunjukda Alyans Israilit maktabiga yozdirib qo'ydilar. Turk tilini uyda, xususiy o'qituvchilar vositasida o'rganardim... Otajonim hayotdan erta ko'z yumdilar. Endigina qirq yetti yoshga qadam qo'ygan edilar..." [6].

1912-yilda "Fan" nomli jurnalda bo'lajak shoirning dastlabki ijod namunasi chop etiladi. Yusuf Ziyo O'rtachning she'riyat olamiga kirib kelishi o'sha davrlarga, ya'ni Turkiyada adabiy jarayonlarning eng qizg'in davriga to'g'ri keladi. Otasining erta vafoti sababli 1913-yilda onasi Hurriyaxonim bilan Bebekda joylashgan qarindoshlarinikiga ko'chib o'tishiga to'g'ri keladi. Shoir bu yerga ko'chishidan oldinroq Rizo Tavfiq bilan tanishib qoladi. Bebekka ko'chib o'tishi bilan Rizo Tavfiq bilan qo'shni bo'lishadi. Rizo Tavfiq u bilan she'riyat mavzusida ko'p suhbatlashgan. Rizo Tavfiq o'sha vaqtlarda Ziyo Go'kalp u bilan tanishmoqchi ekanligini aytadi, Yusuf Ziyo xursand bo'lib Ziyo Go'kalp bilan uchrashadi. Bizga ma'lumki, Ziyo Go'kalp zamonaviy turk adabiyotini o'zining yangicha qarashlari, fikrlari bilan boyitdi. (...) U butun bir turk xalqi uchun qayg'urdi, Vatan haqida ko'plab she'rlar yozdi [4]. Yosh shoirning she'rlariga yuqori baho bergan Ziyo Go'kalp uni ham har hafta bo'ladigan shoirlar anjimaniga chaqiradi va keyingi anjumangacha barmiq vaznida she'rlar yozib kelish taklifini bildiradi. Shoir Ziyo Go'kalpning taklifiga binoan ajoyib she'rlar yozib keladi va barchaning olqishiga sazovor bo'ladi. Shoirning barmiq vaznida yozgan ilk she'ri 1914-yilda "Kechaning hammomi" ("Gecenin Hamamı") nomi bilan nashr qilinadi. Yusuf Ziyo ijodiga katta ta'sir ko'rsatgan shoirlardan biri Janob Shahobiddin bo'lib, uni "Sarvat-i Funun" majmuasidan tanigan edi.

Yusuf Ziyo O'rtach 1918-yildan hajviy she'rlar yozishni boshlaydi. Shu yildan boshlab u noshirlik faoliyatini yo'lga qo'ydi va "Shoir" nomli jurnalning nashr etilishida jonbozlik ko'rsatdi. "Tikan" jurnalida "Chimdik" taxallusi bilan she'rlar yozadi. 1919-yil 20-martda moddiy qiyinchiliklar sababli "Shoir" majmuasining faoliyati to'xtatiladi. "Shoir"dan so'ng "Inji" va "Yirik majmua"da she'rlarini chop ettirgan Yusuf Ziyo noshirlik faoliyatidagi eng katta ishini 1922-yilda do'sti O'rxon Sayfibey bilan birga "Qarindosh" nomli hajviy jurnal chiqarishni boshladi. Shoir "Chimdik"dan so'ng "Izji" taxallusi bilan ijod qiladi. Yusuf Ziyo 1935-yilda O'rxon Sayfi bilan "Oyda bir" nomli jurnal nashr etadi. 1937-yilda bu jurnal ham yopiladi. U noshirlikda juda barakali ijod qildi. Bunda u do'sti O'rxon Sayfibey bilan juda katta ishlarni amalga oshirdi. Ibnul Amin ta'rifi bilan aytganda "O'rxon Sayfi va Yusuf Ziyo go'zal bir baytning ikki misrasiga o'xshaydilar. Ma'lumki, har misraning yakka o'zi alohida ma'no anglatolmaydi. Ikki misra yonma-yon kelganda ma'no ham paydo bo'ladi. Ammo, O'rtach va O'rxonni shunday misraga qiyoslash mumkinki, ular ma'noni

alohida-alohida anglatadilar [3]." Darhaqiqat, shoirning ijodiy va noshirlik faoliyati Turkiya respublikasi e'lon qilingan davrning ilk yillariga to'g'ri keladi. Yangi davrning ma'naviy hayotini yangicha zamonaviy ruh bilan ta'minlash uchun, Yusuf Ziyo singari ijodkorlar juda zarur edi. Shu sababli ham shoir o'zidagi iste'dodini ko'proq she'r yozishga emas, balki noshirlikka qaratdi. U endigina ijod olamiga qadam qo'ygan paytida yuqorida ta'kidlaganimizdek, yangilanish davri yuzaga keladi. O'sha vaqtlarda turk adabiyotida qalam tebratayotgan shoirlar orasida ikkiga bo'linish kuzatiladi. Ularning ayrimlari g'arb adabiyotidan kirib kelayotgan yangi she'riy shakllarga nisbatan salbiy munosabatda bo'lib, an'anaviy aruz vaznida ijod qilishni afzal bilsalar, boshqa shoirlar esa barmiq vaznida ijod qilish tarafdori bo'lganlar. Yusuf Ziyo ham dastlabki she'rlarini aruz vaznida yoza boshlagan. U ma'rifatparvar shoir Ziyo Go'kalp bilan uchrashganidan so'ng barmiq vaznida ijod qiladi. Shoir she'riyatini kuzatsak, unda oddiylilik, soddalik, xalqchilik va samimiylilik kabi xususiyatlar ko'zga tashlanadi.

Shoir ijodini tadqiq etish natijalari shuni ko'rsatadiki, she'rlarining aksariyatida lirik qahramon ijodkorning o'zi. Ya'ni shoir o'y-xayollari, orzu-umidlari va dard-u-hasratlarini lirik qahramon tilidan so'zlaydi. Ma'lumki, lirik qahramon lirik asarlardagi asosiy obraz hisoblanadi. Unda shoir lirik qahramon tilidan "o'zi" yoki "o'zga shaxs"ning ichki kechinmalarini tasvirlashi mumkin.

Lirik qahramon ijodkorning ruhiy holati, kayfiyati, she'rning mavzu-g'oyasi, tilga olinayotgan vaziyatdan kelib chiqib shoir shaxsining ma'lum bir paytdagi holatini aks ettiradi. Bu haqida adabiyotshunos olim D.Quronov shunday yozadi: "...she'rda hatto shoir o'z kechinmalarini tasvirlagan holda ham lirik qahramon bilan real shoir orasiga tenglik alomati qo'yib bo'lmaydi. Chunki, L.Tolstoy aytmoqchi, har bir inson qalbida mavjud bo'lishi mumkin bo'lgan barcha qalblar imkoniyat tarzida mavjuddir, shunga ko'ra, shoir o'zganing holatiga kirishi, ma'lum hayotiy situatsiyadagi istalgan insonning kechinmasini his qilishi ham mumkin [13]." Shoir lirik qahramon orqali nafaqat o'z dardi, balki boshqalar dardini ham she'riy asarlar mohiyatiga singdiradi. Boshqalarning his-tuyg'ulari-yu dard-u armonlarini insonlar qalbiga yetkazadi. Yusuf Ziyo qalamiga mansub "Shamol esdi" ("Bir Rüzgar Esti") nomli she'riy to'plamidagi shu nomdagi she'rda ijodkor o'zining yoshlik davrini yodga olib uni go'zal satrlar bilan quyidagicha ifoda etadi:

Bir rüzgâr esti başımda,

Henüz on sekiz yaşımda..

Mehtabı içtim kadehten,

Yıldızlar yüzdü aşımında...[7]

Tarjiması:

Bir shamol esdi boshimda

Hanuz o'n sakkiz yoshimda...

Mohtobni ichdim qadahdan,

Yulduzlar suzdi oshimda...

Ushbu she'rda lirik qahramonning o'n sakkiz yoshda ilk bor sevim qolgani, his-tuyg'ulari va ichki kechinmalari juda samimiy tarzda ko'rsatilgan. Shoir lirik qahramon hayotida sodir bo'layotgan bu o'zgarishlarni boshidan mayin shamol esayotganga o'xshatadi. Voqeaning o'n sakkiz yoshda bo'lgani ham kishi yoshining eng o'zgarishlarga boy davriga to'g'ri keladi. She'rning keyingi misrasida lirik qahramon mohtobni qadahdan ichganini aytadi. Mohtob so'zi "oyning nuri" ma'nosini bildirib, mumtoz adabiyotda Allohning go'zalligi va yorning namoyon bo'lishini anglatadi. Qadah bo'lsa ilohiy ishq timsoli hisoblanadi. Shoir lirik qahramonning yoriga bo'lgan hislari samimiy ekanligini ifoda etadi. Hatto, keyingi misradan ma'lum bo'lishicha oshiq endi o'zini yerda emas, balki osmonda yulduzlar bag'rida yurgandek his etadi. Yuqoridagi baytda ko'rib turganimizdek, shoir zamonaviy davrning she'riy vazni hisoblangan

barmoqda ijod qilsa-da, lekin uning ijodida mumtoz adabiyot unsurlarini ham ko'plab uchramiz. Buning sababini esa u tahsil olgan davr muhiti, yoshligidan arab va fors tillarini juda yaxshi o'zlashtirganligi bilan izohlash mumkin.

Shuningdek, Yusuf Ziyo O'rtachning aksariyat she'rlari XX asning birinchi yarmiga to'g'ri keladi. Bu davr Turkiya uchun ham o'ta murakkab davr bo'lib vatanning har bir qarichini dushman istilosidan himoya qilish uchun mardonavor kurash olib borishadi. Tarix sahifalariga yozilgan Chanoqqal'a himoyasidagi janglar, Birinchi jahon urushidagi mashaqqatli hayot iztiroblari Yusuf Ziyo ijodiga ham jiddiy ta'sir ko'rsatdi. Shoir she'riyatiga nazar solsak, unda vatan va qahramonlik kabi mavzular yaqqol ko'zga tashlanadi. U vatan tuyg'usi, vatan tuprog'i, vatan bayrog'i, vatan sevgisi kabi tushunchalarni keng mushohada qilib qalbidagi bor hissiyotni she'rlariga to'kadi. Vatan uchun fidoiyligni ulug'laydi, uni qalban sevisht kerakligini ta'kidlaydi. She'rlarida turk xalqini vatanni himoya qilishga, dushmanga qarshi mardonavor jang qilishga da'vat etadi. Fikrimizni asoslash uchun shoirning "Mehmetçik" ("Mehmetgina") nomli she'riga e'tiborimizni qaratsak:

Adı üstünde benimdir o şehirler, köyler,

Nice dağlar, tepeler ismimi hâlâ söyler!

Bendim elbet şu Çanakkale'yi göğsünde tutan:

Kara topraklara evladını vermiş uyutan[7:73].

Tarjimasi:

Nomi ustida meningdir shaharlar-u, qishloqlar,

Qancha tog'u, tepaliklar ismim hanuz so'zlarlar!

Menman albat Chanoqqal'ani ko'ksida tutgan:

Qora tuproqlarga bolasini berib uxlatgan.

Mazkur she'rda ijodkor lirik qahramonning Chanoqqal'a jangida o'z ko'ksini qalqon qilib himoya etganini aytadi. Shoir oxirgi misrasida "Qora tuproqlarga bolasini berib uxlatgan", - deydi. Shu o'rinda shoirning so'z tanlashdagi mahorati yaqqol namoyon bo'lib turibdi. E'tibor beradigan bo'lsak lirik qahramon farzandini o'ldi yoki vafot etdi deyayotgani yo'q, balki u jigargo'shasini qora tuproqda uyquga ketdi deydi. Shoir bu misrasida vatan himoyasi uchun o'z jonini fido qilgan yurt o'g'lonlarini ular mangu tirik degan fikrni ilgari suradi.

Darhaqiqat, ijodkor yashayotgan davr, makon va zamon uning ruhiy olamiga, ijodiga juda katta ta'sir o'tkazadi. Haqiqiy ijodkor har doim erkinlik, ozodlik va hurriyatga intilib yashaydi. O'z xalqi taqdiriga befarq qaray olmaydi. Yurtim deb yonib yashaydi. Yusuf Ziyo O'rtachning hayotiga razm solganimizda ham ana shunday jonkuyarlikni ko'rishimiz mumkin.

Shuningdek, shoirning "Ketgan qaytmas" ("Giden Gelmez") nomli she'rda lirik qahramonning dardi, alami yaqqol ko'zga tashlanadi.

*İşittim ki, benim için ağlıyormuşsun,
Hala adım düşmüyormuş dudaklarından!
Geçenlerde bir yolcudan beni sormuşsun,
Metruk, ıssız bir manastır gibiymiş odan! [8:24]*

Tarjimasi:

Eshitdimki, meni deb yig'layotgan ekansan,

Hali-hanuz nomim tushmas dudoqlaringdan!

Tunov kuni bir yo'lovchidan meni so'rabsan,

Tashlandiq, kimsasiz monastirdek ekan xonang!

Ushbu she'r misralari orqali lirik qahramonning yoridan alamzada ekanligini, undan uzoqlarga ketib qolganligini ko'ramiz. Lirik qahramon yori uni unuta olmayotganini yo'ldan o'tgan-qaytgan odamlardan uni so'rayotganini aytadi. Lekin, lirik qahramon ham yorini go'yo unutgan bo'lib so'zlasa-da baribir uni sog'inishi sezilib turibdi. Yorning uyini o'zi chiqib ketgandan so'ng tashlandiq monastirga aylanganini tilga oladi. Bu o'xshatish kishi qalbini junbushga keltiradi, yorning tarkidunyo qilganligidan dalolat beradi. Bu lirik kechinmada shoirning voqea va lirik qahramonga bo'lgan munosabatlari o'z aksini topgan. So'z lirik qahramon haqida borarkan, turk adabiyotshunosi A.Kurtning quyidagi fikriga e'tibor qaratsak: "Barcha janrlarda kuzatilganidek, she'rda ham xayolotning aks etishi, unda "lirik qahramon" borligi, "lirik qahramon"ning shoir bilan farq qilishi va shoir har bitta she'ri uchun alohida "lirik qahramon" yaratishini ta'kidlash mumkin [5]." Darhaqiqat, lirik qahramon shoirning har bir yaratgan she'ri uchun alohida qiyofada namoyon bo'lib boradi. Ichki kechinmalar ham she'rning mazmun-mohiyati bilan hamohanglikka turlicha inkishof etiladi.

Xulosa va takliflar. Kuzatishlarimiz natijasi shuni ko'rsatdiki, she'riy asarlarda hayotiy voqeliklar shaxsning his-tuyg'ulari, ichki kechinmalari, idrok va badiiy tafakkuri orqali namoyon bo'ladi. She'riy asar lirikaning xarakterli xususiyati hisoblanib, u har bir insonning hissiyotga to'la hayajonli nutqini ta'sirliroq ifodalashda muhim ahamiyat kasb etadi. She'riy asar hajm jihatdan kichik bo'lsa ham, chuqur mazmun-mohiyatni ifodalaydi. Bu fikrimizni yuqorida tahlil qilingan Ziyo O'rtach she'rlarida ham imkon qadar asoslashga harakat qildik. Shoir she'rlarini tadqiq etish jarayonida shunga amin bo'ldikki, Ziyo O'rtach har bir so'zni ehtiyotkorlik bilan ishlatadi, chunki u ishlatgan har bir so'z she'rning mazmunda bo'lishida muhim hisoblanadi. Natijada so'zlarning mohiyati kitobxon qalbiga chuqur kirib boradi, ularning she'riyatga bo'lgan qiziqishini yanada orttiradi. Umuman olganda, she'riy asarlarning zamirida inson hayoti, muhabbati va nafrati, sevinchi va iztirobi o'zining lirik ifodasini aks ettiradi. Insonlarning xilma-xil hayot hodisalariga va tabiatga munosabatidan turli-tuman lirik lavhalar, lirik qahramonlar yuzaga keladi.

ADABIYOTLAR

1. Açıkğöz İ. Yusuf Ziya Ortaç'ın Tiyatro Eserleri. Lisans Tezi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ankara. 1969.
2. Dodanlı A.L. Yusuf Ziya Ortaç'ın Şiirleri üzerine bir Araştırma. Yüksek Lisans Tezi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Gaziantep. 2019.
3. Kabaklı A. Türk Edebiyatı. Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları. C.3. İstanbul. 1972.
4. Кенжаева П. Замоновий ўзбек ва турк шеърлятида услуб типологияси // "Ўзбек мумтоз ва замонавий адабиётини халқаро миқёсда ўрганиш ва тарғиб қилишининг долзарб масалалари" мавзусидаги халқаро конференция материаллари. Тошкент. 2018.
5. Kurt A. "Söyleyici" kavramı ve "Nûrusiyâh" şiirinden hareketle şiir çözümleme yöntemlerinde "Söyleyici"nin tespitinin şiiri anlamaya katkısı // Rumelide Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi, Türkiye. 2019. №14.
6. Ortaç Z.Y. Bizim Yokuş. Akaba Yayınları, İstanbul. 1966.
7. Ortaç Z.Y. Bir Rüzgar Esti. Akaba Yayınevi, İstanbul. 1962.
8. Ortaç Z.Y. Yanardağ. Marifat Matbaası, İstanbul. 1928.
9. Önal M. Yusuf Ziyâ Ortaç. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara. 1986.
10. Ünal S. Ozan olarak Yusuf Ziya. Lisans Tezi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ankara. 1978.
11. Çıkla S. Cumhuriyet Düşüncesinin Kökleşmesinde Yusuf Ziya Ortaç'ın Yapıtlarının Yeri ve Önemi. Yüksek Lisans Tezi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Samsun. 2005.

12. Erdoğan E. Yusuf Ziya Ortaç'ın Romanlarında ve Tiyatro Eserlerinde Yapı ve Tema. Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Gaziantep. 2018.
13. Quronov D. Adabiyotshunoslikka kirish. "Abdulla Qodiriy" nashriyoti, Toshkent. 2004.

UDK:415.61

Nargiza MAMADJANOVA,
Andijon davlat universiteti o'qituvchisi
E-mail: N_mamadjanova@mail.ru.

ADTI v.b, dotsent M.S.Karimova taqrizi asosida

THE CONCEPT OF MODALITY OF ADDRESS AND ITS USE IN THE RESEARCH OF LINGUISTICS

Annotation

In the analysis of referential phrases, we include various syntactic units and colloquial speech elements belonging to the language system that do not carry a nominative service. The analysis of referential expressions is carried out on the basis of the speech materials of the characters of modern English works of art. The speech of the characters in the work of art clearly describes colloquial speech. Many linguists say that the study of the speech of the characters in the work separately is one of the topical issues.

Key words: Category, modality, phrase, sentence, culture, term, linguoculturology

ПОНЯТИЕ БЕЗУМНОСТИ ОБРАЩЕНИЯ И ЕГО ИСПОЛЬЗОВАНИЕ В ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ

Аннотация

В анализ референтных словосочетаний мы включаем различные синтаксические единицы и разговорно-речевые элементы, принадлежащие к языковой системе, не несущие номинативной службы. Анализ референтных выражений осуществляется на основе речевых материалов персонажей современных английских художественных произведений. Речь персонажей художественного произведения отчетливо описывает разговорную речь. Многие лингвисты говорят, что изучение речи персонажей произведения по отдельности является одним из актуальных вопросов.

Ключевые слова: Категория, модальность, словосочетание, предложение, культура, термин, лингвокультурология.

MUROJAAT MAYLI MODALLIGI TUSHUNCHASI VA UNING TILSHUNOSLAR TADQIQOTLARIDA QO'LLANILISHI

Annotatsiya

Murojaat mayli iboralarini tahlil qilishda biz nominant xizmatini bajarmaydigan til tizimiga tegishli turli sintaktik birliklar va so'zlashuv nutqi unsurlarini kiritamiz. Murojaat mayli iboralarining tahlili hozirgi zamon ingliz badiiy asarlari qahramonlarining so'zlashuv materiallari asosida olib boriladi. Badiiy asar qahramonlarining nutqi so'zlashuv nutqini aniq tasvirlab beradi. Ko'plab tilshunos olimlarning ta'kidlashicha asar, qahramonlarining nutqi alohida o'rganilib chiqilishi dolzarb masalalardan biridir.

Kalit so'zlar: Kategoriya, modallik, ibora, gap, madaniyat, termin, lingvomadaniyatshunoslik.

Kirish. Tilshunoslikda hanuzgacha modallikning asosiy mazmun mohiyatini belgilab beruvchi umumiy ommabop tan olingan izohi mavjud emas. Ko'plab tilshunos olimlarning tadqiqotlarida modallikka tushunchaviy, umumiy semantik kategoriya sifatida. (Xlebnikova 1965: 288-289), lisoniy (Vinogradov 1975: 57), ijtimoiy (Buyssens 1943: 11), subyektiv (Brunot 1922: 507) ta'rif berilganini kuzatamiz. Ushbu ta'riflarning barchasi modallik deb ataluvchi ko'p qirrali va murakkab kategoriyaning faqat bir tarafinagina ifodalashadi. Bizning fikrimizcha, modallik kategoriyasi bir tomonlama ta'riflanishi mumkin emas, ya'ni ushbu kategoriya faqatgina tushunchaviy, na ijtimoiy va umuman subyektiv bo'la olmaydi. Modallik eng avvalo til kategoriyalari qatoriga kiradi, chunki tasodifan emas balki, qator ekstralingvistik omillar harakatlaridan kelib chiqqan holda tanlangan tilning turli vositalari orqali ifodalanadi. Bu borada modallik – ijtimoiy kategoriya. Shu bilan bir qator modallik I.I.Meshaninov (1945: 196-197) "tushunchaviy" deb atagan kategoriyalar qatoriga kiradi. Tushunchaviy deb I.I.Meshaninov tilning leksik sintaktik va morfologik to'zlashida aniqlangan semantik kategoriyalarni hisoblagan. Keyinchalik I.I.Meshaninov (1967: 6) "tushunchaviy" terminini o'rniga "tilning tushunchaviy kategoriyasi" terminidan foydalanadi.

Shunday qilib, modallik kategoriyasi deganda "gapdagi ma'lumotning haqiqatga nisbatan munosabati"ga aytiladi (Vinogradov 1975: 268)), biz o'z navbatida

modallikni tilning ijtimoiy kelib chiqishi oqibatida ijtimoiy xususiyatga ega bo'lgan tushunchaviy kategoriya ekanligi ta'kidlab o'tiladi. Murojaat mayli modallik munosabatlar tizimiga kiritilib modallikning irreallik xilma xilligi sifatida o'rganiladi. Bunda murojaat maylining asosiy ifodalanish vositasi sifatida imperativ mustaqil fe'llik mayli sifatida hosil bo'ladi.

Sintaksis doirasida tilning va gapning dixotomiyasi gap va iboraga ajratiladi. «Gap abstrakt model singari sintaktik tur bo'lib tilga taalluqli bo'lishi kerak», deya ta'kidlaydi V.Matezius (1967:237), so'zlashuvda esa u «konkret ibora sifatida amalga oshiriladi». Agar xar qanday gap ibora bo'ladigan bo'la olsa, xar qanday ibora gap bo'la olmaydi" deb hisoblaydi L.P.Chaxoyan (1979 23).

Bizning tahlilimiz predmeti so'zlashuvdagi gaplar (murojaat mayli iborasi) bo'lib, ularni identifikatsiyalashga O.Yespersen (1958:357) i Y.M. Skrebnevar (1970:15) tomonidan taqdim etilgan konsepsiyalarga asoslanamiz. Ularning fikricha, kommunikativ xizmatning mavjudligi aksi (fakti) u yoki bu birlikni qaysi gap darajasiga taalluqliligini ko'rsatish kriteriyasidir.

Murojaat mayli iboralarini tahlil qilishda biz nominant xizmatini bajarmaydigan til tizimiga tegishli turli sintaktik birliklar va so'zlashuv nutqi unsurlarini kiritamiz.

Shu tariqa, murojaat mayli iboralarga biz nafaqat aniq murojaat mayli gaplarni, murojaat ma'nosiga amalda o'tib qolgan so'roq va darak gaplarni, balki fe'lsiz to'zlashlarni,

hamda eksplitsit ta'riflana olmaydigan ega va kesimni kiritamiz.

Biz yuqorida so'z etilgan, olimlarning fikrlariga, ya'ni so'zlashuv nutqida qo'llaniladigan o'ziga xos hodisalarni agar faqat semantizatsiyalangan va grammatik jihatdan to'zilgan gap deb hisoblash fikrlariga qo'shilmiz (Gak 1967: 35, 64; V.Bamet 1973: 335).

Gapni keng turda ta'riflar ekanmiz, biz alohida mustaqil iboralar sifatida foydalaniladigan murojaat maylli fe'lsiz to'zilishlarni fe'lsiz murojaat maylli gap (iboralar)deb hisoblaymiz.

Murojaat maylli iboralarning tahlili hozirgi zamon ingliz badiiy asarlari qahramonlarining so'zlashuv materiallari asosida olib boriladi. Badiiy asar qahramonlarining nutqi so'zlashuv nutqini aniq tasvirlab beradi. Ko'plab tilshunos olimlarning ta'kidlashicha asar, qahramonlarining nutqi alohida o'rganilib chiqilishi dolzarb masalalardan biridir. (Budagov 1967: 205; Gak 1967: 35 Zveginsev 1967: 19).

So'zlashuv nutqi o'rganish juda dolzarb masalalardan, chunki so'zlashuv nutqi tilning bir ko'rinishi va yashash usullaridan biridir. Biz R.A.Budagov fikrlariga mutlaqo qo'shilmiz (1965: 154).

Til va madaniyat uchun umumiy quyidaagicha belgilar xosdir: bu inson va butun bir xalq dunyoqarashini aks ettiruvchi va yaratuvchi shakllar; ular o'zaro doimiy muttasil suhbat olib boradi, chunki kommunikatsiya subyekti – bu ma'lum bir madaniyat subyekti hisoblanadi; ular alohida mustaqil va ijtimoiy shaklda mavjud; xar ikkalasiga meyorlilik, tarixiylik hamda bir sohadan ikkinchisiga o'tish belgilari xosdir.

Til – madaniyatning bir bo'lagi bo'lib, uni tushunishning asosiy quroli bo'libgina qolmasdan, milliy mentallikning o'ziga xos belgilarini olib yuruvchi ham hisoblanadi. Bir tomondan, "madaniyat tilga birlashtirilgan, chunki butun madaniyat tilda matnda aks ettiriladi modellashtiriladi".

Shuningdek ular orasida ma'lum darajada farq bor: til kommunikatsiya vositasi sifatida tinglovchi ommaga mo'ljallangan bo'lib, madaniyatda esa saralik (elitarlik) baholanadi; tildan farqli madaniyat o'zini o'zi tashkil eta olmaydi. Bular bir biridan keskin farqlanuvchi semiotik tizimlar bo'lib, ammo madaniyat tilga nisbatan gomomorfli hodisadir. Ularni birini ikkinchisi bilan almashtirish mutlaqo mumkin emas: "Til modelini madaniyatning yoki aksincha madaniyatni tilning sohasiga aylantirib bo'lmaydi".

Umuman olganda lingvomadaniyatshunoslik "til va madaniyatni bajaradigan xizmatiga ko'ra bir biriga bo'lgan bog'liqligini o'rganadigan kompleks ilmiy sohadir" deya ta'riflanadi. Inson haqidagi fan sifatida lingvomadaniyatshunoslik bir tomondan tildagi inson omiliga yo'naltirilgan bo'lsa, ikkinchi tomondan esa uning faoliyati - insondagi til omiliga qaratilgan. Madaniyatga uning ontologik xususiyatlarini e'tirof etkan holda berilgan turli ta'riflarga yana bittasi qo'shiladi, ya'ni: bu "semiotik jihatdan kelib chiqib dunyoni ko'rish va dunyoni tushunish". Madaniyat – dunyoning tilda aks ettirilgan ko'rinishidir.

Lingvomadaniyatshunoslikning nazariy asosi va manbai bo'lib xizmat qiluvchi ilm sohasi bu madaniyatni o'rganishning nazariyasi va metodologiyasi bo'lmish - madaniyatshunoslikdir. Ushbu ilm sohasi madaniyatning negizi, belgilari, turlari va shakllari, bajaradigan xizmatlari, tarkibiy to'zilishi va rivojlanishini o'rganadi, turli davrlar, xalqlar, sotsiumlar, konfessiyalar, qatlamlarning madaniy konfiguratsiyasini ishlab chiqadi, madaniy olamlarning o'ziga xos xususiyatlarini aniqlaydi.

Eng dastlab "madaniyatshunoslik" (termini) 1909 yili nemis faylasufi va kimyogari V. Ostvald tomonidan taqdim etilgan bo'lib, 1939 yili esa bundan mutlaqo bexabar Lesli.A.Uayt o'zining antropologik tadqiqotlarida ushbu

iboradan foydalanadi. Bugungi kunga kelib ko'plab masalarning o'z yechimini topmaganiga qaramasdan va ilmnining ushbu sohasida ijtimoiy fanlarning, inson haqidagi ilmlarning "madaniylashtirilishi" jarayoni yuz bermoqda.

To'liqroq tushuntirib o'tish uchun madaniyatning quyidagi tushunchalarini keltirib o'tamiz. Madaniyat - bu:

- 1) milliy;
- 2) markaziy etnik;
- 3) prototipli hodisadir.

Madaniyatni o'rganishning asosiy va eng samarali usullaridan biri bu – bir madaniyatni boshqasi bilan va tillarni boshqa tillar bilan taqqoslash, ya'ni madaniyatlararo "madaniy tahlil" qilish hisoblanadi.

Bir tomondan, lingvomadaniyatshunoslik – lingvistik ilm sohasi bo'lib, uning ikkinchi qismi lingvistikadan iborat. U antropologik yo'nalishdagi lingvognoseologiya, lingvosotsiologiya, lingvopsixologiya, lingvoetnologiya, lingvopaleontologiya kabi fanlar qatoriga kiradi.

Gumbolt konsepsiyasiga asoslangan lingvokulturologiya loyihalashtirish va shakllanish davrini o'tamoqda, u "dastlabki to'planish" bosqichida. Madaniyat va til orasidagi aloqalarni o'rganuvchi oldinroq shakllanib bo'lgan boshqa ilmiy yo'nalishlardan lingvomadaniyatshunoslik predmeti, maqsadi, materiali va tahlil usullari bilan farqlanadi. Lingvomadaniyatshunoslik til bilan xalq ijodiyotining mentaliteti, ma'naviy madaniyatining o'zaro bog'liqlik taraflarini o'rganuvchi etnolingvistikadan alohida fan bo'lib ajralib chiqqan.

Etnolingvistik tadqiqotlar asosan slavyan tillari materiallarida tarixiy retrospektivda amalga oshiriladi. Etnolingvistikaning materiallari bu – mifologik va folklor matnlari, diniy va turmush urf odatlar va marosimlar, xurofiy belgilar, bid'at, rivoyatlar va h.k. Tadqiqotlarning maqsadi – tilda mujassam bo'lgan etnik madaniyat ma'lumotlari asosida borliqni, o'tmishni qayta tiklashdan iborat. Bu sohadagi kup yillar davomida olib borilgan tadqiqotlar natijalari umumlashtirilgan, masalan, "Slavyan mifologiyasi" nomli etnolingvistik lug'atda.

Etnolingvistikadan farqli lingvomadaniyatshunoslik til va madaniyatning zamonaviy holatini o'rganishga qaratilgan. Yangi fan sohasi etnolingvistikaning til va madaniyatning biri biri bilan "sinxron aloqa"larining korrespondensiyasini ta'riflashga yo'naltirilgan bir bo'limi sifatida qaraladi. Lingvomadaniyatshunoslik "eng avvalo mavjud kommunikativ jarayonlarni va xalq mentaliteti bilan bir pallada harakatdagi ularni qo'llaniladigan til iboralarining o'zaro aloqalar"ini o'rganadi. Lingvomadaniyatshunoslikning predmetini bu tarzda tushunish rus tilida mavjud bo'lgan, matnlarning va til birliklarining madaniy-milliy o'ziga xosligini namoyon bo'lishi bilan bog'liq A.A.Potebnya, M.M.Pokrovskiy, V.V.Vinogradov, D.S.Lixachev, N.I.Tolstoy, Y.M.Lotmanlarning g'oyalarining rivojlanishiga olib keladi. Lingvomadaniy umumlashtirishlar uchun asosiy material sifatida milliy-madaniy o'ziga xosligini, madaniy belgilangan hodisalarni, o'zaro madaniy bog'liq birliklar, frazeologiyalarning g'oyaviy-etnik xususiyatlari, turli "etnorealiyalar"ning tahlillariga ega bo'lgan, rus tili va asosiy g'arbiy yevropa tillarida olib borilgan qator tadqiqotlardan foydalaniladi.

Lingvomadaniyatshunoslikning alohida fan sohasi sifatida rivojlanishi alohida o'ziga xos nuqtai nazar va tadqiq qilish usulining ajralishi bosqichidan o'tishi bilan bog'liq, bu esa o'z navbatida gumanitar fanlar orasida yangi bir mustaqil ilm yo'nalishining shakllanishiga olib keldi.

Lingvomadaniyatshunoslik etnolingvistikadan o'z maqsadi va tahlil materiali bilan keskin farq qiladi. U faqat xalqning etnik borlig'ini shakllantiruvchi stereotiplari, ramzlari, mifologemasini aniqlash bilangina kifoyalanmaydi. Uning asosiy maqsadi – turli madaniy matnlarda til egalari

tomonidan kundalik turmushda ishlatadigan so'zlashuvida namoyon bo'ladigan oddiy borliqni, o'sha xalq dunyoqarashini borligicha ta'riflashdan iborat. Uning materiali

sifatida esa madaniy ma'lumot vazifasini o'tovchi jonli kommunikativ jarayonlar, adabiy, falsafiy, diniy, xalq ijodiyoti diskurslari xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Ахмедова Л.Т. Теория и практика обучения профессиональной русской речи студентов-филологов (на материале художественных текстов): Автореф. дис. ... докт. пед. наук. – Т.: ТГПИ, 2012. – 46 с.
2. Бакиева Г.Х. Лингвистические основы анализа художественного текста: Дис. ... д-ра. фил, наук. – Т.: 1993. – 388 с.
3. Бреже Т.Г. Современная аттестация учителей: цели и тенденции // Педагогика. 1998. – № 3. – С. 69-74.
4. Вербицкий А.А. Активное обучение в высшей школе: контекстный подход. – М.: Высшая школа, 1999. – 207 с.
5. Гершунский Б.С. Образовательно-педагогическая прогностика. Теория, методология, практика: Учебное пособие. – М.: Наука, 2003. – 768 с.
6. Джураев Р.Х. Организационно-педагогические основы интенсификации системы профессиональной подготовки в учебных заведениях профессионального образования: Автореф. дисс. ... докт. пед. наук. 1995. – 43 с.
7. Жалалов Ж.Ж. Чет тил ўқитиш методикаси. Чет тиллар олий ўқув юртлари (факультетлари) талабалари учун дарслик. Қайта ишланган ва ўлдирилган 2-нашри. – Т.: Ўқитувчи, 2012. – 432-б.

UDK:811.1

Ravshanbek MAMATOV,
Namangan davlat universiteti tayanch doktoranti
ravshanbek-mamatov@mail.ru

ADCHTI dotsenti f.f.f.d(PhD)Nargiza Qodirova taqrizlari asosida

GERTA MYULLERNING ZAMONAVIY NEMIS ADABIYOTIDAGI REALISTIK QARASHLARI

Annotatsiya

Ushbu maqolada zamonaviy nemis adabiyotining yorqin vakilasi Gerta Myuller asarlarining o'ziga xos xususiyatlarini ochib beradi. 2009-yildan keyin Gerta Myullerning asarlari jahon adiblarning muhokamasiga sabab bo'ldi. Bunga sabab Gerta Myuller o'z asarlarida inson qadrini yuqori darajada qadrlaydi. Uning asarlarida oddiy xalqning muammolari birinchi masala sifatida qaraladi.

Kalit so'zlar: Zamonaviy nemis adabiyoti, realizm va realistik tendentsiyalar, badiiy nutq, qadr-qimmat, poetik asarlar, asar poetikasi.

РЕАЛИСТИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ ГЕРТЫ МЮЛЛЕР НА СОВРЕМЕННУЮ НЕМЕЦКУЮ ЛИТЕРАТУРУ

Аннотация

В этой статье яркая представительница современной немецкой литературы Герта Мюллер раскрывает особенности своих произведений. После 2009 года работы Герты Мюллер стали предметом обсуждения мировых писателей. Это потому, что Герта Мюллер высоко ценит человеческую ценность в своих работах. В работах Герты Мюллер проблемы простого народа рассматриваются как первый вопрос.

Ключевые слова: Современная немецкая литература, реализм и реалистические тенденции, художественная речь, достоинство, поэтические произведения, поэтика произведения.

HERTA MULLER'S REALISTIC VIEWS ON MODERN GERMAN LITERATURE

Annotation

In this article, a bright representative of modern German literature, Herta Muller, reveals the features of her works. After 2009, the works of Herta Muller became the subject of discussion by world writers. This is because Herta Muller highly values human value in her works. In the works of Herta Muller, the problems of the common people are considered as the first question.

Keywords: Modern German literature, realism and realistic tendencies, artistic speech, dignity, poetic works, poetics of the work.

Kirish. XX asr oxiri hamda XXI asr boshida nemis adibi Gerta Myuller ijodi jahon adabiyotida ulkan o'zgarishlarga sabab bo'ldi. Xususan, Gerta Myullerning 2009-yili "Atemschaukel" romani keng ommaga e'lon qilinishi, uni jahon adabiyotida mashhurlikka olib chiqdi. Gerta Myuller asarlaridagi asosiy g'oya tinchlikka qaratilganligi va dunyoda insonlar faqat baxtli yashashi kerakligi kabi jihatlar unig asarlaridagi bosh ustuvor masala bo'lganligi bois ko'plab kitobxonlar qalbidan o'rin olishiga turtki bo'ldi. Shuningdek, Gerta Myuller romanlarida har bir voqea-hodisalarga real holatda baho berilgan. Adiba bosh qahramon va personajlar orqali inson qalbidagi shodlik va qayg'ularni real hamda xolis bayon qila olgan.

Adabiyotlar tahlili. Zamonaviy nemis adabiyotida realizm va realistik tendentsiyalar xususida mahalliy va xorijiy tadqiqotchilar tomonidan ko'plab o'z fikr va mulohazalar bayon qilib o'tilgan. Xususan, yevropalik olim E.V. Sokolova tomonidan, "Kundalik hayot tashvishlarini tasvirlashga qaratilgan, shuningdek, zamonaviy adabiyotshunoslar tomonidan qabul qilingan yangi realizm tamoyillari 1970-yillarda "Kyoln maktabi" vakillari tomonidan shakllangan" [1] – deb baho berilishi Gerta Myuller romanlarining poetikasiga Yevropa adabiyotida qizg'in muzokalariga sabab bo'lganligini ko'rsatadi.

Nemis yozuvchisi R.D. Brinkmannning fikricha "Gerta Myuller 1990-yillarning ikkinchi yarmiga kelib g'arbda postmodernizmdan charchagan yozuvchilarning yangi avlodi yetishib chiqqanligini va zamonaviy nemis yozuvchilarining biznes g'oyasidan voz kechganligini, nemis adabiyotida katta

burilish bo'lganligini" ta'kidlaydi [2].

Rus adibi H.A. Chugunov esa, "Postmodern asrning oxirida sezilarli darajada o'zgarganligini" ta'kidlaydi hamda yevropalik olim Yu.S. Reinecke tadqiqotidan iqtibos keltirgan holda, "Xatto postmodernizm tarafdorlarining o'zlari ham obyektiv voqelik borligini va undan tayanch izlash kerakligini anglab yetgan", deb hisoblaydi [3].

Rus adibi G.V. Kuchumova, Gerta Myuller asarlarini o'rganar ekan, "Zamonaviy nemis adabiyotida Gerta Myuller romanidagi remitologizatsiya va dunyoning yaxlit manzarasi tendentsiyalarini" ta'kidlab o'tadi va o'z fikrini davom ettirib shunday deydi "Yangi badiiy loyihalarda madaniyatning asl o'zagiga oid arxetipik sxemalar, modellar, tasvirlarning adabiyotga aylanishiga faol jalb qilish, san'atkor madaniyatda dunyoning yaxlit idrokini butunlay o'zgacha, yagona syujetli va yuqori ma'noga ega bo'lgan, parchalangan postmodernizmdan farqli ravishda qayta qurishini tushunish mumkin" [4].

Nazariy adabiyotlarni ko'rib chiqish falsafada Aristoteldan boshlab, boshqa qadimgi va keyingi mualliflarning poetika haqidagi munozaralari poetika to'g'risidagi falsafiy fikrning quyidagi rivojlanish davrlari doirasida amalga oshirilganligini ta'kidlashga imkon beradi: (Aristotel, Gippokrat, Demetriy, Kvintillian, Platon, Sokrat, Teofrast, Tsitseron, Ezop, Epikur, T.Gobbs, J.Lokk, A. Bergson, Volter, J. V. Gyote, F. Nitshe, J. Pol, J.-J. Russo, M. Blek, X. Verner, D. Devidson, E. Kassirer, F. Kafka, S. Pepper, A. A. Richards, J. R. Searl, F. Uilrayt, S. Harnad va boshqalar).

Gerta Myullerning ilk ijodi T.Bernxard, F.Innerxofer va P.Handke asarlari bilan qiyoslanadi. L. Marvenning "Nemis tilidagi zamonaviy adabiyotdagi tana va hikoya" asarida tadqiqotchi Gerta Myuller ijodini ko'rib chiqadi, uning nasrini asarlari bilan taqqoslaydi [5].

2008-yilda Ani Yoxannsenning "Zamonaviy adabiyotda kosmos obrazlari" nomli maqolasida tadqiqotchi Gerta Myuller ijodida fazoviy obrazlarning o'rni haqida qimmatli mulohazalarni bildiradi [6]. N.O. Ekening "Gerta Myuller" nomli monografiyasi Gerta Myuller ijodini to'liq, ko'p qirrali yoritishga qaratilgan manbalardan biridir. Bundan tashqari, Gerta Myullerning zamonaviy adabiyotdagi realistik qarashlari to'g'risida X.Mardt va S.Lagride tomonlaridan tahrirlangan "Til takt. Gerta Myullerning taqdimot uslubi", B.Haynes va L.Marven tahriridagi "Gerta Myuller" maqolalar to'plami kitobxonlar tomonidan katta qiziqishlarga sabab bo'ldi [7].

Tadqiqot metodologiyasi. Yosh avlodga ta'lim-tarbiya berish jarayonida ularni har tomonlama bilimni chuqurlashtirish, xususan, adabiyot darslarida nemis adibi Gerta Myullerning ijodini o'rgatish ustivor vazifalardan hisoblanadi hamda ularni o'rganish quyidagicha xarakterlanadi:

1. Yevropa adabiyotlar tahlili asosida Gerta Myullerning lingvistik va falsafiy nazariyalarga oid tadqiqotning metodologiyasini aniqlash.
2. Gerta Myuller romanlari poetikasini o'rganishning nazariy asoslarini ochib berish, fan taraqqiyotining hozirgi bosqichidagi holatini aniqlash.
3. Gerta Myuller asarlarida hukm surilgan bosh g'oya hamda asar qahramonlari o'rtasidagi munosabatlarning o'ziga xos xususiyatlarini ko'rib chiqish.
4. Gerta Myullerning olmon tilidagi badiiy nutqi xususiyatlarini tahlil qilish.
5. Gerta Myuller romanlaridagi badiiy nutqda ustivor masala va voqealarni o'rganish.
6. Gerta Myuller asarlaridagi chuqur ma'nolarni anglaydigan falsafiy tushunchalarni aniqlash.
7. Olmon tilida bayon qilingan personajlarni hayotini chuqur tahlil qilishdan iborat[8].

Tahlil va natijalar. Gerta Myuller asarlarini kuzatar ekanmiz, uning asarlari o'z poetikasiga bo'lgan nuqtai nazarini aks ettiruvchi matnlar korpusiga ega. Myuller o'z ishi haqida fikr yuritir ekan, uning ishini va yozish strategiyasini tushunish uchun bir qator poetik asarlarni yaratdi.

Nemis adibi asarlarini tadqiq qilish jarayonida nemis adibining asarlarida asosiy g'oya insonlarda bir-biriga hurmat, ona-yurti asrab avaylash, yoshlarda o'z yurtiga mehr-muhabbat, insonlarni halollikka, eng asosiysi vatanparvarlik ruhini shakllantirishga qaratilgan g'oyalar bosh ustivor masala sifatida qaratiladi.

Adiba o'zining poetologik nazariyasida badiiy tasvir u uchun nima va u nimaga xizmat qiladi, degan savollarga javob berish qatorida badiiy olam haqida to'g'ridan-to'g'ri oshkor qilmaydi.

Gerta Myuller uchun birinchi asarlarni yozishga otasining o'limi va siyosiy ta'qiblar natijasida yuzaga kelgan psixologik kechinmalar sabab bo'ldi. Umidsizlik qo'rquvni keltirib chiqardi. Adabiyot esa bu qo'rquvni yengishga yordam berdi. Myullerning ta'kidlashicha, amaliyotning o'zi, uning natijasi emas, ayni vaziyatda yordam beradi, yozishning o'zi esa og'zaki nutq qobiliyatidan ko'ra ko'proq narsani ifodalash qobiliyati bilan qo'rquv va jozibadorlik hissini keltirib chiqaradi.

Nemis adibi Gerta Myuller doim o'z asarlarida realizm va realistik qarashlarda quyidagi masalarga e'tibor qaratgan:

- inson qadri;
- inson tinchligi va osoyishtaligi;
- inson baxti;

- insonning jamiyatdagi o'rni.

Yozuvchining jahon adabiyotiga kirib kelishi bolaligini o'tkazgan Ruminiyaga borib ham taqaladi. O'sha davrdagi muhit Herta Myuller ichki dunyosiga ta'sir qilganligi hamda keyinchalik uning romanlarini shakllanishiga turtki bolganligini ko'rishimiz mumkin [9].

Gerta Myuller o'z tajribasiga asoslanib, 1970-1980-yillarda subyektivlik va muhim tendentsiyalardan nemis adabiyoti kelib chiqishi muhimligini ko'p ta'kidlaydi.

Adabiyot sohasidagi Nobel mukofoti sovrindorlarining badiiy nutqlari xususiyatlarini aniqlashga harakat qilamiz. Eslatib o'tamiz, Nobel mukofoti ajoyib ilmiy tadqiqotlar, ixtirolar yoki madaniyat yoki jamiyat taraqqiyotiga qo'shgan yirik hissasi uchun beriladigan nufuzli xalqaro mukofotlardan biridir. Hozirgi kunda bu ijtimoiy-siyosiy va gumanitar faoliyat sohasidagi eng mashhur va nufuzli xalqaro mukofotdir. Tarixdan ma'lumki, adabiyot bo'yicha Nobel mukofoti besh nemis yozuvchisiga berilgan: 1929-yilda Tomas Mann, 1966-yilda Nelli Saks, 1972-yilda Geynrix Böll, 1999-yilda Gyunter Grass va 2009-yilda esa Gerta Myuller [10].

Sovrindorlarning har bir nutqi bir xil turdagi nutqning ma'nosini amalga oshirishga qaratilgan yagona kontseptsiyaga asoslanganligidir. Shu bilan birga, bitta kontsepsiya atrofida nutqni joylashtirish ma'lum strategiya va taktikalardan foydalangan holda ma'lum bir kognitiv senariy bo'yicha sodir bo'lgan. Boshqa narsalar qatorida, sovrindorlarning nutqlari texnologik xususiyatga ega, chunki ular muallif tomonidan qurilgan, unda chuqur ma'noga ega bo'lgan dunyoni ifodalaydi.

Shunday qilib, bizning tadqiqotimiz doirasida Nobel mukofoti sovrindorlarining nutqlarini adabiy nutqlar sifatida ko'rib chiqish taklif etiladi, ular mualliflar badiiy matnlari yig'indisining virtual haqiqati bo'lib, ma'lum tushunchalar atrofida tematik tarzda tashkil etilgan va ma'lum bir kognitiv stseneriy bo'yicha qurilgan.

Ko'rinib turibiki, Gerta Myuller zamonaviy adabiyotda nemis adabiyotini XXI asrda yana bir bor yuqori pog'onaga olib chiqa olgan nemis adiblaridan biri hisoblanadi.

Muhokama. Nemis adibi Gerta Myuller asarlari poetikasini o'rganish mobaynida juda ko'p munozaralar yuzaga keldi. Adabiy tanqidda badiiy nutq ko'proq janr tushunchasi bilan bog'lanadi. Adabiy tanqidda nutq turlarini belgilash muammosi ikki taksonomiya chorrahasida joylashgan: nutq turlarini funksional uslub (badiiy uslub) va janrlar (janrlar majmui badiiy adabiyotda uchraydi) bo'yicha tasniflash. Nutq turlarining janr bo'yicha farqi ularni tanlash usullariga asoslanadi. Ijtimoiy tilshunoslik nuqtai nazaridan nutqlarning ikkita asosiy turini ajratib ko'rsatish mumkin: shaxsiy va institutsional [11].

Xulosalar. Nobel mukofoti sovrindori Gerta Myuller asarlari poetikasining o'ziga xosligi, birinchi navbatda, yozuvchining poetologik konsepsiyasidir, bu bir tomondan Myullerning ijtimoiy-siyosiy va falsafiy qarashlari, shuningdek, o'ziga xos fikr-mulohazalari asosida ko'rib chiqildi, boshqa tomondan, original stilistik qarorlar uchun kontseptual asosda tahlil qilindi. Bugungi kunda rivojlangan xorijiy tadqiqotlar tendentsiyalaridan farqli o'laroq - Gerta Myuller ijodini psixanalitik va poststrukturalistik pozitsiyalardan turib o'rganish, yozuvchining o'zi nutqlarida, interv'yularida, poetologik va ijtimoiy-tanqidiy essalarida ilgari surilgan qoidalardan kelib chiqadi. Yozuvchining sintetik g'oyalardan boshlab, yozuvchining shakllanishi sodir bo'lgan kontekst va intellektual muhitni hisobga oluvchi realistlik yondashuvni shakllantiradi.

Boshdan kechirgan voqealar xotiralarini chinakam yetkazish muammosi Myuller uchun asosiy badiiy masalalardan biriga aylangan deyish mumkin. Zamondoshlaridan farqli o'laroq Gerta Myuller ham hujjatli

va badiiy adabiyot o'rtasidagi chegaralarni ko'rsatib berdi, ular bilan birga qabul qiluvchi va muallif o'rtasidagi munosabatlardagi qotib qolgan munosabatlarni olib tashladi. Adiba, shuningdek, o'z asarlarida hikoyaning havolasi uchun

qurgan muallif figurasiga asoslanadi, lekin ayni paytda muallif obrazlarni takrorlanuvchi motivlarda tushuntiradi, bu esa yozuvchiga ko'plab hayotiy vaziyatlarni yoritishga imkon beradi.

ADABIYOTLAR

1. Москалева Е.С. Становление «литературы развалин»: объединение «Группа 47» // Научно-технические ведомости СПбГПУ. Гуманитарные и общественные науки. - 2014. - №1 (191). - С. 310.
2. Кузнецов С.А. Русская тема в романе Герты Мюллер «Качели дыхания» [Текст] / Кузнецов С.А. // Вестник Литературного института имени Горького А.М. - 2016. - № 2. - С. 24.
3. Кучумова Г.В. Роман в системе культурных парадигм (на материале немецкоязычного романа 1980-2000 гг.). Дис....д.филол.н. [Текст] / Кучумова Г.В. - Самара, 2010. - 434 с.
4. Кучумова Г.В. Немецкоязычный роман 1990-2000: война как экзистенциальный «Другой» [Текст] / Кучумова Г.В. // Вестник Самарского университета. История, педагогика, филология. - 2016. - № 3.1. - С. 93.
5. Кузнецов С.А. Русская тема в романе Герты Мюллер «Качели дыхания» [Текст] / Кузнецов С.А. // Вестник Литературного института имени Горького А.М. - 2016. - № 2. - С. 24.
6. Белобратов А.В. Эльфрида Елинек [Текст] / Белобратов А.В. // История немецкой литературы. Новое и новейшее время. / Под. ред. Дмитриевой Е.Е., Маркина А.В., Павловой Н.С.. - М.: РГГУ, 2014. - С. 790.
7. Muller H. Lebensangst und Worthunger. Leipziger Poetikvorlesung 2009. Im Gespräch mit Michael Lentz [Текст] / Muller H. - Berlin: Suhrkamp, 2013. - 56 S.
8. Кузнецов С.А. Своеобразие прозы Герты Мюллер в контексте современной немецкоязычной литературы, диссертация, Москва 2022, -С 9.
9. Frankenfeld Ch. Rumanienendeutsche Literatur. Ausblick [Текст] / Frankenfeld Ch.// Herta Muller-Handbuch / Hrsg. von Eke N.O. - Stuttgart: Metzler Verlag, 2017. - S. 137.
10. Elekes R.G. Die belebte Unwirklichkeit. Emanzipatorische Mechanismen in Herta Mullers Werken [Текст] / Elekes R.G. // Vernetzte Welt(en). Germanistik zwischen -taten und -ismen / Hrsg. von E. Carmen. - Passau: Stutz, 2012. - P. 67.
11. <http://www.nobeliat.ru/>.

UDK:811.512.133'373.46:339.138

Nodira MANSUROVA,
Toshkent moliya instituti katta o'qituvchisi
E-mail: nodira_anvarovna@mail.ru

P.f.d. (DSc) G. S. Sabirova taqrizi asosida

SEMANTIC FEATURES OF MARKETING AND MANAGEMENT TERMS IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES

Annotation

This article is devoted to the analyses of the semantic features of marketing and management terms, the ways of their formation due to various changes in the meaning of words that previously existed in the language.

Key words: Term, semantics, marketing, management, terminological system, management

СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ТЕРМИНОВ МАРКЕТИНГА И МЕНЕДЖМЕНТА В АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация

В данной статье рассматриваются семантические особенности терминов маркетинга и менеджмента, способы их образования в связи с различными изменениями значения слов, существовавших ранее в языке.

Ключевые слова: Термин, семантика, маркетинг, менеджмент, терминологическая система, менеджмент.

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDAGI MARKETING VA MENEJMENT TERMINLARINING SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya

Mazkur maqolada marketing va menejmentga oid terminlarining semantik xususiyatlari, tilda ilgari mavjud bo'lgan so'zlarning ma'nosidagi turli xil o'zgarishlar tufayli shakllanishi yo'llari ko'rib chirilgan.

Kalit so'zlar: Termin, semantika, marketing, menejment, terminologik tizim, boshqaruv

Kirish. Semantik modellar bo'yicha hosil qilingan terminlar yuqori qo'llanish chastotasi bilan ajralib turadi, boshqa terminlar uchun umumiy (giperonimlar) bo'lib, terminologiya doirasidagi terminologik guruhlarini ko'rsatadi. Umuman olganda, termin yasallishining semantik usullari yordamida nisbatan kam sonli terminlar paydo bo'ladi, yangi paydo bo'lgan terminologiyalarda esa bunday terminlarning salmog'i ancha katta.

Umumiste'moldagi tildan olingan terminlar orasida quyidagilarni ta'kidlash kerak: allocation, environment, mission, goal, model, needs, output, outcome, plan, policy, risk, strategy, tactics, unit va boshqalar.

Ko'chirishning metaforik va metonimik turlari yordamida kamida 18 ta terminologik birlik (namunaning 1,2%) shakllantirildi. Quyida metaforik terminlarga misollar keltiramiz:

Acid test - tezkor (shoshilinch) likvidlikni tekshirish testi, "kislota testi";

Pension parachute - "pensiya parashyuti" (kompaniya xodimlarining pensiya ta'minoti bo'yicha maxsus shartnoma);

Poison pill - "zaharli tabletka", "zaharlangan tabletka" (kompaniyani dushmanlik bilan egallashga qarshi kurashishning har qanday usullari);

Sleeping beauty - "uxlayotgan go'zal", egallab olish uchun jozibali kompaniya;

Tin parachute - "qalay parashyut" (kompaniyaning oddiy xodimlarga, agar ular kompaniyani tugatish yoki qayta tashkil etish natijasida ishdan bo'shatilgan bo'lsa, ularga ma'lum bir haq to'lash majburiyati);

Pac-man strategy - bu "pek men" strategiyasi, tajovuzkor kompaniyani egallab olishga qasos urinishi orqali o'z kompaniyasini istalmagan egallab olishdan himoya qilish strategiyasi ("pac man" o'yinidan olingan)[1].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. O.A. Alimurodov va boshqalar asosiy nominativ xususiyat nafaqat o'zak sohasida, balki terminologik birlik semantikasining periferiyasida ham bo'lishi mumkinligini ishonchli tarzda ko'rsatadi[2] masalan: business entity - "firma, kompaniya, tijorat tashkiloti, xo'jalik birligi". Periferik soha verbalizatori business tegishli tashkilotning biznes bilan bevosita bog'liqligini ko'rsatadigan muhim belgini ifodalaydi. Belgining periferik hududga bunday siljishi, asosan, elliptizatsiyaga duchor bo'lgan yoki termin elementlaridan birini o'tkazib yuborishga moyil bo'lgan terminlarda sodir bo'ladi, ya'ni business entity termini o'rniga, ko'pincha, business so'zini ishlatish mumkin.

Terminlarning semantikasini ko'rib chiqayotganda, tegishli terminologiya doirasida semantik qarama-qarshiliklarni shakllantirish xususiyatlari masalasini e'tiborsiz qoldirib bo'lmaydi. O.A. Alimurodov va M. N. Latu konsepsiyasiga muvofiq, terminologik qarama-qarshiliklar hodisasi termin semantikasining periferik sohasida, ya'ni tasniflash elementining ichki shaklida farqlovchi semantik komponentning mavjudligiga asoslanadi. Termin semantikasining periferik sohasi ilmiy bilimlarning umumiy tizimida faqat berilgan referent uchun xos bo'lgan noyob ma'lumotlarni o'z ichiga oladi. U yoki bu tasniflovchi komponentni tanlashga qarab qarama-qarshilikning real (haqiqiy), bilvosita (ko'zda tutilgan) va qisman (bosqichma-bosqich) turlari yuzaga keladi[3]. Har ikki turdagi qarama-qarshiliklar, ko'pincha, faqat ko'p komponentli terminlarda hosil bo'lishi xarakterlidir.

A. V. Razduevning dissertatsiya tadqiqotida[4] ishlab chiqilgan metodologiyadan foydalanib, biz nominatsiyaning asosiy jihati bo'yicha bir necha turdagi terminologik qarama-qarshiliklarni aniqladik, ulardan biri ham haqiqiy, ham bilvosita qarama-qarshiliklarning mavjudligi bilan

tavsiflangan "boshqaruv/kompaniya turi" dir. Boshqaruv turiga ko'ra, masalan, qarama-qarshi qatorlarga kiruvchi quyidagi terminlarni ko'rsatish mumkin:

Authoritarian management style / autocratic management style (avtoritar boshqaruv uslubi) va democratic management style (demokratik boshqaruv uslubi); autocratic leader (avtoritar rahbar, lider) va democratic leader (demokratik lider); authoritarian leadership style (avtoritar etakchilik uslubi) va democratic leadership style (demokratik rahbarlik uslubi); centralized management (markazlashtirilgan boshqaruv) va decentralized management (markazlashtirilmagan boshqaruv); management by objectives (maqsadlar bo'yicha boshqarish) va management by results (natijalar bo'yicha boshqaruv); management of supply (ta'minotni boshqarish) va management of demand (talabni boshqarish); kompaniya turiga qarab – close company – (yopiq kompaniya) va open company (ochiq turdagi kompaniya) va boshqalar.

Tadqiqot metodologiyasi. Real qarama-qarshilik aqliy tasavvurlarni og'zaki ifodalovchi terminlar uchun yuzaga keladi, ular o'z navbatida qarama-qarshilik qatorini tashkil qiladi va bunday qatorlar ikki yoki undan ortiq a'zolari o'z ichiga olishi mumkin, masalan:

top management ("eng yuqori boshqaruv darajasi"); middle management ("o'rta boshqaruv"); bottom management ("boshqaruvning quyi darajasi"); senior manager ("katta menejer"); middle manager ("o'rta menejer"); junior manager ("quyi menejer"); top-level manager ("top menejer, katta menejer"); low-level manager ("quyi menejer"); top-level management ("eng yuqori boshqaruv darajasi"); low-level management ("boshqaruvning quyi darajasi"); top-down management ("yuqoridan pastga boshqaruv"); bottom-up management ("pastdan yuqoriga boshqaruv") va boshqalar. Ushbu terminlar firma yoki kompaniya boshqariladigan boshqaruv darajasining parametriga yoki bunday boshqaruv vektorining yo'nalishi parametriga ko'ra qarama-qarshi qatorlarni tashkil qiladi.

Real qarama-qarshilikning mavjudligi tizimli asosiy termin elementiga ega bo'lgan ko'p komponentli terminlarning mavjudligi bilan bog'liq bo'lib, unda nominatsiyaning faqat bitta jihatini tavsiflovchi asosiy semantik komponent tasniflovchi termin elementida mavjud.

Yana bir misol, ishda bandlik darajasiga ko'ra darajali terminlar:

Full-time employee ("to'liq stavkali(asosiy) xodim"); part-time employee ("to'liq bo'lmagan o'rindosh ishchi"). Semantik nuqtai nazardan, employee kontseptual maydoni semantikaning ushbu komponentiga ko'ra izsiz bo'linadi, ya'ni bir kishi to'liq smenada, to'liq vaqtda yoki yarim kunlik ish kunida ishlash imkoniyatiga ega. Kontseptual makonning qismlarga bo'linishini kabi terminlar orqali ham kuzatish mumkin: active management ("faol (investitsion) boshqaruv") – passive management ("passiv (investitsion) boshqaruv"). Bu terminlar investitsiya siyosatining intensivlik darajasiga qarab boshqaruv turlarini og'zaki ifodalaydi; acquiree ("sotib olingan (so'rilgan) kompaniya"); acquirer ("sotib oluvchi kompaniya"), kompaniyaning, firmaning qo'shilish paytidagi mavqeini tavsiflash; employer ("ish beruvchi") – employee ("xodim"), bu erda shaxsning maqomi mehnatga nisbatan qarama-qarshi qo'yilgan (ish berish va ish olish). Haqiqiy qarama-qarshilikni ham shunday terminlarda kuzatish mumkin white-collar worker (ofis xodimi); blue-collar worker (qora ishchi), bunda firma yoki kompaniya xodimining mavqei ranglar semantikasi nomutanosibligiga qaramay lavozimiga ko'ra farqlanadi; (white knight ("Oq ritsar") - adovat bilan sotib olish taklifiga duch kelgan kompaniya uchun maqbul qarshi taklif qilgan shaxs yoki kompaniya.) – black knight ("qora ritsar" egalari ularga sotishni istamagan kompaniyani sotib olishga urinayotgan kompaniya yoki shaxs: terminlarida

qo'llanilgani kabi)). Placement kabi terminlar ("lavozimga tayinlash") va outplacement ("ishdan bo'shatilgan xodimlarga ish beruvchi tomonidan to'g'ridan-to'g'ri beriladigan imtiyoz sifatida yoki mutaxassis xizmati orqali yangi ish topishda yordam ko'rsatish."), commercial organization ("tijorat tashkilot") va non-profit organization - notijorat tashkilot; overtime work –berilgan ish vaqtdan ortiqcha ish, va non-overtime work (belgilangan ish vaqti) haqiqiy muxolifatni ham tashkil qiladi. Business manager – "biznes menejeri" termini boshqaruvchi ishlayotgan sohaga ko'ra referentni tasniflashni o'z ichiga oladi. Ko'p sonli menejerlar (manager) turlari orasida, masalan, quyidagilar ajralib turadi:

Absentee manager – yo'q menejer (menejer rolida bo'lgan, lekin ruhan mavjud bo'lmagan menejer, administrative manager – ma'muriy menejer, assistant manager – boshliq yordamchisi (o'rinbosari), benefits manager – to'lovlar bo'yicha menejer, business promotion manager – biznesni rivojlantirish bo'yicha menejer, compensation manager – to'lov menejeri (kompensatsiya), consulting manager – menejer-maslahatchi, hiring manager – ishga qabul qilish menejeri, HR-manager – kadrlar menejeri, office manager – ofis menedjeri, project manager – loyihalar bo'yicha menejer, training manager – kasbiy rivojlanish menejeri va boshqalar. Manager termini asosida menejer kasbining yuqorida ko'rsatilgan barcha turlari non-business manager termini bilan izohlanishi mumkin. Ushbu termin business manager termini bilan farqli ravishda qo'llaniladi.

Metaforik ko'chirish oqali turli xil rang terminlarini (yashil, qora, kulrang, oltin, sariq va boshqa ranglar) qo'llash, kompaniyalarni ritsarlar bilan taqqoslash, noqulay iqtisodiy sharoitlardan sug'urta qilishni parashyut bilan o'xshatish va hokazolar:

Greenmail - "yashil (yumshoq) shantaj", "yashil pochta", grinmeyl, xayrlashuv bonusi, "xayrlashuv o'pishi" (kompaniya tomonidan o'z aksiyalarini ularning katta qismini sotib olgan va egallash bilan tahdid qiyayotgan kompaniyadan qimmatroq narxda sotib olishi);

Black knight - "qora ritsar" (kompaniya uchun nomaqbul bo'lgan kompaniyani egallash taklifini bildirgan jismoniy yoki yuridik shaxs);

Grey knight - "kulrang ritsar" - (egallab olish jarayonida o'z manfaatlarini ko'zlab harakat qiluvchi kompaniya; tugatish yoki sotib olinishning "qora ritsar" ga qaraganda foydaliroq shart-sharoitlarini taklif qiladi);

Golden parachute - "oltin parashyut", "oltin qo'l siqish" (korporatsiyaning yuqori rahbariga nafaqaga chiqqanda yoki ishdan bo'shatilganda, shu jumladan ushbu kompaniyani boshqasi egallab olgan yoki tugatilgan taqdirda beriladigan katta pul kompensatsiyasi);

Golden handcuffs - "oltin kishanlar" (xodimlar uchun boshqa har qanday ish beruvchida ishlashni foydasiz qiladigan vakolatlar yoki imtiyozlar);

Yellow knight - "sariq ritsar" (dastlab kompaniyani maqsadli egallashga harakat qilgan, ammo keyinchalik ikkala kompaniyani birlashtirish uchun yumshoqroq taklif kiritgan kompaniya)[5] Boshqaruv terminologiyasida metaforik va metonimik uzatishning bir qismi sifatida biz, xususan, quyidagi keng tarqalgan terminologik birliklarni ajratamiz:

Headhunting – mahoratli va qobiliyatli odamlarni istab topib o'z kompaniyasiga ishga undash;

Blue-collar worker – "qora ishchi", ishlab chiqarish ishchisi;

White-collar worker – ofis xodimi, xizmatchi[6].

Tahlil va natijalar. Yuqorida ta'kidlanganidek, menejment sohasida terminlarning paydo bo'lishining yana bir murakkab usuli bu ularni boshqa terminologik tizimlardan, birinchi navbatda, iqtisodiyot va moliyadan o'zlashtirishdir:

enterprise – miassasa, korxona, merger – birlashish (kompaniyalar), fiscal year – moliyaviy yil, gross profit – yalpi daromad, acceptable profit – ruxsat etilgan foyda;

marketing: direct marketing – to'g'ridan-to'g'ri marketing, marketing strategy – marketing strategiyasi, financial position – moliyaviy holat, market access – bozorga kirish;

Shunday qilib, agar biz menejment terminologik tizimiga o'zlashgan birliklarning trayektoriyalarini hisobga oladigan bo'lsak, zamonaviy ingliz tilining termin fondida bir qator o'ziga xos til oilalari, shu jumladan barqaror leksik birliklar bilan birlashtirilgan bir nechta ixtisoslashgan qardosh tillar shakllanganligini aytishimiz mumkin. Bizdagi holatda, menejmentga oid qardosh til ushbu oilaning markazida joylashgan va uning asosiy korrelyatsiyalarini yuqorida keltirib o'tdik.

Semantik usullar bilan hosil qilingan menejment sohasi terminlarida LB-larning katta qismi (3,5%) umumtil so'zlaridan, 1,2% metaforik va/yoki metonimik ma'no ko'chirish turlaridan, taxminan 2% muqobil terminlardan olingan. Keyinroq, menejment sohasidagi terminlarning semantik tuzilishini ko'rib chiqamiz. Bizning fikrimizcha, har qanday bilim sohasidagi terminning semantik tuzilishi bir xil emas va ma'lum miqdordagi tarkibiy qismlarga bo'linadi[7], bular: o'zak yoki o'zaklar, periferiya va yordamchi semantik soha. Terminologik birlikning o'zagi (asosiy sohasi) uning semantik o'zagi bo'lib, u asosiy tushuncha yukini va asosiy (saliyent) nominativ xususiyatni o'z ichiga olgan semantik makonning bir qismidir.

Masalan, manager ("menejer") terminiini ko'rib chiqaylik, uning semantik o'zagi "boshqaruvchi, tashkilot yoki xodimlar guruhini boshqarish va boshqarish uchun mas'ul shaxs" bo'lib, uning asosiy (saliyent) belgisi "boshqarish, nazorat qilish" demakdir. Bu termin ingliz tilidagi to manage ("boshqarish") fe'lidan affiksatsiya orqali hosil bo'lib, uning ta'rifida namoyon bo'ladi: A person whose job is to manage

something[8]. Shunga o'xshash muhim xususiyat management ("boshqaruv; boshqaruv, etakchilik, nazorat") terminida mavjud: "Menejment ... mavjud resurslardan samarali va samarali foydalangan holda maqsadlar va ob'ektlarni amalga oshirish uchun odamlarning sa'y-harakatlarini muvofiqlashtirishni anglatadi. Menejment rejalashtirish, adhokratiya, xodimlar bilan ta'minlash, rahbarlik qilish yoki yo'naltirish va maqsadga erishish uchun tashkilot yoki tashabbusni nazorat qilishni o'z ichiga oladi"[9].

Xulosa va takliflar. Shunday qilib, menejment sohasidagi terminlarning ma'no tuzilishini tahlil qilib, quyidagi semantik turlarni ajratamiz: bir o'zakli (namunaning 14,5%), periferiyaga ega bir o'zakli (77,1%), periferiya va yordamchi sohaga ega bir o'zakli (8,5%). Biz shunday xulosaga keldikki, termin yasallishining morfologik-sintaktik va sintaktik usullarining mahsuldorligi tufayli semantik periferiyaga ega bir o'zakli terminologik birliklar miqdoriy jihatdan sof bir o'zakli terminlarga nisbatan besh marta ko'p, periferiya va yordamchi sohaga ega bir o'zakli terminologik birliklarga nisbatan esa to'qqiz marta ko'pdir.

Shubhasiz, o'zbek tilida so'zlashuvchi shaxs "boshqaruv" tushunchasining "mahorat (san'at)", "ishni eplash qobiliyati (mahorati)" kabi muhim semantik tomonini ham e'tibordan chetda qoldirishi mumkin, chunki bu so'z muvaffaqiyatli boshqaruvning kaliti bo'lgan ko'nikmalar (so'zning bu semantik tomoni inglizcha "manage" so'zining ma'nolaridan birida ifodalangan) aspektini ochib beradi.

Organization terminini ko'rib chiqaylik, uning semantik o'zagi "tashkilot, biron bir maqsad uchun qismlarning yagona bir butunga birlashishi" va asosiy belgisi "tartibga solish, birlashtirish, tartibga solish". Menejment sohasiga kelsak, terminning quyidagi ta'rif mavjud: Tashkilot (yoki tashkilot) - bu jamoaviy maqsadga ega bo'lgan va tashqi muhit bilan bog'langan ijtimoiy obyekt[10]. Shu bilan birga, ta'rifda tashkilotning tashqi muhit bilan taqqoslaganda odamlar birlashmasi sifatida qarama-qarshiligi ta'kidlangan.

ADABIYOTLAR

1. <http://www.lingvo-online.ru>;
2. <http://www.financial-dictionary.the freedictionary.com>.
3. Алимуратов О.А., Раздубев А.В. Термины-эпонимы в русском и английском подязыках нанотехнологий: структурно-семантический и гендерный аспекты [Текст] / Алимуратов О.А., Раздубев А.В. // Вестник Пятигорского гос. лингв. ун-та. – 2011. – № 2. – С. 157-161.
4. Алимуратов О.А., Лату М.Н. Особенности моделирования семантики терминосоединений. Терминологические оппозиции (на материале англоязычной военной терминологии) [Текст] / Алимуратов О.А., Лату М.Н. // Вестник Иркутского гос. лингв. ун-та. – 2010. – № 3(11). – С. 6-15.
5. Раздубев А.В. Современный английский подязык нанотехнологий: структурно-семантическая, когнитивно-фреймовая и лексикографическая модели [Текст]: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04 / Раздубев А.В. – Пятигорск, 2013. – 95-102с.
6. <http://www.lingvo-online.ru>; <http://www.moliyaviy-dictionary.thefreedictionary.com>.
7. <http://www.financial-dictionary.thefreedictionary.com>.
8. Алимуратов О.А., Лату М.Н. Особенности моделирования семантики терминосоединений. Терминологические оппозиции (на материале англоязычной военной терминологии) [Текст] / Алимуратов О.А., Лату М.Н. // Вестник Иркутского гос. лингв. ун-та. – 2010. – № 3(11). – С. 6-15.
9. [<http://www.uz.wiklug'at.org/wiki/manager>].
10. [<http://www.en.wikipedia.org/wiki/Management>].
11. [<http://www.en.wikipedia.org/wiki/Tashkilot>].

Nafisaxon MAXSUDOVA,
O'zMU magistranti
E-mail: mohinura.rr.01@gmail.com

Urganch davlat universiteti O'zbek tilshunosligi kafedrası o'qituvchisi M.R.Atabayeva taqrizi asosida

ABDULHAMID NURMONOVNING FONETIK, FONOLOGIK, MORFONOLOGIK QARASHLARI

Annotatsiya

Mazkur ilmiy maqolamiz Abdulhamid Nurmonov hamda qator tilshunos olimlarning tilimizning fonetik, fonologik va morfonologik sathiga oid nazariy qarashlarini o'z ichiga oladi. Tilshunoslik sathlari ko'plab olimlar tomonidan turli xil metodlar asosida o'rganilgani bizga ma'lum. Shu o'rinda, albatta, har bir tilshunos olim o'zining nazariy qarashlarini, fikrlarini bildirar ekan, nazariyalarda bir-biriga yaqin yoki, aksincha, bir-biridan ancha farq qiluvchi fikrlar bo'lishi tabiiy hol. Ushbu maqolamizda o'sha bir-biriga yaqin va bir-biridan farqli bo'lgan fikrlar haqida so'z yuritamiz. Sathlar haqidagi qarashlarni yoritir ekanmiz, tilshunos olimlarimiz aynan nima uchun til sathlari xususida bunday fikrda ekanligi va boshqa bir tilshunos olim nega aynan bu qarashlarga qo'shilmasligi kabi o'rinlarga alohida to'xtalib o'tilgan.

Kalit so'zlar: Fonema, eksperimental fonetika, segment birliklar, ustsegment birliklar, perseptiv, morfonema, sath, xususiylik.

PHONETIC, PHONOLOGICAL, MORPHONOLOGICAL VIEWS OF ABDULHAMID NURMONOV

Annotation

This scientific article contains the theoretical views of Abdulhamid Nurmonov and a number of linguists on the phonetic, phonological and morphonological level of our language. We know that linguistic levels have been studied by many scientists based on different methods. At this point, of course, every linguist expresses his theoretical views and opinions. It is natural that the theories contain opinions that are close to each other or, on the contrary, very different from each other. In this article, we will talk about those ideas that are close to each other and different from each other. While covering the views on levels, we have focused on why our linguists have such an opinion about language levels and why another linguist does not agree with these views.

Key words: Phoneme, experimental phonetics, segmental units, suprasegmental units, perceptual, morphoneme, level, specificity.

ФОНЕТИЧЕСКИЕ, ФОНОЛОГИЧЕСКИЕ, MORFONOLOGICHESKIE VZGLYADY ABDULHAMIDA NURMONOVA

Аннотация

Данная научная статья содержит теоретические взгляды Абдулхамид Нурмонова и ряда лингвистов на фонетический, фонологический и морфонологический уровень нашего языка. Мы знаем, что лингвистические уровни изучались многими учеными на основе различных методов. Здесь, конечно, каждый лингвист высказывает свои теоретические взгляды и мнения, и естественно, что теории содержат мнения, близкие друг к другу или, наоборот, сильно отличающиеся друг от друга. В этой статье мы поговорим о тех идеях, которые близки между собой и отличаются друг от друга. Раскрывая взгляды на уровни, мы сосредоточились на том, почему наши лингвисты имеют такое мнение об уровнях языка и почему другой лингвист не согласен с этими взглядами.

Ключевые слова: Фонема, экспериментальная фонетика, сегментарные единицы, надсегментарные единицы, перцептивные, морфонема, уровень, специфика.

Kirish. O'zbekiston Respublikasi o'z mustaqilligini qo'lga kiritgandan keyin, mamlakatdagi barcha sohalarida bo'lgani kabi, ilm-fanni rivojlantirishga ham alohida e'tibor berila boshlandi. Dunyo tilshunosligining hozirgi holati, jamiyatimizda yuz berayotgan ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlar, boshqa fanlarga bo'lgani kabi, o'zbek tilshunosligi oldiga ham yangi vazifalarni qo'yamoqda. Birinchi Prezidentimiz Islom Karimov «Yuksak ma'naviyat - yengilmas kuch» asarida alohida ta'kidlaganidek, «ayniqsa, fundamental fanlar, zamonaviy kommunikatsiya va axborot texnologiyalari, bank-moliya tizimi kabi o'ta muhim sohalarida ona tilimizning qo'llanish doirasini kengaytirish, etimologik va qiyosiy lug'atlar chop etish, zarur atama va iboralar, tushuncha va kategoriyalarni ishlab chiqish, bir so'z bilan aytganda, o'zbek tilini ilmiy asosda har tomonlama rivojlantirish milliy o'zlikni, Vatan tuyg'usini anglashdek ezgu maqsadlarga xizmat qilishi shubhasiz» [1].

O'zbekiston Respublikasi «Davlat tili haqida»gi qonunning qabul qilinishi, o'zbek tiliga davlat tili maqomining

berilishi hamda «Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi to'g'risida», «Ta'lim to'g'risida»gi qonunlarning qabul qilinishi respublika rahbariyatining til va yozuvga doir bir qator farmon va qarorlari o'zbek tilining, o'zbek tilshunosligining yanada rivojlanishiga keng yo'l ochib berdi va o'zbek tilshunosligi shu asosda rivojlanib, takomillashib, yangi-yangi tadqiqotlar bilan yil sayin boyib bormoqda. Bu yo'lda ko'pgina tilshunos olimlarimiz tilimizning o'ziga xosligini ochib berish uchun o'z hissalarini qo'shganlar va bugungi kunda ham qo'shib kelmoqdalar. Xususan, bu olimlarimiz qatorida professor Abdulhamid Nurmonovning qo'shgan hissasini alohida ta'kidlashimiz joiz.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Nutq tovushlarining hosil bo'lish mexanizmini o'rganish XVII asrda boshlangan bo'lib, bu hol kar-soqovlarni o'qitish ehtiyojidan kelib chiqqan. Tilning tovush tomonini har jihatdan lingvistik nuqtai nazardan o'rganish birinchi marta nemis olimi E.Ziversning «Tovush fiziologiyasi asoslari» asarida kuzatiladi. Rossiyada umumiy fonetikaning rivojiga

I.A. de Kurtene va unig shogirdlari V.A Boroditskiy va L.V. Shcherbalar o'z asarlari bilan muhim hissa qo'shdilar [5].

Fonetika (yun. Phonetikos – tovushga oid; tovushli, ovoqli) – 1) tilshunoslikning nutq tovushlarining hosil bo'lish usullari va akustik xususiyatlarini, bo'g'in, nutqning pauza bilan ajraluvchi qismlarini o'rganuvchi bo'limi [3]. 1953-yilda V.Reshetov va Sh.Shoabdurahmonovlarning "Fonetika.O'zbek tili fonetikasiga doir ba'zi masalalar" risolasi bosildi.1959-yilda V.Reshetovning "O'zbek tili. I qism.Kirish.Fonetika"asari maydonga keldi[5]. Bunda yuqoridagi nomi ko'rsatilgan asardagi qarashlar rivojlanib o'zbek adabiy tili va xalq shevalari fonologik tizimi va uning nutqiy jarayonda turli xil variantlar orqali namoyon bo'lishi, tovush va fonema munosabati kabi masalalar o'rganilgan. A.M Shcherbakning 1970-yilda nashr qilingan "Turkiy tillarning qiyosiy fonetikasi" asarida barcha turkiy tillarning shu jumladan, o'zbek tilining fonetik, fonologik tizimini ham zidlanishlar asosida o'rgangan[5]. Professor Abdulhamid Nurmonov rus tilshunosi L.V. Shcherbaning fonetika o'z nazariy qarashlarini tahlil qilgan holda o'zbek tili fonetikasini o'rganish uchun tadqiq qildi. Xususan, A.Nurmonov o'zbek tilshunosligida fonetika doirasida, asosan, nutq tovushlari va ohang o'rganiladi degan fikrni bildirgan bo'lsa, ba'zi tilshunoslar fonetika doirasiga tovush birliklarining yozuvdagi ifodalari, ma'noli birliklarning yozilish qoidalarini ham qo'shib, uning o'rganish obyekti yanada kengaytirib beradilar. Rus tilshunos olimi L.V.Shcherba qarashlari so'zimizning yaqqol dalili.

Fonetika bo'limi xususida so'z yuritar ekanmiz, shu o'rinda, ustozimiz Abdulhamid Nurmonov o'zbek tilshunosligiga "fonetist" sifatida kirib kelganini ta'kidlash joiz. Ammo professor faqat fonetistgina bo'lib qolmay, tilshunoslikning barcha sohalarida qator tadqiqotlar, izlanishlar olib bordi. Olim o'zining ilmiy-ijodiy faoliyatini ham "sistemali" va "ierarxiyal" tarzda tashkil eta oldi. Til ierarxiyasining quyi bosqichidagi (fonetik) birliklardan yuqori sath (sintaktik) birliklariga tomon uzluksiz ilmiy tahlilni amalga oshirdi. Olimning butun ilmiy faoliyati davomida mana shunday qat'iy ijodiy prinsiplarning amal qilishini, mantiqiylik, izchillik, tadrijiylik va dialektikani kuzatish mumkin.

Professor A.Nurmonovning o'zbek ilm faniga qo'shgan yana bir xizmati shundan iboratki, u o'zbek tilshunosligida fonetika va fonologiya munosabatini birinchilardan bo'lib ilmiy-nazariy jihatdan asoslab bergan. Xususan, professorning fonetika tilning tovush tizimini qaysi jihatdan o'rganishi nuqtai nazardan quyidagi turlarga bo'lganligini: umumiy fonetika; tarixiy fonetika; tasviriy fonetika; qiyosiy fonetika; eksperimental fonetika; va bu yerdagi tasviriy fonetika ya'ni sinxron fonetika ko'pchilik tilshunoslarimiz ilmiy asarlarida uchramaydi. Olim tasviriy fonetika muayyan til fonetik tizimining hozirgi holatini o'rganadi [5] deya ta'rif beradi.

Fonetikaning tovush tizimini qaysi jihatdan o'rganishiga qarab turlarga bo'lganligi boshqa tilshunos olimlarimiz qarashlarida qisman farqli tarzda yoritilgan. Xususan,R.Sayfullayeva va boshqalar hammaullifligidagi darslikda qator olimlarimiz qarashlarida tarixiy,sinxron,diaxron,tasviriy va eksperimental fonetika kabilar xususiy fonetika tarkibiga kiritib berilgan. "Xususiy fonetika yuqorida aytilgan masalalar muayyan tillar misolida tekshiriladi. Xususiy fonetika tarixiy va muosir, sinxron va diaxron, tasviriy va eksperimental kabi ko'rinishlarda ish yuritadi" [10].

A.Nurmonovda esa xususiy fonetika alohida tur bo'lib , boshqa turlar undan alohida qo'yilgan va alohida ta'rif berib o'tilgan hamda xususiy fonetika fonetik xususiyatlar aniq bir til misolida o'rganiladi degan qarash ilgari surilgan.

Qiyosiy fonetika esa ikki til fonetikasini, qarindosh tillar tovush tizimini bir biriga qiyoslab o'rganadi [5]. Bu qarash esa boshqa olimlar nazariyasida ozgina farqli berilgan, ya'ni A.Nurmonov qiyosiy fonetika aynan qarindosh bo'lgan ikki til qiyoslanishini aytgan bo'lsa, ba'zi tilshunos olimlarimiz bunga qarindosh bo'lmagan tillarni kiritib o'tishgan.

Qiyosiy fonetika bir nechta qarindosh yoki qarindosh bo'lmagan tilning yoxud bir qancha dialekt va shevaning unli va undosh tovushlari, ulardagi fonetik o'zgarish va boshqa hodisalarni qiyosiy aspektda tekshiradi. Qiyosiy fonetika umumiy va xususiy fonetika oralig'idagi vaziyatni egallaydi [10].

Keltirilgan fikrlarni birlashtirgan holda, shuni aytish mumkinki, A.Nurmonov qarashlari, asosan, o'zbek tili fonetika,fonologiya va morfonologiyasini o'rgangan rus tilshunoslari asarlarini chuqur tahlil qilgan holda o'z tilimizga tadbiq qilgan va bu tadqiqotlar bugungi kun olimlari uchun muhim manba bo'lib xizmat qilib kelmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi. Abdulhamid Nurmonov ilmiy asarlarini tadqiq etish borasida olib borgan faoliyatimiz mobaynida professor ustozning faqat o'ziga xos bo'lgan ilmiy qarashlarini va bu qarashlarni mohirona tarzda tahlil qilib berish mahoratini kashf etishga harakat qildik. Jumladan, ustozning fonetik, fonologik hamda morfologik sathga oid izchil qarashlarini boshqa olimlar nazariy qarashlari bilan birgalikda o'rganib, bu o'rganish ishlari uchun bir necha olimlarning tilshunoslikka oid ilmiy asarlari, ilmiy maqolalaridan foydalandik va bu asarlardagi qarashlarni qiyosiy tahlil qildik. Xususan bu o'rganish olib borish jarayonida, asosan, "morfonologiya" bo'limiga alohida to'xtalib o'tishga harakat qoldik chunki bu bo'lim yuzaga kelishi va fanga kiritilishi ancha munozaralarga sabab bo'lganligi ma'lum.

Morfonologiya atamasi tilshunoslikka birinchi marotaba N.S. Trubetskoy tomonidan olib kildirildi. U ma'lum bir tilning fonologik vositalarini morfologik nuqtai nazaridan o'rganish morfonologiya vazifasi ekanligini ta'kidlaydi.

Tahlil va natijalar. Bizga ma'lumki, istiqol qo'lga kiritilgandan keyin ijtimoiy fanlarda birmuncha jonlanish boshlangan va sho'ro davrida yaratilgan tadqiqot va nazariyalarni tanqidiy baholash kuchaydi. Mustaqillikdan keyin ko'p sohalaridagi asarlar qayta o'rganilib tahlil qilib chiqilgan. Xususan, tilshunoslik sohasi ham bundan mustasno emas. O'sha davrda ko'p yillardan beri o'zbek tilshunosligiga singib ketgan rus tilshunosligi qoliplaridan holi bo'lgan o'zbek tilshunosligini yaratish, uning o'ziga xos xususiyatlarini ochib berishga harakat qilish masalalari boshlandi. Qator tilshunos olimlarimiz bu borada izlanish va tadqiqotlar olib bordilar. Taniqli tilshunos E.Umarovning o'sha davrda yaratilgan qator maqolalari [11] esa ana shu harakatlarning natijasi deb bimalol aytishimiz mumkin. Bu maqolalar tabiiy ravishda ,ilmiy jamoatchilikning e'tiborini tortdi va muallif bilan munozaraga kirishuvchi maqolalar paydo bo'la boshladi [9]. Bunday munozaralar paydo bo'lishi tilimizning rivoji uchun katta yutuqligi,shubhasiz. Chunki har qanday noaniq bo'lgan fikrlar bahs-munozaralarda ravshanlashadi.

Professor E.Umarovning maqolasi bilan yaqindan tanishar ekanmiz, maqolalar zaminida o'zbek tili unililarining o'xshash va farqlovchi belgilarini aniqlash yotadi. Muallif maqolasini yoritish jarayonida unilarning uch belgi asosida tasniflanishi odat tusiga kirgani, bunday tasnif barcha darslik, o'quv qo'llanmalarida ham aks ettirilgani,ammo bu tasnif o'zbek tili xususiyatlaridan emas, balki rus tilshunosligiga xos belgilaridan kelib chiqib belgilanganligi haqidagi fikrlarni ilgari suradi. Olim rus tilidagi unililar tasnifining belgilari o'zbek tili unililari uchun har doim ham xarakterli emasligini ta'kidlab, o'zbek tili unililari ,asosan, og'izning ochilish darajasi va labning ishtirokiga ko'ra tasnif qilinishi kerakligini

bayon qiladi. A.Nurmonov bu maqolalar haqida o'z fikrlarini bildirar ekan, yuqoridagi fikrlar hozirgi o'zbek tili fonologik sistemasi uchun haqiqatdan ham o'rinli ekanligini, hozirgi o'zbek tili unlilar sistemasida qator belgisi farqlovchi belgi vazifasini bajarmasligini va shu xususiyati bilan o'zbek tili turkiy tillar sistemasida alohida ajralib turishini ta'kidlaydi. A.Nurmonovning fikricha, professor E.Umarov o'z maqolasida hozirgi o'zbek tili unlilari sistemasi uchun to'g'ri fikrni aytadi. Ammo aynan shu fikrlarini bayon qilish chog'ida bugungi fonologik qarashlari nuqtai nazaridan qator noaniqliklarga yo'l qo'ygan.

Avvalo, unlilarning fonologik mundarijasidan qator belgisini butunlay rad qilish noo'rin. Chunki bu dunyodagi barcha tillar uchun xos bo'lgan belgidir. Shu sababli ham u unlilar tasniflanishida muhim belgi sanaladi. O'zbek tili ham bundan mustasno emas. Qator olimlarimiz o'zbek tili unlilar artikulyatsiyasini eksperimental yo'l bilan o'rganib, bu masalalar bo'yicha o'z xulosalarini bergan. Xususan A.Mahmudov, S.Otamirzayevalar o'z maqolalarida E.Umarov maqolalaridagi bildirilgan fikrlardan farqli fikrlarni bildirishadi va bu munozaralarga sabab bo'ladi.

A.Nurmonov morfonologiya bo'limi xususidagi qarashlari haqida ma'lumot olishimiz uchun ustozning bu xususida yozgan maqolalariga murojaat qilishimiz zarur. A. Nurmonov morfonologiya bo'limi tilshunoslik uchun qay darajada muhim yoki aksincha ekanligi xususida o'z qarashlarini maqolalar orqali ifodalaydi. Bizga ma'lumki, bu atama dastlab tilshunoslikka N.S.Trubetskoy tomonidan kiritilgan va bu bo'lim o'z ichiga uchta qismni qamrab olishini bayon qilgan. Tilshunoslikka morfonologiya va morfonema tushunchalari kirib kelishi bilan bu ko'pgina bahslarga sabab

bo'lib kelmoqda. Uning tarafdorlari qanchalik ko'p bo'lsa, bu fikrga qo'shilmagan soni ham shunchalik kengaymoqda.

Asrimizning 80-yillaridan boshlab morfonologiya tushunchasi turkiyshunoslikka ham kirib keldi. Bu masalaga bag'ishlangan bir qancha asarlar yaratildi [2]. Shunday bo'lishiga qaramasdan, morfonologiya hali ham o'zbek tilshunosligiga singib ketgani yo'q. A.Nurmonov buning sababi morfonologiya predmetning, uning o'rganish obyektining aniq emasligi, morfonologiya birligining ,ya'ni morfonema tushunchasining noobyektivligi bilan bog'liq degan fikrni bildirib o'tadi. Ustoz morfonologiya tushunchasi haqida o'z xulosalarini bayon qilar ekan, tilning ontologik tuzilishida morfonema atamasi bilan nomlanuvchi birlikning o'zi yo'qligi, tilshunoslik mundarijasida tilda obyektiv mavjud bo'lmagan "morfonema"larni o'rganuvchi bo'limni ajratish ortiqchaligini bayon qiladi.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki, ba'zi olimlar o'z ijodxonalaridan chiqmagan holda, asarlar yozib o'zidan boy ilmiy meros qoldiradilar, ba'zilari esa o'zlari ma'lum doiradagi maqsadiga erishgandan keyin ilmni tark etadilar. Biz ilmiy merosini o'rganayotgan inson esa uchinchi guruhga kiradilar,ya'ni ilm-fan tilimiz taraqqiyoti uchun umrini bag'ishlagan fidoiylarcha mehnat qilib biz uchun ulkan ilmiy meros qoldirgan ustozdir. Biz mana shu ilmiy maqolamizda o'zbek tilshunosligining zabardast vakili, umrini "til dardi" bilan yashashga baxshida qilgan professor Abdulhamid Nurmonovning o'ziga xos qarashlarining bir qisminigina ochib berishga harakat qildik. Ushbu maqola o'zbek tilshunosligidagi fonetik, fonologik hamda morfonologik sathlarni o'rganishda va o'zbek filologiyasidagi ba'zi munozarali masalalarga qisman oydinlik kiritish uchun muhim nazariy ma'lumot bo'lib xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Karimov I. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma'naviyat, 2008. – B.139-140.
2. Abduazizov A.A. O'zbek tili fonologiyasi va morfonologiyasi. - T, 1992.
3. Nurmonov A. Fonetika/ O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 9-jild.- Toshkent, 2005. – B. 283.
4. Nurmonov A. Tanlangan asarlar . I jild. "Akademnashr", 2012 – B.5.
5. Nurmonov A. Tanlangan asarlar . III jild. "Akademnashr", 2012 – B.8.
6. Nurmonov A. O'zbek tili fonologiyasi va morfonologiyasi. -T, 1990.
7. Nurmonov A. O'zbek tili unlilarining fonologik belgilari// O'zbek tili va adabiyoti, 1997, 2-son.
8. Nurmonov A. Til sathlari va tilshunoslik mundarijasida morfonologiyaning o'rni, O'zbek tili va adabiyoti, 1998 4-son.
9. Otamirzayeva S. Unli tovushlarning talqini borasida//O'zbek tili va adabiyoti, 1996 2-son. – B. 52-56
10. Sayfullayeva R.R, Mengliyev B.R, Boqiyeva G.H, Qurbonova M.M, Yunusova Z.Q, Abuzalova M.Q. Hozirgi o'zbek adabiy tili. O'quv qo'llanma. – T. 2009 – B. 50.
11. Umarov E. O'zbek tilida til oldi tovushlari bormi? // O'zbek tili va adabiyoti,1994 4-5-6-sonlar-B.77- 80.

Nilufar MURTOZAYEVA,
BuxDU magistranti
E-mail: nilushka_9222@mail.ru

Tarjimashunoslik va lingvodidaktika kafedrası mudiri, f.f.f.d dotsent N.F.Qosimova taqrizi asosida

INGLIZ TILINING XALQARO TIL SIFATIDA O'QITILISH TAMOYILLARI

Annotatsiya

Maqolada ingliz tilini o'qitilishda xalqaro til sifatini maksimal darajada optimallashtirish uchun zarur bo'lgan asosiy nazariy va amaliy fikrlar muhokama qilinadi. Ingliz tilining chet tili sifatida o'qitishdan xalqaro til sifatida o'qitishga zaruriy va, ehtimol, muqarrar o'tish tahlil qilinadi. Ushbu paradigmaning paydo bo'lishi bilan bog'liq nazariy jihatlar yoritilgan; turli mavjud dasturlar (asosan xorijiy) o'rganilmoqda. Madaniyatlararo muloqot masalasiga alohida e'tibor qaratilib, uning asosida ingliz tilini xalqaro til sifatida o'qitishning butun metodologiyasi quriladi.

Kalit so'zlar: Ingliz tili xalqaro til sifatida, kontakt variantologiyasi, til varianti, ingliz tilining uchta to'garagi, o'quv dasturlari, o'qituvchining roli, madaniyatlararo muloqot, ingliz tili chet tili sifatida.

ПРИНЦИПЫ ПРЕПОДАВАНИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА КАК МЕЖДУНАРОДНОГО

Аннотация

В статье рассматриваются основные теоретические и практические моменты, понимание которых необходимо для максимальной оптимизации преподавания английского языка в современном мире. Проанализирован необходимый и, скорее всего, неизбежный переход от преподавания АЯ как иностранного к преподаванию АЯ как международного. Освещаются теоретические аспекты, связанные с появлением данной парадигмы; исследуются различные существующие программы (в основном зарубежные). Особое внимание уделяется вопросу межкультурной коммуникации, на основе которой и строится вся методика преподавания английского языка как международного.

Ключевые слова: Английский язык как международный, контактная вариантология, вариант языка, три круга английского языка, учебные программы, роль преподавателя, межкультурная коммуникация, английский язык как иностранный.

PRINCIPLES OF TEACHING ENGLISH AS AN INTERNATIONAL LANGUAGE

Annotation

The article deals with the principle theoretical and practical moments, which are necessary to analyze in order to create maximum efficiency at the lessons of English in the modern world. The author considers essential and probably inevitable transfer from teaching English as a Foreign Language to English as an International Language (EIL). Theoretical aspects connected with the appearance of the present paradigm are discussed, different programs (mainly foreign) are analyzed. Special attention is given to the question of intercultural communication, which is the basis of the EIL methodology.

Key words: English as an International language, World Englishes Paradigm, variety of the language, three circles of English, curriculum, teacher's role, Intercultural Communication, English as a Foreign Language.

Kirish. Bugungi kunda ingliz til butun dunyo bo'ylab ikki milliarddan ortiq odamlar uchun aloqa vositasiga aylangan. Vaholanki, bundan oldin ham barcha uch qabilalar kundalik hayotidagi muloqot uchun til muhim rol o'ynagan. Hozirgi kunda ingliz tilining dunyo miqyosida kundan kunga nufuzi yanada ortib borayotganini yoshlar hayotida tutgan o'rindan bilish qiyin emas. Yon-atrofimizda til o'rganuvchi yoshlar, ayniqsa, talabalar soni ortayotir. Qayerga qarasangiz, ingliz tilini o'qitilish sifatini yanada rivojlantirish tashkil etilganiga.

Bugungi kunda chet til (ingliz tili)ni o'qitish va o'rgatishda zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llash barcha ta'lim muassasalarida izchillik va bardavomiylik bilan rivojlanib bormoqda shu bilan bir qatorda keng ko'lamda tatbiq qilinmoqda. Natijada barcha ta'lim dargohlarida mashg'ulot xonalarning tobora xilma-xilligi oshib o'quvchi va talabalarga boy imkoniyatlar yaratish bilan bir qatorda samarali o'qitish, o'rganish imkoniyatlarini keng ochmoqda. Butun dunyo bo'ylab ingliz tilini o'rganish soni kundan kun ortib borayotganligi sababli, muhim masala mavjud, barcha ta'lim muassasalarida mavjud resurs markazlari o'rganuvchilar uchun zarur qo'llanma materiallar zamonaviy metodlar asosida qamralgan manba shakllantrishni talab qiladi.

Shuhbasiz, darsni ilmiy tashkil etishda muhim, hamda shu qatorda ko'chmas strategik poydevor qolipini yaratish ham zamon talabidir, bu esa o'z navbatida bir necha tamoyil va usullarga bo'linadi. Bundan maqsad, darsni yanada samaradorligini oshirishga qaratilgan e'tibordir. Professor-o'qituvchilar tomonidan talabalar ishtirokida mashg'ulot laboratoriyasida zamonaviy ta'lim metodlari asosida olib borilgan ta'lim jarayoni ikki sherikchilik asosidagi hamkorlik manbai hisoblanadi va yakuniy qismida kutilatgan natijani yuzaga olib chiqish esa bu o'qituvchining kreativlik mahoratini aniqlab beradi. Mashg'ulotga nisbatan turli yondashuv nafaqat fikrlash salohiyatni kuchaytirib qolmasdan balki talabaning sohaga oid ko'nikmalarini(gapirish, yozish, o'qish, eshitish) keskin rivojlantirishga qaratilgan. "Interaktiv metodlarning ko'nikmalar bilan uzviy bog'lanishi dars mashg'ulotlarining qiziqarli va bir birini to'ldirgan holda izohlanadi. Buning uzviyligini ta'minlash shak-shuhbasiz pedagog - o'qituvchilarning o'z vazifasiga nisbatan ma'suliyatlik hamda mahorat bilan yondashishni talab qiladi"

Bugun ingliz tili butun dunyodagi eng muhim muloqot tili sifatida e'tirof etilmoqda. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, ushbu til dunyoning 70 mamlakatida rasmiy aloqa vositasi sanaladi. Ingliz tili 500 milliondan ko'proq kishining asosiy

muloqot tili bo'lib, yana 1 milliard 300 millionga yaqin inson uchun ikkinchi til hisoblanadi. Yil sayin xalqaro tashkilotlarda va korxonalarda ishlayotgan odamlar soni oshib bormoqda va bu ularning ish sohasidagi kerak bo'ladigan ingliz tilini yaxshilash va muvaffaqiyatga erishish uchun ajoyib imkoniyat hisoblanadi.

Ta'kidlash lozimki, dunyoning deyarli yarim adabiyoti aynan ingliz tilida nashr etilganligi, hatto ingliz tili taniqli buyuk ingliz adiblari Uilliam Shekspir, Jonatan Svift, Volter Skot, Charlez Dikkenz kabilarining tili ekanligi, dunyoda bu tilda hatto xitoy mandarin lahjasi va hindi tillaridan ham ko'proq dunyo aholisi gaplashishi ham ingliz tilini jahon hamjamiyatida muhim o'rin egallashiga yaqqol misoldir.

So'nggi bir necha yil ichida kontakt variantologiyasi ushbu sohani o'rganishga yangi yondashuvlar orqali paradigmasiga katta hissa qo'shdi. Madaniy tilshunoslik va kognitiv tilshunoslik sohasi nafaqat WE ning tabiatini, balki o'qitilish metodologiyasining asosiy masalasi bo'lgan ingliz tilining variantlari "orqali, orqali" aloqa xususiyatlarini ham chuqurroq tushunishni ta'minlaydi. Ingliz tilida imkon qadar samarali bo'lishi uchun nafaqat asosiy didaktik materiallarni, balki turli madaniy jamoalar ichida va o'rtasida muayyan muloqot taktikasini ishlab chiqish kerak. Ingliz tili darsining bunday shubhasiz muhim tarkibiy qismini tayyorlash va amalga oshirish u yoki bu variantiga hamroh bo'lgan madaniy farqlarning rolini chuqur tahlil qilmasdan va tushunmasdan mumkin emas. Kursning madaniy mazmuni haqidagi savol ingliz tilini xalqaro til sifatida madaniyatlararo muloqot prizmasi orqali ko'rib chiqishda doimo paydo bo'ladi.

Xalqaro muloqot uchun eng samarali foydalanishlari uchun ularning madaniyatlararo kompetentsiyasini (ICC - Intercultural Communicative Competence) rivojlantirishga ko'maklashish juda muhimdir. Ushbu atama odatda "muloqotda ishlatiladigan ramziy tizimlar va ularning ishlash qoidalari, shuningdek, kommunikativ ta'sir tamoyillari to'g'risida bilimlar" deb tushuniladi. Ulardan to'g'ri foydalanish uchun EIL o'quv dasturini eng xilma-xil madaniy mazmun bilan to'ldirish kerak. Shuni ta'kidlash kerakki, tilini chet tili sifatida o'qitishning an'anaviy kursining madaniy rejasida AQSh va Buyuk Britaniyaga yo'naltirilgan. Biroq, "ingliz tilida so'zlashuvchi mamlakat" tushunchasi kengayib borayotgani sababli, EIL kursining madaniy mazmunini ham oshirish kerak. Shu nuqtai nazardan, global o'zgarishlar, atrof-muhitni muhofaza qilish, ta'lim masalalari kabi mavzular eng mos keladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Darslarda ingliz tilida Internet yordamida bir qator didaktik muammolarni hal qilish mumkin: global tarmoq materiallaridan foydalanib o'qish ko'nikma va malakalarini shakllantirish; maktab o'quvchilarining yozish qobiliyatini oshirish; talabalarining so'z boyligini to'ldirish; talabalarining ingliz tilini o'rganish motivatsiyasini shakllantirish. Bundan tashqari, bu ish maktab o'quvchilarining ufqini kengaytirish, ingliz tilida so'zlashadigan mamlakatlarda tengdoshlari bilan ishbilarmonlik munosabatlari va aloqalarini o'rnatish va qo'llab-quvvatlash uchun Internet-texnologiyalar imkoniyatlarini o'rganishga qaratilgan. Til o'rganishda eng katta samaradorlikka talabalar real dunyoda duch kelishi mumkin bo'lgan nutq tuzilmalaridan foydalanish orqali erishiladi. Darslarda ishlab chiqilgan materialning amaliy ahamiyatini esga olish kerak, ular sinfdan tashqarida foydalanishlari mumkin. O'qituvchining vazifasi talabalarni mustaqil ravishda ma'lumot izlash va tahlil qilish va undan to'g'ri foydalanish qobiliyatini o'rgatishdir.

Keyingi tahlil integratsiyalashgan ta'lim tamoyilidir. Talabalar tovushlarni, grammatik birliklarni, leksik elementlarni tilning alohida komponentlari sifatida qabul qilmaydi, balki ularni muayyan vaziyatlar bilan bog'liq bo'lgan gap qoliplari va qolipli dialoglarda egallaydi.

Darslardagi ma'lumotlar o'qituvchi tomonidan shunday taqdim etilishi kerakki, talabalar o'z malakalarini til tajribasining o'zaro bog'liq qismi sifatida ishlatadilar. Onglik tamoyili shundan iboratki, ingliz tili darslarida talabalar vizualizatsiya va vaziyatli taqdimot orqali materialning shakli va mazmunini tushunishlari kerak. Dars davomida talabalar turli topshiriqlarni bajarishda o'rganilgan materialni qanday qo'llash kerakligini tushunadilar va shu bilan birga o'z-o'zini nazorat qilish ko'nikmalarini shakllantiradilar. Til o'rganishga bunday yondashuv odatda takroriy mashqlarni ko'r-ko'rona o'rganish orqali avtomatlashtirilgan o'rganishdan farq qiladi. O'rganishning faollik printsipti shuni anglatadiki, ingliz tilini o'zlashtirish faqat talaba o'quv jarayonining faol ishtirokchisi bo'lgan taqdirdagina mumkin. Biz psixologiyadan bilamizki, faoliyat muayyan sharoitlarda yuzaga keladi. Avvalo, talaba fanni o'rganish zarurligini his qilishi kerak. Faoliyatning asosiy manbalari ba'zi talabalar uchun mustaqil ravishda paydo bo'ladigan motivatsiya, istak va qiziqish bo'lib, ba'zilar uchun tilni o'rganish jarayonida ularni qiziqitirish uchun o'qituvchining qo'shimcha harakatlari talab etiladi. Ta'lim usullari, darsliklar yoki grammatika qoidalari muvaffaqiyatli o'rganishning asosiy omillari hisoblangan. Xorijiy tillar jarayonida loyiha usuli deyarli har qanday mavzu bo'yicha dastur materiallari doirasida ishlatilishi mumkin. Loyihalar ustida ishlash tasavvur, fantaziya, ijodiy fikrlash, mustaqillik va boshqa shaxsiy fazilatlarini rivojlantiradi.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilarkanmiz, Ingliz tilining xalqaro til sifatida o'qitilish tamoyillarini yuqoridagi har bir maqsadli qo'llanilgan dars usullari o'quvchining qaysidir mahoratini yuzaga chiqarishga yordam beradi, masalan, deduktiv va induktiv o'rganish sohalari o'rganuvchining ichki va tashqi bilim kunikmalarini rivojlantirib talabani kreativ fikrlash o'rganish va tahlilash usullariga yo'naltiradi. Demak o'qituvchi o'z prinsipi asosida o'zining rejalashtirilgan dars -mashg'ulotining maqsad-tamoyilidan kelib chiqqan holda saralab olingan metod usullarni individual yoki jamoa tarzidagi o'quv shakliga joriy etganda umumiy jonlanish ya'ni o'sish suratini qadamma-qadam kuchaytirib boradi. Biz pedagoglar shuni yaxshi tushunamizki ingliz tili darsida o'qitilishda sifatga faqat bitta metod yoki usul bilan chegaralib qolishimiz mumkin emas qaysiki talabani qiyin ahvolga solib qo'yadigan vaziyatdir bu. Pedagog bunday bir xillik modelidan qochish va yangidan yangi kompetentlik samadorligini oshirib borish zarur. Turli xillik va moslashuvchanlik mashg'ulotda har qanday holatda amalga oshirish uchun eng muhim xususiyatlardir. Ma'lum darajadagi majburiyat talabani rolg kirishish o'ylash qobiliyatini, bosqichma bosqich o'rganib chiqish va yakuniy xulosa berish bilan amalga oshiriladi, o'qituvchi esa talabani ijrosini xulosalash, baholash bilan rag'batlantiradi. Pedagogik salohiyatidan kelib chiqqan holda darsga yondashadi, o'z ixtiyoriy prinsipi asosida metod, usul tanlaydi va joriy etadi talaba esa bu protsessda mukammal ijro etishga kirishadi Hamkorlik vositasi o'qituvchi va talaba o'rtasidagi barcha zamonaviy ta'lim metodlari usullari va sarmahsullik kaliti hisoblanadi. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar o'qitish texnikasini kuchaytiradi ayniqsa qiyoslanib o'rgatish progresslik holatini oshiradi. Yuqorida aytib o'tilgan metodlar yoki usullar darsga muvofiqlik tarzida olib borilsa dars yakunida talabani bilib olganlik istagi to'la to'kis bajarilganligi namoyon bo'ladi. Xulosa qiladigan bo'lsak, usullar asosidagi bir butunlik mashg'ulot har ikki ijrochilarning jamoaviy sarmahsullik yondashish prinsipi hisoblanadi. Ingliz tilini bilish darajasini baholashning asosiy mezonlari sinov hisoblanadi. Ushbu texnologiyani ustuvor yo'nalishi ta'lim jarayonini o'qituvchidan o'quvchiga yo'naltirishdir. O'qitilishda o'z navbatida, uning bilim faoliyati natijalari uchun ongli ravishda javobgardir.

Yuqoridagi texnologiya talabalarning ma'lumotni mustaqil funktsional bo'lib, ko'p tillilikning rivojlanishiga hissa ravishda o'zlashtirish ko'nikmalarini bosqichma-bosqich qo'shadi. shakllantirishga olib keladi. Umuman olganda, til ko'p

ADABIYOTLAR

1. Jalolov J. "Ingliz tilini o'qiish metodikasi" (darslik) T.- 2012.
2. Hoshimov O'., Yoqubov I. "INGLIZ TILINI O'QITISH METODIKASI" (o'quv qo'llanma) T.-, Sharq Nashriyoti. 2013.
3. Рахманова М.К. (2020). Таълим жараёнида укув мунозараларини ташиқ этишда укдтувчининг педагогик махорати, ижодкорлиги ва фаоллиги. "Oriental Art and Culture" Scientific-Methodical Journal, 4(4), 68-73.
4. <https://monster-evo.ru/uz/studentu/metody-priemy-raboty-na-uroke-angliiskogo-yazyka-metody-i-priemy/>
5. Гальскова Н.Д. Современная цель обучения иностранным языкам: от комплексного подхода к интеграции. // Сборник статей международной научно-практической конференции памяти академика РАО Инессы Львовны Бим. – М.: Просвещение, 2013. – С.25-34.
6. Proshina ZG 2015, 'The terminological confusion in the new linguistic perspective: a meta-language contact variantologii', Bulletin of Russian Peoples Friendship University. A series of "Theory of Language. Semiotics. Semantics", no. 1.
7. Proshina ZG 2014, 'Of distinctive features of English language options for its users step', Bulletin of the Cherepovets State University, no. 3, vol. 56.

UDK: 801.6:811.512.133:811.111

Bahora MUXIDDINOVA,
O'zbekiston Milliy Universiteti magistranti
E-mail: bahoramuhiddinova3@gmail.com

O'zDJTU dosenti f.f.f.d.Abdullaeva Sh. taqrizi asosida

LINGUOCULTURAL CHARACTERISTICS OF COMPOUND WORDS IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES

Annotation

Linguistics is a general science that arose between cultural studies and linguistics. engaged in learning. On the one hand, linguoculturology studies the place of humanity in the cultural language factor, and on the other hand, the place of man in the language factor. In this article, thoughts and comments are made about the linguistic and cultural characteristics of compound words in the English and Uzbek languages.

Key words: Linguocultural, linguistics, compound words, cultural studies, phrasal unit, languages, synthetic compound words.

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА СЛОЖНЫХ СЛОВ В АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация

Лингвистика – это общая наука, возникшая между культурологией и языкознанием, занимающаяся обучением. С одной стороны, лингвокультурология изучает место человечества в культурно-языковом факторе, а с другой – место человека в языковом факторе. В данной статье высказываются мысли и комментарии по поводу лингвокультурологических особенностей сложных слов в английском и узбекском языках.

Ключевые слова: Лингвокультурология, языкознание, сложные слова, культурология, фразеологизмы, языки, синтетические сложные слова, лингвистика.

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDAGI QO'SHMA SO'ZLARNING LINGVOKULTUROLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya

Lingvokulturologiya madaniyatshunoslik va tilshunoslik fanlari o'rtasida yuzaga kelgan umumlashma fan bo'lib, til va madaniyatning o'zaro ta'siri va bog'liqligi, bu bog'liqlikning shakllanishi hamda yaxlit bir sistema sifatida til va tildan tashqarida aks etishi kabi hodisalarni o'rganish bilan shug'ullanadi. Bir tomondan lingvokulturologiya insoniyatning madaniy til faktoridagi o'rni, ikkinchi tomondan esa, til faktoridagi insonning o'rnini o'rganadi. Ushbu maqolada, ingliz va o'zbek tillaridagi qo'shma so'zlarning lingvokulturologik xususiyatlari haqida fikr va mulohazalar yuritiladi.

Kalit so'zlari: Lingvokulturologiya, tilshunoslik, qo'shma so'zlar, madaniyatshunoslik, farazologik birlik, tillar, sintetik qo'shma so'zlar, lingvistika.

Kirish. Lingvokulturologiya o'rganish obyektiga ko'ra madaniyatshunoslik va tilshunoslik fanlariga bir muncha yaqin, biroq mazmun-mohiyati, o'rganish obyektiga bo'lgan yondashuviga ko'ra farqli deb aytish mumkin. Uning chegaralanuvchi maqomi shundan iboratki, u xalq madaniyatining tilda namoyon bo'lishi hamda ifodalanishi, til mentaliteti, milliyligi, til ruhiyati bilan bog'liq ravishda nutqiy mulqotni tashkil etishdagi milliy-madaniy spetsifik qoidalarni o'rganadi hamda millat madaniyatining tilda aks etgan o'ziga xos milliy til xususiyatlarini aniqlash, tadqiq etish bilan shug'ullanadi.

Ma'lumki, madaniyat tushunchalar sistemasi, muayyan xalqning hayot obrazi, milliy xarakter, milliy mentalitet sifatida keng etnografik mazmun kasb etadi. N.S.Trubetskiyning yozishicha: "Madaniy konnotatsiyalarsiz biror so'z bo'lishi mumkin emas, ya'ni qiyosda, solishtirishda qandaydir umumiy qismlar bo'lishi shart"[1]. Til va madaniyatning ana shunday o'zaro yaqinligi va aloqadorligi ularni yagona metodologik asosda o'rganish imkonini berdi. Ya'ni, til va madaniyat. "Til va madaniyat" muammosining o'rganilishida bir qancha yondashuvlarni belgilash mumkin: birinchi yondashuv faylasuf olimlar (S.A.Atanovskiy, G.A.Brutyan, E.S.Markaryan)lar tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, unda madaniyatning tilga bir tomonlama ta'siridan borliqning o'zgarishi natijasida milliy-madaniy tipiklashtirish va tilda o'zgarish yuz beradi, degan g'oya yotadi.

Ikkinchi yondashuvda esa bu ta'sirning aks tomoni, ya'ni hozirgi kungacha ochiq qolib kelayotgan va munozarali masala - tilning madaniyatga ta'siri masalasini o'rganish maqsad qilinadi. Tilni ruhiy quvvat sifatida tushunish bu yondashuvning asosiy g'oyasi sanaladi. Tilni ruhiy quvvat sifatida tushunish (V.Gumboldt, A.A.Potebnya) asosida Sepir-Uorfning lingvistik aloqadorlik gipotezasi, ya'ni har bir xalq borliqni o'z ona tilisi orqali ko'radi, his etadi, his etganini belgilaydi, degan g'oya yotadi. Bu g'oya keyinchalik, I.L.Vaysgerberning tilni "O'tkinchi dunyo", ya'ni "borliqni anglash", muayyan "mavjudlik va tafakkur" sifatida qaraluvchi g'oyalarida ilgari surilgan. Uning bu gipotezasi ko'pchilik olimlar tomonidan inkor etilgan bo'lsa-da, biroq ular boshqa usullar bilan tushuntirilishi murakkab bo'lgan hodisalarni anglashga yordam berdi. Xususan, N.I.Tolstning etnolingvistik maktabi vakillarining ishlari, E.Barminskiy va izdoshlarining lingvoantropologik yo'nalishdagi ishlari buning isbotidir [2].

Uchinchi yondashuv to'g'ridan-to'g'ri til va madaniyatning o'zaro ta'siri va aloqadorligi g'oyalariga asoslanadi. Til milliy mentalitetning spetsifik qirralarini o'zida namoyon etadi. Boshqa tomondan "madaniyat tilda" joylashgan, ya'ni u matnda to'laligicha o'z ifodasini topadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili.

"Lingvokulturologiya" atamasi dastlab frazeologik maktab asoschisi V.N.Teliya va V.V.Vorobyov, V.A.Maslova va boshqalarning ishlari ko'rindi. Lingvokulturologiyaning

shakllanishi haqida gapirilganda, deyarli barcha tadqiqotchilar bu nazariyaning ildizi V.F.Gumboldtga borib taqalishini ta'kidlaydilar[3]. Ushbu adabiyotlarda bu sohaning rivojlanishida A.A.Potebnya, L.Vaysgerber, X.Glins, X.Xols, D.Uitni, D.U.Pauell, F.Boas, E.Sepir, B.L.Uorf, G.Brutyan, A.Vejbiskaya, D.Xaymz kabi tilshunoslarning fikrlari muhim rol o'ynaganligi ta'kidlanadi [4]. Ana shu g'oyalar asosida ming yillarda chet elda yangi fan - lingvokulturologiya vujudga keldi va XX asrning 90-yillarida maxsus soha sifatida shakllandi. Lingvokulturologiya bugungi kunda bir necha yo'nalishlarda namoyon bo'ladi:

- Lingvokulturologiya yorqin madaniy aloqalarni, lingvomadaniy holatlarni, aniq ilmiy izlanishlarni o'z ichiga oladigan alohida sotsial guruh.

- Diaxronik lingvokulturologiya. Lingvomadaniyatning etnos holatidagi aniq o'tish vaqtining o'zgarishlarini o'rganadi.

- Qiyosiy lingvokulturologiya. Lingvomadaniyatda paydo bo'ladigan turli xil etnoslarning ikki tomonlama qiyoslash bilan shug'ullandi.

- Tavsifiy lingvokulturologiya. Bu sohada amalga oshirilayotgan ishlar barmoq bilan sanarli. Ular orasida M.K.Golovanivskaning "Rus tilida so'zlashuvchilar nuqtai nazarida fransuz mentaliteti" nomli ishi katta ahamiyatga ega. Ishning obyekti sifatida rus va fransuz tillaridagi abstrakt tushunchalar: taqdir, xavf, omad, qalb, ong, tafakkur, g'oya va boshqalar olingan.

- Lingvokulturologik leksikografiya. Lingvoolikashunoslik lug'atlarini tuzish bilan shug'ullanadi. Lingvokulturologiyaning bu yo'nalishi hozirgi kunda boshqa yo'nalishlarga qaraganda jadal rivojlanib bormoqda.

Tadqiqot metodologiyasi. Har bir millat o'zida ma'lum bir milliy an'analarni aks ettiradi. Ya'ni har bir xalqning, millatning o'z milliy an'analari, urf-odatlar mavjud. Bu ma'noda har bir inson ana shu milliylikni o'zida aks ettiruvchi muayyan madaniyat, til, tarix, adabiyotga aloqador bo'ladi. Ma'lumki, tili jtimoiy hodisa bo'lish bilan birgalikda madaniyat bilan ham uzviy bog'liqdir. Bugungi kunda insonlar, xalqlar, mamlakatlar o'rtasidagi iqtisodiy-siyosiy, madaniy hamda ilmiy aloqalar, xalqaro-madaniy kommunikativ jarayonlar tilshunoslik sohasida tillarning o'zaro munosabati va til madaniyati hamda tilning milliy o'ziga xos ko'rinishi kabi qator va madaniyatshunoslik o'rtasidagi alohida spetsifik yo'nalishi va predmetiga ega bo'lgan yangi soha - lingvomadaniyatshunoslikning yuzaga kelishiga sabab bo'lmoqda[5]. XX asr oxirlariga kelib, til va madaniyat muammosini o'rganishni maqsad qilgan - tilshunoslikning yangi sohasi lingvokulturologiya jadal rivojlandi.

Til va madaniyat har qanday millatning millat ekanligini tasdiqlovchi asosiy vositadir. Bu ikki tushuncha ajralmas va muntazam bir-birini taqozo etadi. Til o'zining har jabhasida madaniyatni aks ettiradi, madaniyat ham shu o'rinda tilsiz mukammal namoyon bo'la olmaydi. Hozirgi kun tilshunoslik ilmida yangi-yangi sohalarining yuzaga kelishi, matn muammosining o'rganilishi bilan bog'liq ishlar jadal rivojlanmoqda. Shu nuqtai nazardan bugungi kunda matn tahlilida tadqiqotchilar grammatika, semantika, kognitologiya, psixolingvistika, lingvomadaniyatshunoslik kabi qator yo'nalishlar qo'lga kiritgan yutuqlarga tayanib ish ko'rmoqdalar[6].

XXI asrning boshlariga kelib lingvokulturologiya jahon tilshunosligidagi yetakchi yo'nalishlardan biriga aylandi. Lingvokulturologiya tilda va diskursda o'z aksini topgan va mustahkamlangan xalq madaniyatini o'rganadi. U birinchi navbatda, muayyan madaniyatning mif, afsona, urf-odat, an'ana, udum, taomil, ramzlarini va hokozolani tadqiq etadi. Mazkur konseptlar madaniyatga taalluqli bo'lib, ular tilda maishiy va taomil muomalasi shaklida mustahkamlanadi.

V.N. Teliyaga ko'ra, lingvokulturologiya, avvalo, jonli kommunikativ jarayonlarni va ularda qo'llaniladigan til ifodalarning sinxron harakatdagi xalq mentaliteti bilan aloqasini tadqiq qiladi. Lingvokulturologiya tilni madaniyat fenomeni sifatida o'rganuvchi fan bo'lib, o'zaro aloqadorlikda bo'lgan til va madaniyat uning predmetini tashkil qiladi. Binobarin, V.N. Teliya bu haqda shunday yozadi: "Lingvokulturologiya insoniy, aniqrog'i, insondagi madaniy omilni tadqiq etuvchi fandır. Bu esa shunibildiradiki, lingvokulturologiya markazi madaniyat fenomeni bo'lgan inson to'g'risidagi antropologik paradigmaga xos bo'lgan yutuqlar majmuasidir"[7]. Sliskhinga ko'ra,

"Lingvokulturologiya inson omiliga, aniqrog'i, insondagi madaniyat omiliga yo'naltirilgan. Lingvokulturologiyaning markazi madaniyat fenomenidan iborat bo'lishi inson haqidagi fanning antropologik paradigmaga tegishli hodisa ekanligidan dalolat beradi". Alefirenko lingvokulturologiyani quyidagicha tavsiflaydi:

- lingvokulturologiya tilshunoslik va madaniyatshunoslik bilan chambarchas bog'langan bo'lib, u sintezlovchi xususiyatga ega;

- lingvokulturologiyaning asosiy e'tibori tilda izohlanadigan madaniy dalillarga qaratiladi;

- lingvokulturologiya tilshunoslik fanlariga kiradi, shuning uchun uning tadqiqot natijalaridan ona tili va chet tillari o'qitish jarayonida amaliy foydalanish mumkin;

- lingvokulturologiya tadqiqotlarining asosiy yo'nalishlari: a) lisoniy shaxs;

- til madaniy qadriyatlarining semiotik gavalantirish tizimi hisoblanadi.

Tahlil va natijalar. Lingvomadaniyatshunoslik har ikkala soha, yani madaniyat va til haqidagi fandır. Bu bilimlarning shubhasiz birligini anglatib, millatning mentaliteti, madaniy xususiyatlari va ularning tilda namoyon bo'lishini ifodalaydigan bu sohaning birlamchi maqsadi tilni o'rganish, madaniyatni saqlash hamda ularni birlikda mujassamlashtirishdan iboratdir[8].

Qo'shma so'zlar - ikki yoki undan ortiq o'zak morfemaning qo'shilishidan hosil bo'lgan va yagona struktur-semantik birlikni tashkil etgan so'zlar. Masalan, ko'zoynak, bilaguzuk, uchburchak, atirgul, bo'tako'z, nomoz-shomgul, mehmondo'st, balandparvoz, erksevar, jigarrang kabi. Qo'shma so'zlar yasalihi uchun asos bo'lgan so'zlar o'zlarining dastlabki ma'nolarini qisman yoki butunlay yo'qotadi: ular birgalikda tamoman yangi lug'aviy ma'no bildiradi. Chunonchi, osh va qozon so'zlari alohida leksemalar sifatida o'z lug'aviy ma'nolariga ega. Lekin ularning qo'shilishidan hosil bo'lgan oshqozon so'zi mazkur so'zlarning dastlabki ma'nolaridan farqlanuvchi yangi ma'noni - "inson va hayvonlarning ovqat hazm qilish a'zosi" ma'nosini bildiradi[9]. Qo'ziqorin, itog'iz, oqsoch, oqsuyak, kampirchopon singari qo'shma so'zlar haqida ham shunday fikrni aytish mumkin.

Qo'shma so'zlar qismlari orasidagi ma'no munosabati har xil. Ular o'xshatish, qiyoslash (karnaygul, otquloq, tuyaqush, sheryurak, qo'yo'z), xoslik, biror narsaga mo'ljallanganlik (gultuvak, molqo'ra, olovkurak, tokqaychi, qiymataxta), biror o'rin-joyga mansublik (suvilon, tog'olcha, cho'lyalpiz, qo'qonarava), biror belgiga nisbat berish (achchiqtosh, olaqarg'a, sho'rdanak, qizilishton, Qiziltepa), miqdorga munosabat (beshbarmoq, mingoyoq, qirqog'ayni, Beshariq) va ma'nolarni anglatadi. Qo'shma so'zlar strukturasi mavjud sintaktik aloqalarni eslatadi, boshqacha aytganda, Qo'shma so'zlar ega-kesim munosabatida, boshqaruv, moslashuv. bitishuv aloqalarida bo'lgan so'z birikmalari asosida yuzaga kelgan[10]. Go'shtkuydi, kelintushdi kabi qo'shma so'zlar ega va kesim munosabatini eslatasa, to'yboshi, ko'zoynak kabi qo'shma so'zlar moslashuvni,

kitobsevar, dunyoqarash kabilar boshqaruvni, xomkalla, ko'ksulton, iskabtopar kabilar esa bitishuvni eslatadi.

Qo'shma so'zlar ot, sifat, ravish va qisman fe'l turkumida tarqalgan. Ularning komponentlari bir so'z turkumiga yoki turli so'z turkumlariga mansub bo'lishi mumkin. Qo'shma otlar ot+ot (belkurak), sifat+ot (oqqush), son+ot (sakkizoyoq), fe'l+ot (Yoril-tosh), ot+fe'l (bo'yo'sar), fe'l+fe'l (Sotib-oldi, ishlabchiqarish) kabi qoliplarda bo'ladi. Boshqa so'z turkumlariga oid qo'shma so'zlar ham o'ziga xos qoliplar asosida yasaladi. Tarkibida birdan ortiq o'zak mavjud bo'lgan, ammo tuzilishi jihatidan o'zaro farq qiladigan turli xil leksik birliklarning hammasini qamrab oluvchi bir umumiy terminning "murakkab so'zlar"ning mavjud bo'lishi bunday leksik birliklarni tasnif qilishni qulaylashtiradi, unga aniqlik kiritadi[11].

Ingliz tilida qo'shma so'zlar tasnifi biroz murakkab. Chunki u turli xil prinsiplar (tamoyillar) asosida tasnif qilinishi mumkin. Bundan tashqari qo'shma otlarning har bir turi hozirgi zamon ingliz tilidagi mahsuldorligi nuqtai nazaridan ta'riflanishi kerak. Bu kabi ta'riflashdan maqsad - tilda muntazam hosil bo'ladigan qo'shma otlarning tarkibiy va semantik tuzilishlarini aniqlash va ularning sistemalarini o'rnatishdir. L.Blumfil'd va G.Marchand qo'shma so'zlar ichidan sintetik qo'shma so'zlarni ajratadilar. G.Marchand esa ularni qo'shma so'zlar yoki asosiy qo'shma so'zlar (primary and synthetic) bilan taqqoslaydi. (Compounds versus synthetic compounds). U yoki bu so'z yasovchi belgi-xususiyatlarga ega bo'lgan qo'shma so'zlar sintetik qo'shma so'zlar deyiladi. Bu kabi qo'shma so'zlarning xarakterli xususiyatlaridan biri shundan iboratki, uning

komponentlaridan birini faqat qo'shma so'z tarkibidagina qo'llash mumkin.

Sintetik qo'shma so'zlar asosan xind-evropa tillari tarixining ilk davrlariga xos, lekin bu ular hozirgi kunda qo'llanmaydi degan ma'no anglatmaydi. Masalan: ingliz tilidagi boot-black "oyoq kiyim tozalovchi" qo'shma so'zidagi ikkinchi komponent black ot so'z turkumiga mansub bo'layapti. U to black tozalash (oyoq kiyim) fe'lidan konversiya yo'li bilan hosil qilingan. Lekin muhimi shundaki black bunday ma'noda faqat qo'shma so'z komponenti bo'lgandagina uchraydi. Ingliz tilida meat-eater va meat-eating kabi qo'shma so'zlar erkin tarzda hosil qilinishi mumkin, lekin to meat - eat kabi qo'shma fe'llar hosil qilinmaydi; to housekeep kabi fe'llarda esa alohida mustasno holatlari uchraydi[12].

Xulosa va takliflar. Bunday qo'shma so'zlar bilan bir qatorda eater va eating ga o'xshash so'zlar bilan hosil qilingan qo'shma so'zlar ham bor. Yuqorida hosil qilingan qo'shma so'zlarning sintetik harakteri shundan iboratki, eat meat kabi so'z birikmalari faqatgina ular tarkibiga -er va -ing qo'shimchalarini qo'shgandagina qo'shma so'zga mos kelishi mumkin. Meat-eater va meat-eating turidagi so'zlarni yarim sintetik qo'shma so'zlar deb atash mumkin. Lingvokulturologiya tilshunoslik ilmiga xos bo'lgan qator yangi sohalaridan biri bo'lmish kommunikativ tilshunoslik va matn lingvistikasi, matnni o'rganishdagi antroposentrik yondashuv, kognitiv tilshunoslik, pragmatolingvistika, psixolingvistika. Sotsiolingvistika, etnolingvistika sohalariga oid masalalarni tahlil qilish yo'nalishidagi tadqiqot ishlari bilan chambarchas bog'liq.

ADABIYOTLAR

1. Slyshkin G.G. Matndan xaraktergacha. Diskurs ongidagi pretsedent matnlarning lingvistik va madaniy tushunchalari. M.: "Akademiya" nashriyot markazi, 2000-yil. 156-b.
2. Alefirenko N.F. Lingvokulturologiya. Tilning qiymat-semantik maydoni. Qo'llanma. M.: Flinta, Nauka, 2010 yil.89-95b.
3. Usmonova Sh. Madaniyatlararo mulokrt 2013 yil. 43-56-b.
4. Xrolenko A.T. Madaniy tilshunoslik asoslari. Qo'llanma. M.: "Nauka", 2009 yil. 196-235-b.
5. Anvarovna N.S. (2017). Ingliz tili o'qitish jarayonida leksik kompetensiyani shakllantirish masalasi. BKB 66.4 (5 to'plam) A 251, 143-b.
6. Trubetskoy N.S. Xulq-atvor va fikrlash tilga. - M., 1960 yil.197-b.
7. Maslova V.V. Gumanitar bilimlar tizimida lingvokulturologiya / Tanqid va semiotika. M., 1987 yil. 276-b.
8. Gumboldtning V. til va shaxsiy haqidagi fikrlari to'g'risida qarang: Nurmonov A. Ovrupoda umumiy va qiyosiy tilshunoslikning maydonga kelishi. Nurmonov A.Tanlangan asarlar.2- jildlik.- Toshkent: Akademiya nashr, 2012. 336-b.
9. Maslova V.V. Gumanitar bilimlar tizimida lingvokulturologiya / Tanqid va semiotika. M., 1987-yil. 245-267-b.
10. Mirtojiyev M. O'zbek tili fonetikasi. - Toshkent: Fan, 2013-yil.94-b.
11. Jamolxonov H. Hozirgi o'zbek adabiyot tili. - Toshkent: O'zME, 2013.178-b.
12. Asomiddinova M., Begmatov E. O'zbek talaffuz lug'ati.Toshkent: Fan, 1984.

UDK:81'112'23

Gulbahor NAZAROVA,
*Associate Professor of English Literary Studies Department,
PhD, Bukhara State University (Uzbekistan)*
Vazira KENJAYEVA,
Master Degree, Student Bukhara State University (Uzbekistan)

Under the review of associate professor, PhD Bukhara State University M.B.Akhmedova

THE INFLUENCE OF NATURALISM ON AMERICAN LITERATURE

Annotation

The article provides a brief overview of the influence of naturalism on American literature. The works of Jack London, Theodore Dreiser and Hemingway his works were analyzed.

Key words: American Literature, Naturalism, Influence of naturalism, Theodore Dreiser's themes.

NATURALİZMNING AMERIKA ADABIYOTIGA TA'SIRI

Аннотация

Maqolada naturalizmning Amerika adabiyotiga ta'siri haqida qisqacha ma'lumot berilgan. Jek London, Teodor Drayzer va Heminguey asarlari tahlil qilindi.

Kalit so'zlar: Amerika adabiyoti, naturalizm, naturalizmning ta'siri, Teodor Drayzer mavzulari.

ВЛИЯНИЕ НАТУРАЛИЗМА НА АМЕРИКАНСКУЮ ЛИТЕРАТУРУ

Аннотация

В статье представлен краткий обзор влияния натурализма на американскую литературу. Проанализированы произведения Джека Лондона, Теодора Драйзера и Хемингуэя.

Ключевые слова: Американская литература, Натурализм, Влияние Натурализма, темы Теодора Драйзера

Introduction. Webster's word reference gives naturalism a brief definition: a made of thought (devout, ethical or philosophical) commending nature and barring powerful and otherworldly components near adherence to nature in craftsmanship or writing, esp. (in writing) the strategy, mainly related with Zola, utilized to show a naturalistic reasoning, esp. By emphasizing the impact of heredity and environment on human nature and activity (the Webster's word reference of the English dialect, 1989, p. 667). Naturalism was to begin with proposed and defined by Emile Zola, the French essayist and scholar, who is all around labeled as the originator of scholarly naturalism. Naturalism was a scholarly development taking put from 1865 to 1900 that utilized point by point authenticity to recommend that social conditions, heredity, and environment had unpreventable drive in forming human character. Naturalistic scholars were impacted by the advancement hypothesis of Charles Darwin. They accepted that one's heredity and social environment decide one's character and impact the activities of its subjects.

Characteristics of Naturalism. Naturalism could be a unused and harsher of authenticity, the term naturalism itself came from Emile Zola. It is accepted that he looked for a modern thought to persuade the perusing open of something unused and more present day in his fiction. He contended that his advancement in fiction-writing was the creation of characters and plots based on the logical strategy. Skinnerian standards of learning through conditioning and the Darwinian chain of command of the survival of the fittest are the fundamental subjects included in forming the human character. There are numerous characterizing characteristics of scholarly naturalism.

One of these of naturalism is determinism. Determinism is fundamentally the inverse of the idea of free will. For determinism, the thought that person characters have

a coordinate impact on the course of their lives is supplanted by a center on nature or destiny. Human creatures are living in a normal environment like creatures. They can respond toward the outside and insides powers but they are powerless some time recently these strengths (Lin Xianghua, 1989, p.528). Frequently, a naturalist creator will lead the peruser to accept that a character's destiny has been predetermined, as a rule by heredity and natural components, that the predetermination of humankind is hopelessness in life and obscurity in passing which he/she can do nothing approximately it.

Another characteristic of literary naturalism is objectivism. The creator frequently tries to preserve a tone that will be experienced as 'objective.' The creator presents himself or herself as an objective eyewitness, comparative to a researcher taking note of what he or she sees. Of course, no human being can ever be really objective, but by segregating the storyteller from the story he or she tells, an creator can accomplish objectivity. Moreover, an creator will in some cases accomplish separation by making nameless characters (entirely talking, usually more common among innovators such as Ernest Hemingway). This puts the focus more on the plot and what happens to the character, instead of the characters themselves.

Another characteristic is pessimism. Exceptionally regularly, one or more characters will proceed to rehash one line or state that tends to have a critical implication, in some cases emphasizing the certainty of passing. Naturalistic works regularly incorporate ignoble or corrupt subject matter, for illustration, Emile Zola's works had a forthrightness around sexuality together with a unavoidable cynicism. Naturalistic works uncovered the dim cruelty of life, counting destitution, prejudice, sex, partiality, malady, prostitution, and rottenness.

THEODORE DREISER (1871 - 1945) was one of the exceptional American scholars of naturalism. He was the driving figure in a national scholarly development that

supplanted the recognition of Victorian ideas of respectability with the courageous introduction of real-life subject matter. Among other subjects, his books investigate the modern social issues that had emerged in a quickly industrializing America.

Analysis. Dreiser's to begin with novel, *Sister Carrie* (1900), may be a work of essential significance in American writing in spite of its unpropitious propelling. It got to be a guide to ensuing American journalists whose devotion was to the reasonable treatment of any and all subject matter. With the distribution of *Sister Carrie* in 1900, Dreiser committed his scholarly constrain to opening the modern ground of American naturalism. His heroes and courageous women, his settings, his straight to the point talk, celebration, and humanization of sex, his clear dismemberment of the robotic brutality of American society, all were unused and stunning to a perusing open raised on cultured sentiments and experience stories. Dreiser gotten a notoriety as a naturalist-barbarian. He has cleared the path from Victorian and Howellsian hesitancy and culture in American fiction to trustworthiness and intensity and passion of life. *Sister Carrie* was the primary perfect work of art of the American naturalistic development in its grittily genuine introduction of the vagaries of urban life and in its candid courageous woman, who goes unpunished for her transgressions against routine sexual ethical quality. Dreiser does not disregard the essential standards of his naturalism. On the one hand, the creator says that "the world as it were moves forward since of the administrations of the remarkable person". But on the other hand, Hurstwood is additionally a "chessman" of destiny. Like *Carrie*, her victory is generally the result of chance. Without a doubt, in spite of the fact that turn-of-the-century perusers found Dreiser's point of see unrefined and corrupt, his impact on the fiction of the primary quarter of the century is maybe more prominent than any other writer's.

Discussion. Hemingway (1899-1961) was too one of the extraordinary American journalists with naturalistic inclination. He was known as what Gertrude Stein had called "a misplaced generation". His works have some of the time been studied as an basically negative commentary on a advanced world filled with sterility, inescapable disappointment and passing, which is fair the see of naturalism. His essential concern was an individual's "moment of truth," and his interest with the risk of physical passionate, or psychic passing is reflected in his deep rooted distraction with stories of war *A Goodbye to Arms*, and *For Whom the Chime*

Tolls. Hemingway's stature as an essayist was affirmed with the distribution of *A Goodbye to Arms*, which depicted a goodbye both to war and to adore. Hemingway had rejected the sentimental perfect of the extreme solidarity of significant others, proposing instep that all relationship must conclusion in passing. The Ancient Man and the Ocean centered upon Santiago, an maturing Cuban angler who battled with a monster marlin and sharks distant out within the Inlet Stream. He finished up with a vanquish that the sharps ate the mammoth marlin which he pulled onto his skiff's side and cut with all his quality. From depicting Santiago's pictures, the novel epitomizes clearly natural determinism. Human creatures can respond toward the outside but they are powerless some time recently these strengths, men and ladies are overpowered by the constrain of nature. However to Hemingway, man's incredible accomplishment is to show grace beneath weight. There's no another

American impact the American individuals more than Ernest Hemingway. The interior of Hemingway's books, is the soul of the full country. He has awesome impact on his individual creators, such as J. D. Salinger, Secker S. Thompson, Elmore Leonard, etc.

Conclusion. Naturalist fiction within the Joined together States regularly concentrated on the non-Anglo, ethnically stamped occupants of the developing American cities, numerous of them foreigners and most having a place to a class spectrum extending from the down and out to the lower middle-class. Scholars were doubtful towards, or out and out threatening to, the ideas of bourgeois independence that characterized realist books almost middle-class life. Most naturalists illustrated a concern with the creature or the silly inspirations for human behavior, some of the time showed in association with sexuality and savagery.

In America naturalism had been molded by the war, by the social changes that undermined the comforting confidence of an prior age, and by the aggravating lessons of Charles Darwin. Darwinism appeared to push the animality of man, to recommend that he was overwhelmed by the powerful strengths of advancement (Wu Weiren, 1990, p.8) The negativity and deterministic thoughts of naturalism invaded the works of such scholars as Straight to the point Norris, Jack London, Theodore Dreiser and Hemingway. Their point by point depictions of the lives of the down-trodden and the anomalous, their straight to the point treatment of human energy and sexuality and their depiction of men and ladies overpowered by the daze powers of nature still apply a capable impact on cutting edge essayist.

REFERENCES

1. Hemingway. (1999). *The Old Man and the Sea*. Jiangsu: Jiangsu Yilin Press.
2. Hemingway. (2004). *A Farewell to Arms*. Xi'an: World Publishing Corporation.
3. [http://en.wikipedia.org/wiki/Naturalism_\(literature\)](http://en.wikipedia.org/wiki/Naturalism_(literature)).
4. <http://www.gradesaver.com/sister-carrie/e-text/sources/>.
5. London Jack. (1994). *The Call of Wild* [M]. Beijing: Foreign Language Teaching and Research Press.
6. Peter conn. (1989). *Literature in American*. Cambridge University Press.
7. Sinclair Lewis. Nobel Lecture, December 12, 1930.
8. The Webster's Dictionary of the English Language. 1989 Lexicon Publications.
9. Wu Weiren. (1990). *History and Anthology of American Literature Volume 2*. Foreign Language Teaching and Research Press.
10. Sumaira Nawaz, Khaitova Gulshan Bahodirovna, and Akhmedova Mehrinigor Bahodirovna. "Explanation of Agricultural Terms in Dictionaries". *Indonesian Journal of Innovation Studies*, Vol. 18, May 2022, doi:10.21070/ijins.v18i.606.
11. NGONGO, Magdalena, Akhmedova Mehrinigor et al. A Systemic Functional Linguistic Analysis of Clauses Relationship in Luke Gospel Text, Janji Baru Using Kupang Malay. *Studies in Media and Communication*, [S.l.], v. 11, n. 5, p. 33-40, mar. 2023. ISSN 2325-808X.

UDK: 811.11'37

Dilraboxxon NAZIRQULOVA,
Master's student of Uzbekistan State World Languages University

Scientific advisor: Kulmatov B.G falsafa fanlari doktori

O'ZBEK TILIDA XUSHMUOMALALIK KATEGORIYASINING IFODALANISHI

Annotatsiya

Mazkur maqolada, hozirgi kunda lingvistika sohasida keng o'rganilayotgan, qiziqarli bahslarga sabab bo'layotgan mavzulardan biri xushmuomalalik kategoriyasining o'ziga xos xususiyatlari o'zbek tili misolida o'rganilib, tahlil qilindi. Xushmuomalalikning kunlik doimiy munosabatlardagi ko'rinishi, ifodalanishi haqida bir necha tahlillar o'tkazildi, va ba'zi bir yozuvchilarning asarlarida va o'zbek xalq maqollari misolida xushmuomalalikning o'zbek millatiga xos namoyon bo'lishi ko'rib chiqildi.

Kalit so'zlar: Xushmuomalalik, suhbat, suhbatdosh, hurmat, mulozamat, til, madaniyat, xulq-atvor, muloqot, nutq.

ВЫРАЖЕНИЕ КАТЕГОРИИ ВЕЖЛИВОСТИ В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

Основная цель этого работа – это более точное разобраться с узбекской вежливостью и изучить ее с разных сторон. Статья включает в себя наблюдения из узбекского повседневного общения и посвящена поиску вежливых слов и выражений, которые часто используются в речи. Основная цель данной научной работы состоит в том, чтобы предложить изучить категорию вежливости в узбекском языке и то, как ее выражение отражено в произведениях писателей.

Ключевые слова: Вежливость, язык, культура, общение, высказывание, собеседник, поведение, разговор, речь.

THE EXPRESSION OF POLITENESS CATEGORY IN UZBEK LANGUAGE

Annotation

The purpose of writing this article is to deal with Uzbek politeness more precisely, and learn it from different angles. The article includes observations from Uzbek everyday communication, and is devoted to find polite words and expressions that are used frequently during the speech. The main aim of this scientific paper is to put forward to learning the category of politeness in Uzbek language, and how its expression is reflected in the Uzbek writers' works.

Key words: Politeness, language, culture, communication, utterance, interlocutor, behavior, conversation, speech.

Kirish. Insoniyat dunyoga kelibdiki, uning atrofi o'ziga xos muloqot muhitiga aylanadi. Inson yashar ekanki, muloqot qilish, o'zgar, atrof bilan munosabat o'rnatish uning birlamchi ehtiyojlaridan biri hisoblanadi. Demak, bir insonning umri davomida o'z o'rniga ega bo'lib, atrofdegilar bilan do'stona munosabat o'rnatishi, doimiy barqaror muloqotga erishishi, uning hayotidagi asosiy missiyalardan biridir. Bunday barqaror, muntazam, osoyishta munosabatlarni qurish albatta kuch va o'z ustida doimiy ishlashni talab etadi. Bunda, bizga eng kerakli bo'lgan omillardan biri, xushmuomalalikning nutqimizda o'ziga xos namoyon bo'lishidir. O'zbek xalq maqolida keltirilganidek, "Yaxshi gapga ilon inidan chiqadi, yomon gapga pichoq qinidan." Shu sababdan ham, nutqimizda xushmuomalalikning doimiy namoyon bo'lishi bizni noqulay, yoqimsiz vaziyatlardan nari yurishimizga va, kayfiyatimizning doimiy chog' yurishiga sabab bo'ladi. O'zbek milliy madaniyatida ham xushmuomalalikning o'rni beqiyos, azal-azaldan, o'zbek xalqi o'zining xushmuomalaligi, xushabiatligi bilan o'ziga xalqlar ko'nglidan joy olgan. Milliy urf-odat, ana'analarimizga ko'ra, xushmuomalalik bizga yoshligimizdanoq singdirib kelinadi. Hurmat, o'zgarlarga e'tibor va izzatda bo'lish har joyda, har holatda kishi haqida yaxshi taassurot qoldiradi, doimiy tabassum va muloyimlikni kasb qilgan inson har sohada, har jabhada o'z o'rni va mavqei topa oladi, odamlar orasida ham alohida hurmatga sazovor bo'ladi.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Hozirgi kunda xushmuomalalikning lingvistik jihatdan o'rganilishi ko'p tillarda kuzatilmoqda. Buning asosiy sabablaridan biri, garchi, muloyimlik va xushmuomalalik dunyo tillarida mavjud va universal tushunchalardan biri hisoblandsada, uning turli

madaniyatlarda turlicha namoyon bo'lishi, o'ziga xos xususiyatlari va turli-tuman jihatlari, olimlar tomonidan qizg'in o'rganilishga, va ilmiy izlanishlar olib borilishiga sabab bo'lmoqda. Bu tushuncha avvalombor, jahon tilshunosligida o'rganilgan bo'lib, Xitoy va yapon tilshunosligidagi ilmiy o'rganilishlar asosida shakllangan va hozirgi kungacha tilshunoslar tomonidan dolzarb mavzu sifatida o'rganilib kelinmoqda. Xushmuomalalik kategoriyasining o'zbek tilida o'rganilishi, unchalik ham ko'p olimlar tomonidan tadqiq etilmagan bo'lsada, Hojiyeva H.Y, A.G'ulomov, M.Asqarova, Iskandarova Sh.M, A.Hojiyev kabilarning nomlarini bevosita ushbu mavzuda qilingan izlanishlar va ilmiy ishlar bilan bog'lashimiz mumkin. Mo'minova A.(2015) "Uzbek nutq etiketi: "Siz" va "Sen"ning ifodalanishi" nomli tadqiqotida, xushmuomalalikning ma'lum bir jihatdan o'rgangan bo'lib, batafsil ushbu mavzuga bag'ishlangan tadqiqotlar ozchilikni tashkil etadi. Ushbu izlanish davomida, o'zbek milliy madaniyatning o'ziga xos xususiyatlari, undagi aynan xushmuomalalikning namoyon bo'lish o'rinlarini kuzatish, turli adiblarning asarlarini o'rganishda, muloqot muhitlari, ya'ni kutubxonalar, restoran, kinoxona, shifoxonalar kabi jamoat joylaridagi insonlarning bir biriga bo'lgan verbal va nonverbal munosabatlari o'rganildi. Bundan tashqari, xushmuomalalikning namoyon bo'lishi yosh tafovutlarida ham turlicha o'ziga xosliklarga ega ekanligi ham tadqiqot nazaridan chetda qolmadi. O'zbek milliy folkloriga bo'lgan qiziqish orqali, ya'ni qadim qadimdan shakllanib kelayotgan maqol, matallar, hikmatli so'zlar, o'zbek milliy madaniyatining ajralmas qismiga aylangan turli qochirim, she'r kabi xalq og'zaki ijodidan ham bir qancha izlanishlar amalga oshirildi.

Natijalar va muhokama. Yuqorida ta'kidlaganimizdek, O'zbek xalqi va madaniyati sharq mamlakatlari orasida, o'zining xushmuomalaligi, xushkayfiyat va mehmondo'stligi bilan ajralib turadi. O'zbek madaniyatida xushmuomalalikning nonverbal namoyon bo'lishiga, insonlarning yuzidagi doimiy tabassum, qadrdonlarni ko'rganda, yoki, biror mehmonni qarshi olganda, o'ng qo'llarining ko'ksiga qo'yib kutib olishlari, yoshlarning esa, kattalarni ko'rganda hurmat bilan "Assalomu aleykum" deya yugurib borib, o'ng yelkalarini tutishlari, kattalar kelganda, o'tirgan o'rinlarini bo'shatib, turib hurmat ehtirom ko'rsatishlarini misol qilib o'tadigan bo'lsak, verbal nomoyon bo'lishiga quyidagilarni keltirib o'tishimiz mumkin:

O'zbek madaniyatida, uzundan uzoq so'rashishlar, hol so'rashlar odatiy hol bo'lib, xushmuomalalikning darajasi ham qaysidir ma'noda, sertakalluflik, uzoq so'rashishlar bilan ham belgilanadi desak ham xato bo'lmaydi.

"Assalomu aleykum, yaxshimisiz, bardammisiz, ahvollaringiz yaxshimi, uy ichilar tinchmi, ota-onangiz yaxshi o'tirishibtimi, hol-ahvollaridan xabar olib turibsizmi, farzandlaringiz katta bo'lishyaptimi, o'qish ishlari a'lomi. O'zingizning ishlaringiz qalay, qiynalmayapsizmi," kabi savol- so'roqlar o'zbek millatining odatiy tusga kirgan so'rashish jarayonidan bir misol edi. Albatta bu gaplar, so'roqlar, qo'l ko'ksida va yuzdagi mayin tabassumva o'ziga xos ohangda ifoda etilishi, suhbatdoshning ko'nglini ko'tarib, yanada suhbat jarayoniga kirishishiga bir turtikdek bo'ladi.

O'zbek milliy nutqida, xushmuomalalikning aks etishini, "rahmat", "marhamat, "qani yuqoriga o'tsinlar", "bemalol", "mayli", "zarari yo'q", "minnatdorman", "xursandman", "boshim osmonga yetdi", "kelib juda yaxshi qilibsiz", "uyimizning to'ri sizniki", "yaxshiyam bor ekansiz", "boringizga shukr" kabi so'z iboralarda ham kuzatishimiz mumkin.

-Voy kuyovto'ramdan o'zginam o'rgilay! O'ynab-kulib yuribsizmi, aynanib ketay bo'yginangizdan...

Nazokatbibining ketidan Mahbuba ko'rindi. Egniuda bo'y bastiga yarashgan nafis havoran xalat, tolalari oppoq yuziga, peshonasiga shoirona bir "tartibsizlik" bilan sochilgan Mahbubaqandaydir ochilib, o'n yashar yasharib ketgan edi.

Shukurov bu o'rsinsiz dabdabani ko'rib g'ashi kelgan bo'lsa ham, xotinini ko'rib beixtiyor kulimsiradi.

-Tabriklayman, xonim!

-Rahmat....sizniyam! (O.Yoqubov, Diyonat)

Ushbu asardan olingan bir parcha qandaydir bir ma'noda, O'zbek xalqi madaniyatidagi kuyov va qaynona, er va xotin orasidagi munosabatlarni namoyon qilgandek go'yo. O'zingiz guvohi bo'lganingizdek, qaynonaning kuyoviga nisbatan erkalab, kuyovto'ra deb murojaat qilishi, erning rafiqasiga nisbatan "xonim" deb muloqotda bo'lishligi, rahmat kabi muloyimlik so'zlarining suhbat davomida garchi yaqin inosnlar orasidagi suhbat bo'lsada qo'llanishini, O'zbek tilidagi xushmuomalalikning yaqqol misoli bo'la oladi.

-Keldingmi o'g'lim,- dedi Orziqul,- mana Hoji bobong ham keldilar.

Murod darrov turib, Hoji bilan so'rashdi va nazokat bilan unga joy ko'rsatdi.

-Keling Hoji bobo.Ko'rinmaysiz, kelmaysiz...

-Barakallo, o'g'lim, barakallo,-dedi Hoji kursiga ehtiyot bilan o'tirayotib,-Umringiz uzoq bo'lsin, ko'pdan ko'p xursand bo'ldim....O'g'il degan shundoq bo'lsin...(A.Qahhor, "Yillar")

Bu hikoyadan bir parcha, kichiklarning kattalarga bo'lgan hurmat-ehtiromi va qanday munosabatda bo'lishligini, kattalarning ham o'z navbatida, yoshlarga bo'lgan mulozamatini ko'rsatib berishga qaratilgan. O'zbeklarda kattalar bilan birga davralarda o'tirilganda, yoki ularning biror yumushini, o'girini yengil qilib berganda, yoshlarni

uzoq va davomiy duolar qilib, yaxshi tilaklarni bildirishadi, ba'zida duoning kuchini bilgan yoshlar ana shu savoblarga yaxshi niyatlarga to'la duolarni olish uchun ham kattalarga beminnat xizmatda bo'lishadi.

Xushmuomalalikning yana bir namoyon bo'lishini, o'zbeklarning hatto begonalarga ham iliq va yaxshi munosabatda bo'lishlarini, Kattalar ba'zilarida o'zlaridan kichiklarga ham "siz" deb murojaatda bo'lishlarini, biror bir yaxshi amallar uchun tinimsiz, yaxshi gaplar, maqtoqlar keltirishlarini, boshqa do'st-biroduorlariga namuna qilib, o'mak olishsin deb ko'rsatishlari misolida ko'rsak ham bo'ladi.

Normurod Shomurodov xuddi aziz mehmonini qayoqqa o'tqazishni bilmagan odamday:

Qani, marhamat, o'rtoq Shukurov,-dedi, kuymalanib. -Yuqori o'tsinlar, bemalol... (Odil Yoqubov, "Diyonat")

Yuqorida keltirilgan misol ham, o'zbek millatining mehmonlarga bo'lgan o'zgacha bir mehr-e'tiborini namoyon qiladi. Shu borada, mehmonlarga bo'lgan hurmat-e'tibor, xushmuomalalikning ifodasini o'zbek xalq maqollari orqali bayon etib o'tsak:

"Mehmon kelar eshikdan-rizqi kelar teshikdan, "Mehmon-atoyi xudo"

"Mehmon izzatda, mezbon xizmatda", "Mehmon-uyning ziynati".

O'zbek millatida, tilga, so'zning kuchiga bo'lgan e'tibor ham juda katta ahamiyatga ega. Kattalar yoshlikdanoq, bolalarga, "xushmuomala bo'lg'in", "shirin so'z, xushxulq bo'lg'in", "sen bilan suhbatlashgan odamning yana suhbatlashgisi kelsin", "muloyimlikni o'zingga libos qilib olgin" deb nasihatlar berishadi, va ayni shunday so'zlarni, eshitib ulg'aygan yoshlar, muloyim, xushmuomala insonlar bo'lib yetishishadi. Bu borada xalq og'zaki ijodida tilni shirin qilish, chiroyli so'zlar so'zlash kerakligi haqida maqollar ham talaygina.

Shirin oshing bo'lmasin, shirin so'zing bo'lsin.

Bemorga shirin so'z kerak, aqlsizga-ko'z.

Ochiq til-osh yedirar, achchiq til-tosh.

Aytilgan so'z-otilgan o'q. Aytar so'zni ayt, aytmas so'zdan qayt.

Bir tavakkal buzadi, Ming qayg'uning qal'asin,

Bir shirin so'z bitkazar, ming ko'ngilning yarasin.

"Tilga ixtiyorsiz, elga e'tiborsiz" A Navoiyning ushbu hikmatlari ham tilimizga naqadar e'tiborli bo'lishimiz, aytayotgan har bir so'zimiz, insonlarga, atrofimizdagilarga so'z bilan ziyon keltirmasligimiz, xushmuomala bo'lish doimo munosabatlarning davomiy bo'lishligiga zamin yaratishini anglashimiz uchun bir eslatmadek go'yo.

Xulosa qilib aytganda, o'zbek xalqining xushmuomalaligi o'z-o'zidan shakllanib qolmagan, bu barcha madaniyatlarda ulug'lanadigan hislat o'zbek madaniyatining shakllanishida azal-azaldan paydo bo'lib, avloddan-avlodga o'tib sayqallanib kelayotgan tilning o'ziga xos bir xususiyatidir.

Xulosa. Dunyoda qancha madaniyatlar va tillar bo'lsa, xushmuomalalikning namoyon bo'lishi ham ularning har birida turlicha, va o'zgacha talqinga ega. Til-millat ko'zgusi degan naqlga binoan, har bir yangi tilni o'rganish jarayonida, uning madaniyatini, urf-odati va o'ziga xos tushunchalarini o'rganish xalqlar va davlatlararo iliq va do'stona munosabatlarning o'sishiga, va uzoq davom etishiga sabab bo'ladi. Madaniyatlararo munosabatlarda ehtiyotkorlik zarar qilmaydi. Chunki, birgina xushmuomalalik misolida qaraydigan bo'lsak, qaysidir madaniyatda xushmuomalalik sifatida qaraladigan sifatlar, boshqa bir millatda qabul qilinmasligi, va qo'pol munosabatning namoyon bo'lishi sifatida qaralishi mumkin. Masalan, o'zbek millatiga xos bo'lgan uzundan-uzun so'rashishlar, hol-ahvol so'rashlar boshqa bir xalqqa to'g'ri kelmasligi, va juda shaxsiy savollardek tuyilishi mumkin. Shunday ekan, tilni o'rganish

faqatgina, ko'r-ko'rona so'zlarni yodlab olishdangina iborat e'tiborli bo'lishni, o'rganib, amalda qo'llashni ham talab etadi. emas, balki, xalqning tarixiy-ana'anaviy qarashlari, odatlariga

ADABIYOTLAR

1. Kodirova M.T, Tuxtamishova O.S. "Politeness in English and Uzbek" Proceedings of International online conference on Recent Trends in Technological Advancements Organized by Sumy National Agrarian University, Ukraine, Journal NX- A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal, ISSN: 2581-4230, Website: journalnx.com, June 6th, 2020.
2. Turdiyeva H.K, "Xorijiy tillarni o'qitishda sotsiolingvistik va pragmatik masalalar: Xushmuomalalikning ifodalanishi, Conference Paper January 2021.

UDK: 811.11

Gulnora NASIROVA,

Doctor of Philosophy (PhD) in philological sciences Uzbekistan State University of World Languages

Yulduz RAKHIMOVA,

Teacher Uzbekistan State University of World Languages

Reviewer: Mukhammedova Nilufar, Faculty of Philology 2, Uzbekistan State University of World Languages

GENDER STEREOTYPES AND CULTURE IN CHILDREN'S LITERATURE

Annotation

This article discusses issues based on analyzing gender stereotypes and culture in children's literature. The study of canonical types of discourse, such as fairy tales, from the point of view of gender specificity helps to identify the origins of the formation of gender stereotypes in different cultures. The purpose of the study is to analyze culturally specific gender concepts and their linguistic objectification in Uzbek and English cultures. Gender bias can be demonstrated in the extent to which a gender is featured as the primary character and how that gender is shown in children's books.

Key words: Children's literature, gender, culture, character.

ГЕНДЕРНЫЕ СТЕРЕОТИПЫ И КУЛЬТУРА В ДЕТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Аннотация

В данной статье рассматриваются вопросы, основанные на анализе гендерных стереотипов и культуры в детской литературе. Изучение канонических типов дискурса, таких как сказки, с точки зрения гендерной специфики помогает выявить истоки формирования гендерных стереотипов в разных культурах. Цель исследования – анализ культурно-специфических гендерных концептов и их языковая объективация в узбекской и английской культурах. Гендерная предвзятость может быть продемонстрирована в том, в какой степени пол представлен в качестве основного персонажа и как этот пол показан в детских книгах.

Ключевые слова: Детская литература, гендер, культура, персонаж.

BOLALAR ADABIYOTIDAGI GENDER STEREOTIPLAR VA MADANIYAT

Annotatsiya

Ushbu maqolada bolalar adabiyotida gender stereotiplari va madaniyatni aks ettiruvchi manbalar tahlil qilinadi. Muloqotning kanonik turlarini, masalan, ertaklarda genderga xos xususiyatlarni aks ettirishdagi o'ziga xoslik nuqtai nazaridan o'rganish turli madaniyatlarda gender stereotiplarining shakllanishining kelib chiqishini aniqlashga yordam beradi. Tadqiqotning maqsadi o'zbek va ingliz madaniyatlarida madaniy jihatdan o'ziga xos gender tushunchalari va ularning lingvistik obyektivlashuvini tahlil qilishdan iborat. Genderni aks ettirishda qaysi jins vakilining qay tarzda asosiy qahramon sifatida namoyon bo'lishi va bu jinsning bolalar kitoblarida qanday ko'rsatilishi ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: Bolalar adabiyoti, jins, madaniyat, xarakter.

Introduction. A significant feature of the influence of fiction on the formation of children's consciousness, which puts forward this channel of translation of ethical and behavioral stereotypes and ideals to the forefront, is that the main ideas and meanings expressed in the language of artistic forms and images are imperceptible to the child's mind, due to the fact that outwardly do not require special efforts to comprehend them, penetrate much faster, easier and deeper into the mind of the child than any direct didactic instructions and advice. By evoking active experiences, works of art also contribute to the expansion of horizons, allow a deeper understanding of the laws of the organization of reality, and most importantly, form ideas about existing norms, relationships and assessments, which have incomparably greater power than those deliberately imposed from the outside.

Often the most readable and relevant children's literature during the first years of a person's life and, of course, forming the basis of literary education during childhood, are fairy tales - author's and, to a greater extent, folk. At the same time, today it can be considered axiomatic that the spontaneous, non-reflexive behavior of individual individuals, transactions between them in a group, and holistic methods and strategies of the behavior of countries and peoples are

subject to certain cultural stereotypes, the bearers and transmitters of which are just can be and often are fairy tales. And it is precisely in this axiom that numerous studies of fairy tale plots and motifs find their roots - after all, fairy tales, firstly, by their own form, encourage moralizing ethical interpretation of them, and secondly, they are a vivid example of multidimensional plot and behavioral structures, familiar to almost every representative of a particular culture, which creates the illusion of a good knowledge and understanding of the plots, and, finally, thirdly, they demonstrate a set of guidelines that determine the further worldview of the individual and impose behavior patterns on him [8].

Discussions. The role of fairy tales in the formation of personality is also emphasized by E. Bern, who points out that it is in fairy tales that the child comprehends those values, norms, roles and life meanings that will subsequently determine his life path [1]. From the age of 5–7, a child begins to look for a suitable plot and character in a fairy tale – thus, a “skeleton” of a kind of life scenario is formed, which includes the following elements:

- 1) the hero that the child wants to be like;
- 2) a villain who can become an example if the child finds an excuse for him;

3) the plot as a model of events, which makes it possible to switch from one figure to another;

4) a list of characters that motivate adventure;

5) a set of ethical standards that prescribe when to get angry, offended, feel guilty, feel right, or celebrate [1].

Already at preschool age, the child has the mechanisms of identification with the character, which allow him not only to take the position and point of view of the hero, to assess the situation, looking at it through his eyes, but also to act in imaginary circumstances. Thus, literature is one of the main reference points in identification processes, providing the child with a basis for acquiring subjectivity [4]. Therefore, an important task is to analyze the gender images of fairy tale characters, if we proceed from the assumption that these characters can serve as a kind of role model and have a certain influence on the formation of gender identity - after all, most of the images of the heroes of traditional folk tales are schematic and stereotyped, and the differences between "male" and "female" are very clear. It is also logical to assume, as mentioned above, that information about gender norms and standards adopted in a certain culture is reflected in children's literature, transmitting in an encrypted, coded form gender stereotypes that underlie the process of constructing differences between the sexes, and contributing to their deep assimilation, which is also confirmed by the studies of M. Kimmel, according to whom the representations of the plots of books become an essential factor in building a child's own ideas about gender [3].

However, let us immediately stipulate the fact that the folklore plots of the whole world reveal a typological similarity, which cannot be explained either by mutual influence or by a common source. So, writes V.N. Lyusin, "there are no "national" fairy tales in the strict sense of the word, just as there are no exclusively "male" and "female" plots" [4]. It follows from this that the nationality of a fairy tale as such is determined not so much by the plot as by the tale formulas, verbal arrangement, the motivation of the characters' actions and their characters, which stem from a specific historical and ethnographic reality.

We put forward a hypothesis that gender stereotypes of behavior in Russian culture are undergoing such a slow process of change, despite active social influences and the desire to unify gender roles, that the archetypes of masculinity and femininity presented in the plots of works leading among books for children's reading, can be considered with a high degree of probability the basic basis of all gender stereotypes that exist and function in modern society.

Already at preschool age, the child has the mechanisms of identification with the character, which allow him not only to take the position and point of view of the hero, to assess the situation, looking at it through his eyes, but also to act in imaginary circumstances. Thus, literature is one of the main reference points in identification processes, providing the child with a basis for acquiring subjectivity [8]. Therefore, an important task is to analyze the gender images of fairy tale characters, if we proceed from the assumption that these characters can serve as a kind of role model and have a certain influence on the formation of gender identity - after all, most of the images of the heroes of traditional folk tales are schematic and stereotyped, and the differences between "male" and "female" are very clear. It is also logical to assume, as mentioned above, that information about gender norms and standards adopted in a certain culture is reflected in children's literature, transmitting in an encrypted, coded form gender stereotypes that underlie the process of constructing differences between the sexes, and contributing to their deep assimilation, which is also confirmed by the studies of M. Kimmel, according to whom the representations of the plots of

books become an essential factor in building a child's own ideas about gender [3].

However, let us immediately stipulate the fact that the folklore plots of the whole world reveal a typological similarity, which cannot be explained either by mutual influence or by a common source. So, writes V.N. Lyusin, "there are no "national" fairy tales in the strict sense of the word, just as there are no exclusively "male" and "female" plots" [4]. It follows from this that the nationality of a fairy tale as such is determined not so much by the plot as by the tale formulas, verbal arrangement, the motivation of the characters' actions and their characters, which stem from a specific historical and ethnographic reality.

Weitzman, Eifler, Hokada, and Ross (1972) were among the first to notice a stronger emphasis on male characters in children's literature, however more recent studies (e.g. Turner-Bowker, 1996) have found comparable results. Ernst (1995) investigated the titles of children's books to see if males or girls' names appeared more frequently in the titles. His studies revealed that boy's names appeared around twice as frequently as girl's names.

His studies revealed that boy's names appeared around twice as frequently as girl's names. He also discovered that novels with gender neutral or girl's names were actually books about boys.

Singh (1998) observed that not only are girls depicted less frequently in children's books than boys, but both genders are typically depicted in stereotypical manner. Girls are typically portrayed as sweet, innocent, compliant, and dependent, according to Ernst (1995). Male characters, on the other hand, are typically aggressive, physically strong, have a sense of adventure, and can work completely independently. Similarly, Temple (1993) discovered that boys are more likely to be fighters, explorers, and rescues, whereas girls are more likely to be caretakers, mothers, princesses in need of rescuing, and characters who support the male figure.

Rudman (1995) explains how female protagonists in children's stories may begin as active, aggressive, or headstrong, but quickly relinquish or are tamed by a male character or situation in their lives. Male characters, in general, do not do this. Rudman (1995) and Kramer (2001) discovered that female characters were the "nurturers" and were frequently depicted as mothers, nurses, and kitchen workers. Turner-Bowker (1996) discovered that the most often used female descriptions in children's literature were attractive, terrified, and worthless. She also discovered that the most regularly used male descriptions were big, horrible, and fierce.

More recent studies (e.g. Gazda, 2015; Heinsz, 2013; Lowther, 2014; Ly Kok & Findlay, 2006) report similar results, indicating that perhaps very little has been changed over the years or that change is taking place rather slowly. Tsao (2008) also adds that male dominance can be found in books in which the characters are animals, and that even the types of animals used to represent characters also vary according to gender: mice are most often used to represent female characters and bears are most often used to represent male characters.

In his research, L.S. Vygotsky attributed it to literature as one of the clearest examples of the accessible personality and works of art influencing its formation. Such attention was due to the fact that literature was defined by the researcher as the bearer of the ideal form of the psyche (adult - author - word), appropriated and subjective.

That is why reading/listening to fiction is often seen as an activity aimed at transforming the author's message encoded in the text - i.e. his sociocultural experience - into the pseudo-content of the personal experience of the reader / listener [7], which is of particular, invaluable importance at a

time when the individual does not yet have his own rich experience and the ability to evaluate, compare and reflect, that is, in childhood.

We put forward a hypothesis that gender stereotypes of behavior in Russian culture are undergoing such a slow process of change, despite active social influences and the desire to unify gender roles, that the archetypes of masculinity and femininity presented in the plots of works leading among books for children's reading, can be considered with a high degree of probability the basic basis of all gender stereotypes that exist and function in modern society.

We compared the basic gender stereotypes presented in folklore texts with those that are widely and in detail described in modern encyclopedias for teenagers. During the comparison, we were able to prove that the basic stereotypes remained practically unchanged, and, despite the outwardly transformed system of gender relations, the expectations and requirements of gender behavior remained almost identical to the archaic ones. The ability to take a dominant position in a team, authoritarianism, and the presence of physical strength are still considered signs of masculinity. From a woman, just as before, they expect, first of all, high emotionality, the ability to manage a household, the possession of external beauty and an orientation towards building strong relationships with the opposite sex and, as a result, a family.

As a result of the study of folk tales, common features of the reflection of gender in the culture of traditional societies of various regions were revealed. The identified regional features are explained from the point of view of their determination by historical conditions, culture and socio-economic factors in the development of a particular society.

The concept of "gender" is used to denote the so-called "social gender" of a person, which is the result of the process of interaction between people in a certain historical and cultural context, that is, it is a kind of result of a person's socialization. It is impossible to talk about the universality of gender, since each society has a unique set of gender stereotypes - a system of unified qualities, standards of behavior and other social characteristics fixed in people's minds.

The source of the research for us was the traditional fairy tales of the peoples of the world of everyday genre. The main characteristic of everyday fairy tales is their acute social orientation, they are based on the phenomena of everyday life. In such fairy tales, the events taking place unfold in a conditionally real space, but they may also contain fantasy elements of fairy tales - events and heroes that do not exist in reality. Often everyday fairy tales play a symbolic role and

reflect in artistic form the problems characteristic of a particular society (for example, human stupidity or greed). The emphasis in the everyday fairy tale is placed on a social function: it is written as a response to a public request. Aesthetic content in it, as a rule, does not play a significant role. The main "engine" of the plot of everyday fairy tales is the life difficulties that the main characters fall into and which are solved by them. Actually, in this process of overcoming, the behavior, character, duties, status of a man and a woman are determined.

As the researchers note, the most fruitful for the modern methodological approach to gender "turned out to be the understanding of sex not only as a natural, but also as a conventional phenomenon"[4]. Within the framework of this approach, gender is recognized as a conventional culturally and socially constructed phenomenon that manifests itself differently in different cultural and linguistic communities at different stages of their development [2], which has led to increased interest in the mechanisms of gender representation in language and communication. As one of these mechanisms, a cultural concept can be considered - "a multidimensional semantic formation in which the value, figurative and conceptual sides are distinguished" and which is expressed "in the totality of linguistic and non-linguistic means that directly or indirectly illustrate, clarify and develop its content".

Conclusion. As a result of the analysis of verbs in fairy tales in Uzbek and English, the following was revealed:

- stereotypes in both cultures are similar, but the most frequent gender stereotypes reflect certain national and cultural specifics; at the same time, similar gender stereotypes have different significance in Uzbek and English culture;
- men are statistically more active, both English and Uzbek, semantically - English men and women;
- the English woman is described to a greater extent through qualities, all other characters - through actions.
- Uzbek women should be rather hardworking, and English women should have a good character (although this does not exclude the fact that a Uzbek woman should also be modest and obedient, and an English woman should also do housework);
- a Uzbek man should be first of all kind, and an English man - smart.

Thus, the hypothesis put forward was only partially confirmed. Based on the results of the analysis, we can conclude that the same storyline, for example, "saving the girl", has different motivations in Uzbek and English cultures. So, Kenjabotir saves the princess, because he loves her; and Jack saves the princess because it is his duty as a man.

REFERENCES

1. Bern E. Games that people play. People who play games. M.: Modern writer, 1997.
2. Heinsz J. (2013). Contemporary gender roles in children's literature. Norman Rockwell Museum. Retrieved on June 1st, 2018 .
3. Kimmel M. Masculinity as homophobia: fear, shame and silence in the construction of gender identity // The pleasure of being a man: Western theories of masculinity and post-Soviet practices. 2008.
4. Lyusin D.V. The ability to understand emotions: Psychometric and cognitive aspects // Emelyanov G.A. (ed.), Social cognition in an era of rapid political and economic change. M.: Meaning, 2000.
5. Rudman M. Children's literature: An issues approach (3rd edition). New York: Longman. 1995.
6. Singh M. Gender issues in children's literature. ERIC, 1998.
7. Vygotsky L.S. Thinking and speech. M.: Meaning, 2005.
8. Weitzman L.J., Eifler D., Hokada E. & Ross C. Sex-role socialization in picture books for preschool children. American Journal of Sociology, 77. 1972.
9. Zaev S.V. Gender socialization and gender images in fairy tales. 2010.

Zuhra NASIROVA,

Chirchiq davlat pedagogika universiteti katta o'qituvchisi

E-mail: Zuhra_2003@inbox.ru

APPLICATION OF FOOTNOTES IN THE WORKS OF YUKIO MISIMA

Annotation

The article explains the problems of the importance of footnotes and notes in works of fiction. The words "note", "comments" and "footnote" were identified as related to fiction and divergent from it. The use of notes and notes in literature differs from their use in scientific and specialized literature and in journalism are shown by the example of the works of the Japanese writer Yukio Mishima. In fiction, the influence of the rule of page-by-page annotations of the original and translation on the reader's perception is based on the research of scientists.

Key words: Comments, footnote, note, publication, scientific, historical, artistic, specialized, original, translation, fact, Japanese literature.

ПРИМЕНЕНИЕ СНОСКОК В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ЮКИО МИСИМЫ

Аннотация

В статье разъясняются проблемы важности сносок и заметок в художественных произведениях. Слова "примечание", "заметка" и "сноска" были идентифицированы как взаимственные из художественной литературы и расходящиеся с ней. Использование примечание и заметок в литературе отличается от их использования в научной и специализированной литературе и в журналистике. Они показаны на примере произведений японского писателя Юкио Мисимы. В художественной литературе влияние правил постраничных аннотаций оригинала и перевода на восприятие читателем основано на исследовании ученых.

Ключевые слова: Примечание, сноска, заметка, публикация, научный, исторический, художественный, специализированный, оригинальный, перевод, факт, японская литература.

YUKIO MISIMA ASARLARIDA IZOHLARNING QO'LLANILISHI

Annotatsiya

Maqolada badiiy asarlarda izohlarning berilishi va ahamiyati haqidagi muammolarga oydinlik kiritilgan. "Izoh" "sharh" va "eslatma" so'zlarining badiiy adabiyotda kelishi va farqlari aniqlangan. Adabiyotlarda izohlar va sharhlardan foydalanish ularning ilmiy va ixtisoslashtirilgan adabiyotlarda, jurnalistikada qo'llanilishidan farqlar yapon yozuvchisi Yukio Misima asarlari misolida ko'rsatib berilgan. Badiiy adabiyotda asl va tarjima qilingan sahifama-sahifa izohlar qoidasi, o'quvchi idrokiga ta'siri olimlar tadqiqotiga ko'ra asoslangan.

Kalit so'zlar: Izoh, sharh, eslatma, nashr, ilmiy, tarixiy, badiiy, ixtisoslashtirilgan, asl, tarjima, fakt, yapon adabiyoti.

Kirish. Avvalom bor biz "izoh" "sharh" va "eslatma" so'zlari- nashriyot atamaları sinonim so'zlar emasligini aniqlab olishimiz kerak. Badiiy adabiyotda izohlar va sharhlardan foydalanish ularning ilmiy va ixtisoslashtirilgan adabiyotlarda, jurnalistikada qo'llanilishidan sezilarli darajada farq qiladi. Badiiy adabiyotdagi asl va tarjima qilingan sahifama-sahifa izohlar asosli darajaga tushirilishi kerak, chunki ular o'quvchini bir lahzaga bo'lsa ham asosiy matndan chalg'itadi, uning yaxlit idrokiga xalaqit beradi. Ko'pgina o'quvchilar badiiy adabiyotdagi izoh va sharxlarga e'tibor bermaydi, ularga qiziqmaydi. Aslida yozuvchi biror so'z, ibora, fakt, tarixiy shaxsning ismi, iqtibos va boshqalar haqida kengaytirilgan ma'lumotlar berib o'tadi. Badiiy adabiyotlarda sharhlar va izohlar kerakmi yoki yo'qmi degan qonunlar yoki qoidalar yo'q. Sharh, izoh, eslatmalar muallif, tarjimon va muharrir tomonidan berilishi mumkin. O'quvchilar ayrim xollarda buni zarur deb bilmaydilar va e'tibor qaratmaydilar. Ba'zi tarjimonlar sharhlarni yoqtirishadi, boshqa tarjimonlar izohlar badiiy adabiyot strukturasiga ham sezilarli putur yetkazadi deb qaraydilar. Ammo olimlarning fikriga ko'ra muallif, tarjimon, muharrir tomonidan berib boriladigan asosiy tushunchalar foydadan xoli emas. Izohlar o'quvchiga notanish bo'lgan atamalar va voqea- hodisalar haqida tushuncha beradi. Bizga ma'lumki izohlar ko'p hollarda badiiy asarlarda berilmaydi. Ular asosan tarixiy, tarjima asarlarda beriladi.

Ko'p hollarda mualliflar murakkab atamalar, unvonlar haqida tushuntirish beradilar. Eslatma va tushuntirishlarda

mualliflar ko'proq uzunlik o'lchovlari, pul birliklari, irqilar va unvonlar haqida ma'lumot berib boradilar. Lekin bu ma'lumotlar ko'pchilikka tarixdan tanish va ommabop bo'lsa, eslatmalar shart emas, bu faqat o'quvchilarni chalg'itadi va ularni bezovta qiladi deb qaraladi. Masalan, muallif matnning o'zida tushuntirish berishi mumkin, lekin uni darslikka o'xshamaydigan tarzda berish maqsadga muvofiq. Asosan mualliflar ilmiy murakkab atamalar, unvonlar va tarixiy so'zlar va tushunchalarni sharhlab beradilar. Bir tomondan, bu yondashuv tushunarli, ammo boshqa tomondan, matnni idrok etishni murakkablashtirishi mumkin.

Birinchi izohlar XIX asrda Angliyada Bibliyadagi sharhlar sifatida paydo bo'lgan. Shundan so'ng izohlar ilmiy yoki ommabop ilmiy matnning tanish atributiga aylandi.

Izohlarning uch turi mavjud. An'anaviy, muntazam va terminal. Izohning matni sahifaning pastki qismida izoh belgisi bilan joylashadi. Izoh o'quvchini matnning oxiriga yo'naltiradi, bu yerda eslatmalar izohlar tartibida raqamlangan ro'yxatda joylashadi. Hozirgi vaqtda elektron matnlarda uchinchi turdagi izohlar — eslatmalar joylashtirilgan boshqa veb-hujjatga olib keladigan ko'priklar qo'llaniladi. Bunday holda, izoh belgisini bosilganda, eslatma matni qalqib chiquvchi oynada paydo bo'ladi. Izohlarning bu turlari har qanday muammosiz maxsus hujjatda amalga oshiriladi.

Ayrim hollarda izohlar shart deb qaraladi. Bu- tarixiy va ilmiy asarlar. Noshirlar matndagi tushunarsiz so'zlarga izoh berish shart deb qaraydilar. Ba'zi hollarda muallif ruxsatisiz o'zlari ham tushuntirish, sharh, izoh berib o'tadilar.

Chxartashvili mohir tarjimon sifatida tarjimada ko'p matn sahifalari o'zgarib borganini, muallif ruxsatisiz adabiy noshirlar tomonidan o'zgartirishlar kiritilganini ijodiy tajribalarida duch kelganini o'z maqolalarida keltirib o'tgan. Ba'zi hollarda noshirlar bilan shartnoma tuzib, o'z tarjimalarida va asarlarida keraksiz izohlar paydo bo'lishini oldini ham olgan. Olimning fikriga ko'ra tushunarsiz atamalar juda zarur bo'lganda berilishi kerak, tarixiy asarlarda ham ular haddan ziyod ko'payib ketganda asar oxirida maxsus lug'at berilishi maqsadga muvofiq deb aytadi. Yapon yozuvchilarining asarlarini rus tiliga tarjima qilgan Chxartashvili Yukio Misima asarlarida tushuntirish va izohlarga juda ko'p o'rin berilganini yozadi. Biz ham o'z tadqiqotlarimizda bunga guvoh bo'ldik.

Yukio Misimaning "Asl qiyofa" asari an'anaviy syujet asosiga qurilgan. Asarni yozuvchi 24 yoshida yozib tugallagan va mana shu davrdagi voqea- hodisalar asarga tushirilgan. Asar yozuvchi o'zini qanday tug'ilganini eslay olishidan boshlangan. Unda muallif – qahramon kitobxonga o'z yutuq va kamchiliklarini, his tuyg'ularini, tabiatga, atrofda qilarga bo'lgan munosabatlarini, ayrim hollarda o'zi ham tahlil qilib tagiga yetolmagan jumboqlarni ochiq- oshkor tasvirlaydi va yapon avtobiografik asarlariga xos bo'lgan sodiq an'analarni buzadi. Yapon adabiyotida bu kundalik sifatidagi asar tez tarqaldi. 1952-yilda ingliz tiliga, 1956-yilda rus tiliga tarjima qilindi. Tahlil obyekti sifatida o'rganilayotgan asarlar tasvirida ruhiyatni berishda umumodatiy normalardan og'ish kuzatiladi. Yozuvchi o'z asarlarida badiiy til va ifoda vositalaridan foydalanishda muayyan badiiy estetik maqsadni ko'zlab odatiy normalardan chiqib ketish hodisalarini kuzatiladi. So'z takrori, ritorik so'roq gaplar sintaktik parallelizm, izoh, sharh va eslatmalar asar matnlarida hamda strukturasida sezilarli darajada kuzatiladi. Tarjimon Chxartashvili yozuvchining "Asl qiyofa" asariga alohida to'xtalib badiiy adabiyotda eng ko'p izoh va tushuntirish bergan yozuvchi deb qaraydi. Izohlar asarning birinchi bobining har sahifasida uchrashi kuzatiladi. Izohda yaponiyada 1-sentyabr 1923-yilda olamshumul bo'lgan Kant yer qimirlashi haqida ma'lumot beriladi. Keyingi izohlarda o'quvchilarga tushunarli bo'lishi uchun oilaviy shajara haqida tushuntirish berib o'tadi. Bobning keyingi satrlarida frantsuz yozuvchisi Gyumsmene Sharl mari Jorjning falsafa haqidagi ma'lumotlari izohlab beriladi. Shuningdek, izohlarda knyaji Yaegaki –yapon tarixi personaji Rim imperatori Avreliy Avgustinlar haqida izoh va tushunchalar berib ketiladi. Undan tashqari yozuvchining o'zidan boshqa tarjimonlar tomonidan ham izoh beriladi. "Mening ovqatimda zaharlanish moddalari borligiga shubham yo'q edi." Unda biograf olimlarning guvohlik berishicha yozuvchi umri davomida har qanday oziq-ovqatlardan zo'rqi tanavvul qilganini tarjimon izohda berib o'tadi, chunki tarjimon yozuvchi bilan yaqin do'st ham bo'lgan. Tarjimonlar ko'proq sharxni badiiy asarlarda kitob oxirida berilishini xohlaydilar. Yu. Misima asarlarini rus tiliga tarjima qilgan bir necha tarjimonlar yozuvchi asarlarida haddan ziyod izohlarning ko'pligi foydadan xoli emasligini va tarjimada unga xalaqit bermaganini izohlaydi. "O'tgan yillar davomida Y. Misima asarlarini tarjima qildim. Yozuvchi izohlarni kitob oxirida emas, izoh shaklda o'sha betning o'zida berib o'tadi va

ularga haqiqatdan ham ehtiyoj bor,-deydi. Y. Misima tomonidan barcha asarlariga izoh va sharhlar berib o'tadi. Ular o'quvchiga ham, tarjimonga ham birday foydali. Izoh qo'yish va ularni tarjima qilish menga hech qachon qiyinchilik yoki noqulaylik tug'dirmagan, aksincha foydadan xoli bo'lmagan. O'quvchi tomonidan bu nima ekan degan tushunmovchilikka aynan javob topadi. Yozuvchi asarlarini tarjima qilib, izohlar orqali men hatto qahramonlarning bayonotlarini chuqurroq anglab yetdim deydi.

Ayrim davrlarda izohlarning yuqori tarqalishi, ayniqsa sovet hokimiyati boshlanganda, tarjimonlar o'zlarini birinchi navbatda jahon adabiyotini ommaga yetkazayotgan yozuvchi sifatida his qilishlari bilan izohlanadi. Chet el tarjimonlari tomonidan ilk qo'yilgan izohlar "Jahon adabiyoti kutubxonasi" loyihasida amalga oshirilgan. Agar biz sof badiiy asarlar

haqida gapiradigan bo'lsak, ularni batafsil ma'lumotnoma apparati bilan ta'minlanishi yozuvchilarning o'zlari bilan bog'liq. Bunda o'quvchilar sinchkovlik bilan, zarur bo'lgan barcha qo'shimcha ma'lumotlarni topishi mumkin deb taxmin qilish mantiqan to'g'ri. To'g'ri, bizda hali ham chet tilidagi qo'shimchalarning tarjimalarini izohlarga berish an'anasi bor. Badiiy asarlar oxiridagi sharhlar ba'zida shunchaki zarur bo'lsa, ularsiz buni tasavvur qilish qiyin. Chxartashvili: sahifa oxiridagi izohlar meni bezovta qilmaydi va men sharhlarni zarur deb bilaman, ayniqsa ular tarixiy shaxslar va mifologik belgilar haqida bo'lsa. Y. Misimaning "Asl qiyofa" asari o'zining mashhur zamondoshlari haqida juda ko'p ma'lumotlarni o'z ichiga olganini hamma biladi va ularning hammasi foydadan holi emas. Har bir o'quvchi badiiy adabiyot mazmunini uni o'qib-o'zlashtirganligi va kontsentratsiyasi, harakatlari bilan anglab boradi. Bu zamonaviy kitoblarga ham tegishli. Eslatmalar ham badiiy adabiyotda berilib turadi. Lekin bunga o'quvchi e'tibor qaratadimi yo'qmi yozuvchini qiziqitmaydi. Yevropa mamlakatlarida badiiy adabiyotda izohlar asosan kitob oxirida beriladi. Sharhlar va izohlar asosan ta'limiy kitoblarda qo'yiladi. Badiiy adabiyotning strukturasini o'rgangan ayrim olimlar "izoh-bu sof zarar, u rivoyat oqimidan chiqib, o'quvchini chalg'itadi. Izoh faqat ilmiy asarlarda va ilmiy monografiyada maqsadga muvofiq. Ko'plab o'quvchilar izohlarga salbiy munosabatda bo'lishadi, chunki ular qiziqarli fitnadan chalg'itadilar." deb qaraydilar. Biroq, boshqa olimlarning badiiy matnda izohlarga ehtiyoj borligi oddiy holat va u o'quvchi uchun kerakligi aytiladi. Izoh-bu matnga muallifning eslatmasi. Izohda ko'rsatilgan eslatma notanish so'zlarning ma'nosini tushuntiradi, xorijiy atamaning tarjimasini, iqtibos muallifining ismini yoki tarixiy ma'lumotnomani beradi.

Xulosa. Ushbu tushuntirishlar nafaqat matnni normal tushunish uchun, balki qoidalariga rioya qilish uchun ham zarurdir. Biroq, bu qoidalar badiiy matnga taalluqli emas, shuning uchun izohlar faqat o'quvchilar uchun talab qilinadi. Agar matnda hamma narsa aniq bo'lsa, unda adabiyotda izohlar kerak emas. Istisno iqtibos bilan bog'liq. Bunday holda, mualliflik huquqini buzmaslik uchun muallifni ko'rsatish kerak.

ADABIYOTLAR

1. Гривнин В.С. Актуальные проблемы современности в произведениях японских писателей.-Москва- : Наука, 2000 г.
2. Эдмунд Уайт.Развитии национальной литературы. Япония сегодня. Москва, 2002 г.
3. Кавабата Ясунари, Гиперион. "Санкт-Петербург" 2002 г.
4. Япония. Идеология, культура, литература. – Москва, «Наука», 2002 г.
5. Насирова З.Х. Художественная импровизация и интерпретация в романе Мисимы Ю. "Исповедь маски" Международная научно практическая конференция «Актуальные проблемы науки 20 века» сборник статьи г. Москва 2016 г.
6. Nasirova Z.H. A study of twentieth-century japanese literary processes. International journal of advanced research 2021.
7. Nasirova Z.H. Descriptive skills of Japanese writers. Asian Journal of Multi dimensional research 2021.

-
8. Nasirova Z.H. XX asr yapon adabiyetida "Neosensuализм назарияси" uzmu xabarlari 2022-й. 10/1-сон 252-бет.
 9. Nasirova Z. H. Japanese literature in the context of world literature international scientific research journal T.4-3 2023 y.march.

UDK:859.9(876.2)

Shoira NIYOZOVA,
NDPI Fakultetlararo chet tillar kafedrasida o'qituvchisi

BuxDU dotsenti, f.f.d.(PhD) Akhmedova Mehrinigor Bahodirovna taqrizi asosida

COMPARATIVE ANALYSIS OF PHRASEOLOGICAL UNITS WITH SOMATIC COMPONENT IN ENGLISH AND RUSSIAN LANGUAGES

Annotation

This article is devoted to the comparison and identification of common meanings of somatic units in English and Russian languages in terms of lexical and semantic features of phraseological units. The connotative symbolic meanings of most parts of the body are analyzed because of metaphorical and metonymic transfer. Examples of similarity at the semantic level of somatic units in different-structural, genetically unrelated languages are given. Based on the generalization of the results of the study, it can be assumed that phraseological units containing a somatic component in the English and Russian languages have a high interlingual phraseological activity, which contributes to an increase in the degree of interlingual equivalence.

Key words: Phraseological units, somatic component, idiomatic combinations, comparative analysis of phraseological units with a somatic component in English, Russian, connotative meaning, idiomaticity, equivalence.

СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ФРАЗЕОЛОГИЙ С СОМАТИЧЕСКИМ КОМПОНЕНТОМ В АНГЛИЙСКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация

Данная статья посвящена сравнению и выявлению общих значений соматических единиц в английском и русском языках с точки зрения лексико-семантических особенностей фразеологизмов. Анализируются коннотативные символические значения большинства частей тела на основе метафорического и метонимического переноса. Приведены примеры сходства на семантическом уровне соматических единиц в разноструктурных, генетически неродственных языках. На основании обобщения результатов исследования можно предположить, что фразеологизмы, содержащие соматический компонент, в английском и русском языках обладают высокой межъязыковой фразеологической активностью, что способствует повышению степени межъязыковой эквивалентности.

Ключевые слова: Фразеологизмы, соматический компонент, идиоматические сочетания, сравнительный анализ фразеологизмов с соматическим компонентом в английском, русском языках, коннотативное значение, идиоматичность, эквивалентность.

INGLIZ VA RUS TILIDA SOMATIK KOMPONENTLI FRAZELOGIK BIRLIKLARNING QIYOSIY TAHLILI

Annotatsiya

Ushbu maqola ingliz va rus tillaridagi somatik birliklarning umumiy ma'nolarini frazeologik birliklarning leksik va semantik xususiyatlari nuqtai nazaridan solishtirish va aniqlashga bag'ishlangan. Tananing aksariyat qismlarining konnotativ ramziy ma'nolari metaforik va metonimik ko'chirish tufayli tahlil qilinadi. Turli-strukturali, genetik jihatdan bog'liq bo'lmagan tillardagi somatik birliklarning semantik darajasidagi o'xshashligiga misollar keltiriladi. Tadqiqot natijalarini umumlashtirish asosida ingliz va rus tillarida somatik komponentni o'z ichiga olgan frazeologik birliklar yuqori tillararo frazeologik faollikka ega, bu esa tillararo ekvivalentlik darajasining oshishiga yordam beradi, deb taxmin qilish mumkin.

Kalit so'zlar: Frazeologik birliklar, somatik komponent, idiomatik birikmalar, ingliz, rus tillarida somatik komponentli frazeologik birliklarning qiyosiy tahlili, konnotativ ma'no, idiomatiklik, ekvivalentlik.

Introduction. Phraseology is an interesting but understudied area of linguistics. The father of the theory of phraseology is considered one of the outstanding linguists of the 20th century. Charles Balli from Switzerland (1865-1947). Interpretations of phraseology in a broad sense are contained in the works of V.V. Vinogradov, N.M. Shansky, A.V. Kunin and others. Most linguists adhere to a narrow understanding of phraseology. The object of their interest is semantically indivisible turns, called phraseological fusions, or idioms, and phraseological units. It is necessary to take into account the fact that some scientists attribute proverbs and sayings to phraseological units, which is the subject of disputes between linguists.

Literature review. In the encyclopedic dictionary edited by V.N. Yartseva notes, "the greatest controversy is the inclusion of proverbs, sayings and winged words in the phraseological composition". It can be assumed that scientists disagree because there is no clear boundary between these concepts. Speaking of proverbs, A.V. Kunin means, "aphoristically condensed sayings with instructive meaning in

a rhythmically organized form". He considers proverbs to be communicative units that have a non-proverb character, and it does not matter if they have a connection with proverbs or not. Also A.V. Kunin singles out stable formations of a phraseomatic character. These include proverbs that have the literal meaning of all components, such as cool head.

Research methodology. Phraseologisms are characterized by idiomaticity, i.e. the semantic meaning of the whole cannot be decomposed into the meaning of component words. Phraseological units and fusions in linguistics are called idioms, or idiomatic combinations. As M.F. Chernov, "semantic integrity (i.e., non-separation of semantics into separately understood meanings) is a defining differential feature of idiomatic combinations, delimiting them from other types of verbal compounds (free phrases and so-called phraseological combinations)". Phraseologisms, being a "mirror" of the national language, are able to fully recreate all its peculiarity and originality. The historically established experience of the people, ideas about the way of life and culture of people are most clearly revealed precisely in the

popular expressions of this nation. Therefore, the study of phraseology is a very essential component in the study of a language, which makes it possible to achieve a high culture of speech and expand the linguistic horizons. The ability to correctly apply phraseological units makes speech expressive, varied and interesting for the interlocutor. Whether it is the tangible world of a person or the sensual-emotional one, it is most fully reflected in phraseological units.

Thematic principle is the most popular principle for classifying phraseological units. It is he who is the main one in the works of Western and Russian linguists (L.P. Smith, V.V. Sytel, V.H. Collins, L.A. Vinareva, V.V. Yanson, P.P. Litvinov, etc.). With its help, scientists distinguish groups of phraseological units that differ in the same composition of meanings. Within the framework of this classification, types are subdivided, which are formed depending on the presence of the main archiseme. For example, the names of body parts, animals, vegetables, fruits, relationships between people, household items, natural phenomena, etc.

Analysis and results. Somatic ("soma" - from Greek "body") phraseological units are found in all languages and represent the largest groups. These are phraseological units in which there is a name of any part of the human body. The chosen topic is relevant because phraseological units that include a somatic component (somatisms) require a deeper study. For the greatest comfort in communicating with people from English-speaking countries, as well as for productive work with sources in English, the study of English phraseology seems necessary. All this is of interest to both students of medical specialties and their teachers. After all, most scientific articles are published in a foreign language, and there is no translation in the public domain. The purpose of this article is to identify similarities and differences in somatic phraseological units in English and Russian languages using a comparative analysis. The study of the processes of emergence and use of phraseological units, including the somatic component in the English and Russian languages, helps to understand the national characteristics of the thinking and behavior of native speakers. Somatisms found in various sources were taken as the material of the study: mono- and bilingual phraseological reference books and dictionaries. The names of body parts are an extensive layer of vocabulary in any language. It is associated with various aspects of human existence and reflects the characteristics of individuals, their belonging to different linguistic communities. These groups of words have been formed for thousands of years and reflect the knowledge of native speakers about the world around them and their ideas about their body. Phraseologisms that have a somatic component are resistant to changes in the lexical system. People use the names of body parts in idioms, metaphors, comparisons, proverbs that help to more fully formulate their thoughts or impress the interlocutor. Words naming parts of the body and organs are used by people in a variety of cases - sometimes to describe emotions. For example, when talking about something very familiar, people use the following comparison with their own body: to know like the back of your hand - to have something readily available.

Somatisms are characterized by a whole system of figurative meanings and are actively used in the field of word formation. Phraseologisms with the names of the outer parts of the human body are the most active and functionally important for a person. They are divided into two classes. The first class

is the face with its constituent parts (eyes, mouth, ears, nose) and the head. The second class includes limbs - legs, arms. The first place in the activity of word formation is occupied by words denoting the head, hands and eyes. There are many classifications of the organs of the human body depending on various signs: there are organs that receive information from the environment - the nose, ears, eyes. Language is responsible for the transmission of information. There are organs necessary for communication through movements and gestures. All parts of the body are necessary for human activity. For this reason, we often hear the phrase: «У тебя что, рук нет?» или «У тебя ног нет?», «Where were your eyes?». They are used with irony to emphasize that a person does not comply with a request or does not go somewhere. In his works, R.Y. Mugu subdivided somatic phraseological units into the following types:

1. Somonymic (Greek soma - body and onima - name) - denote parts of the human body (arm, head, leg, neck, etc.): at hand - под рукой - ала айёнце; to have a good head on one's shoulders - иметь свою голову на плечах; dead from the neck up - голова садовая. 2. Osteonymic (Greek osteon - bone) - denote parts of the skeletal system of the human body: a bone of content - яблоко раздора; skin and bones - кожа да кости. 3. Angionymic (Greek angeion - vessel) - designate parts of the cardiovascular system of the body: too rich for somebody's blood - проливать свою кровь, заплатить кровью, смыть кровью. 4. Splanchnonymic (Greek splanchna - viscera, internal organs) - designate the internal organs of the human body: at the top of one's lungs - кричать очень громко; hard to stomach - трудно согласиться; to have the nerve - иметь наглость; from the bottom of the heart - от всей души. 5. Sensonymic (Greek sensus - feeling) - denote the sense organs of the human body: to be all ears - ушки на макушке (слушать внимательно); apple in smb's eye - любимая вещь; to have a good nose - иметь хорошее чутье; to bite one's tongue - прикусить язык. 6. General vocabulary - in the flesh - лично - куда кудан; to press the flesh - повысить популярность, здороваясь за руку с избирателями; put flesh on smth - уточнить что-либо.

Conclusions and suggestions. In our work, we have studied and analyzed more than 2000 phraseological units from the English and Russian languages, which were selected from the phraseological dictionaries of A.V. Kunina, D.I. Kvesevich, M.F. Chernov and from other sources. In the course of a structural-semantic comparative analysis of the phraseological picture of the world of the English and Russian languages, using the example of the thematic block "Parts of the Body", we made an attempt to identify universal and national-specific features that are due to the cultural and historical development of these peoples and denote the individual characteristics of a person and his socially conditioned qualities; his activity, the spiritual world. Somatic phraseological units are characterized by a complex system of figurative meaning. This includes, first, somatisms denoting the external parts of the human body. We have divided them into three classes: 1) head, face and parts thereof: eyes, ears, nose, mouth, lips, chin, forehead; 2) limbs: legs, arms. 3) internal organs: heart, lungs, liver. Let's consider some connotative meanings of somatisms. Head - голова - controls our thinking and consciousness. To have a good head for something - иметь ясную голову, to have a good head on one's shoulders - иметь свою голову на плечах.

REFERENCES

1. Abramova A.G. Phraseological units with somatism components in languages of different structure (on the material of Russian and Chuvash languages): dis. ... cand. philol. Sciences. Cheboksary, 2005, 181 p.
2. Amosova N.N. Fundamentals of English phraseology. L.: Publishing house Leningrad. un-ta, 1963. 208 p.

3. Vinogradov V.V. Basic concepts of Russian phraseology as a linguistic discipline // Selected Works. Lexicology and lexicography. M.: Nauka, 1977. pp. 118-139.
4. Kunin A.V. Phraseology course of modern English. Moscow: Education, 1996. 381 p.
5. Kunin A.V. Phraseology of modern English: the experience of a systematic description. Moscow: International relations, 1971. 287 p.
6. Kunin A.V. English-Russian phraseological dictionary. 3rd ed., stereotype. M.: Russian language, 2001. 401 p.
7. Mugu R.Y. Polysemanticism of Somatic Vocabulary (on the Material of Russian and German Languages): Abstract of the thesis. dis. ... cand. philol. Sciences. Maykop, 2003. 23 p.
8. Blum A. Semantic features of somatic phraseology. M.: AST-Press, 2000. 20 p.
9. Linguistic encyclopedic dictionary / ed. V.N. Yartseva. M.: Sov. Encycl., 1990. 874 p.
10. Shansky N.M. Phraseology of the modern Russian language. M.: Higher. school, 1985. 160 p.

UDK:811.1

Dilafruzxon OLIMOVA,
O'zbekiston Milliy universiteti o'qituvchisi
E-mail: dilafruz5563793@gmail.com

O'zDJTU dotsenti, F.F.D (Phd) H.Muhammedova taqrizi asosida

DEVELOPMENT OF LINGUISTIC EVALUATION THEORY AND BASIC APPROACHES

Annotation

The article presents theoretical research and axiological analysis related to the study of linguistic evaluation. It is also studied the history of the development of axiological research and linguistic evaluation theory, its significance, approaches within the framework of its study.

Key words: Evaluation, functional-semantic approach, linguocultural approach, cognitive approach, psycholinguistic approach

РАЗВИТИЕ ТЕОРИИ ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ ОЦЕНКИ И ОСНОВНЫХ ПОДХОДОВ

Аннотация

В статье представлено теоретическое исследование и аксиологический анализ, связанные с изучением лингвистической оценки. Также изучается история развития аксиологических исследований и теории лингвистической оценки, ее значение, подходы в рамках ее изучения.

Ключевые слова: Оценка, функционально-семантический подход, лингвокультурологический подход, когнитивный подход, психолингвистический подход.

LINGVISTIK BAHO NAZARIYASINING RIVOJLANISHI VA ASOSIY YONDASHUVLAR

Annotatsiya

Maqolada lingvistik baho nazariyasi tilshunoslikning o'rganish obyektlaridan biri bo'lib, muloqot jarayonida voqelikka nisbatan baho munosabatining aks etishi va bunda aksiologik omillar ta'siri tahlil qilingan. Shuningdek, unda aksiologik tadqiqotlar va lingvistik baho nazariyasining rivojlanish tarixi, bugungi kundagi ahamiyati, uni o'rganilishi doirasidagi yondashuvlar tadqiq qilingan.

Kalit so'zlar: Baho, funktsional-semantik yondashuv, lingvokulturologik yondashuv, kognitiv yondashuv, psixolingvistik yondashuv.

Kirish. Falsafiy tadqiqotlardan farqli o'laroq, qadriyat muammolari va masalalari tilshunoslikning ham muhim tarkibiy qismi bo'lib, baho kategoriyasi sifatida zamonaviy lingvoaksiologiyaning o'rganish obyekti hisoblanadi. Lingvistik adabiyotlarni tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, baholash hodisasini o'rganish va uning tilda ifodalanishi qadriyatlar tizimi bilan uzviy bog'liqdir. Bu masala mashhur olimlarning asarlarida tadqiq etilgan bo'lib, keltirilgan ta'riflarida "baho" va "qiymat" tushunchalari o'rtasidagi dialektik bog'liqlik ko'rsatilgan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Qadriyatlar va til o'rtasidagi yaqin munosabatlar g'oyasini ilgari surgan rus filologi E.M.Volf ma'lum obyekt va qiymat o'rtasidagi munosabatlarni amalga oshirish usulini baho deb ta'riflaydi. R.M.Yakushina nuqtai nazaridan baho "obyektga ma'lum til so'zlashuvchilarning qiymat mezonlariga muvofiq ravishda tan olingan munosabati" sifatida tushuniladi[5]. S. Xanston va J. Tompson baho tushunchasini keng ma'noli deb hisoblab, subyektning mavzuga munosabatini bildiradi va bu bevosita qadriyatlar bilan bog'liq ekanini ta'kidlaydi. Rus tilshunosi Y.M. Malinovich o'zining "Иерархия ценностей внешнего мира и внутреннего мира человека" monografiyasida "baho" va "qiymat" tushunchalari o'rtasidagi tub farqni ta'kidlar ekan, odatda baho tarixiy va ijtimoiy jihatdan o'zgaruvchan hisoblanadi, qiymat doimiy miqdor bo'lib qoladi. Yana bir rus olimi V.A.Maryanchik tildagi baxo va qadriyatlar o'rtasidagi farqga e'tiborni qaratir ekan, baxo kommunikativ xususiyatga ega, qadriyat negizida esa kognitiv funktsiyalar ya'ni bilish, bilimlarni shakllantirish, dunyo haqidagi bilimlarni saqlash va diniy e'tiqodlar birinchi o'ringa chiqadi, deb xisoblaydi. E.F.Serebrennikova "baholashning

o'ziga xos jihatlariga e'tibor qaratmasdan bugungi kunda na haqiqat nazariyasi, na talqin nazariyasi va amaliyoti taqdim etilishi mumkin, chunki har bir voqelik xaqidagi hukm nafaqat uning qiymati va ta'rifi xaqidagi ma'lumotni, shuningdek, ushbu obyektlar haqida subyektiv fikrlar ya'ni bahoni xam o'z ichiga oladi" deya mulohaza yuritadi.

Lingvoaksiologiyaning dinamik rivojlanishi tufayli baho mustaqil lingvistik kategoriya maqomi oldi. T.V.Markelova bahoni "lingvistik vositalar tomonidan amalga oshiriladigan funktsional va semantik maydon" deb hisoblashni taklif qiladi. N.S.Buruyeva nuqtai nazaridan baho bu ekstralingvistik kategoriya, bu to'g'ridan-to'g'ri ishtirokchilarning dunyoqarashi, fikrlash jarayonlari bilan bog'liq, ommaviy aloqada ular faoliyatining barcha sohalarini qamrab oladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Baholash sohasidagi keng qamrovli ishlarga qaramay, o'zbek tilida baho va uning mohiyatini ochib berishga qaratilgan ishlar hozirgi kungacha yetarli emas. Tilshunoslikning turli sohalarida baho hodisasini o'rganish uchun o'ziga xos dasturulamal E.M.Volf asarlari bo'lib, unda baholashning funktsional va semantik muammolarini tadqiq qilingan. Shuningdek, olim baholashni modallik turlaridan biri deb hisoblashni taklif qiladi. Tilshunosning so'zlariga ko'ra, modal baholash doirasi bir qator majburiy va periferik elementlarni o'z ichiga oladi. E.M.Volf majburiy elementlar deganda mavzuga, baholash obyektiga, baholash munosabatiga ishora qiladi, periferik elementlar orasida muallif baholovchi birliklarni nazarda tutadi. Tilshunos baholovchi modallikni A g B formulasi shaklida ifodalaydi, bu yerda A baholash predmeti, B uning ob'ekti va g- "yaxshi-yomon" qiymatlariga ega bo'lgan

baholash nisbati. Baho subyekti ma'lum voqelikka baho berayotgan shaxs yoki jamiyatdir. Baholash obyekti esa baholanayotgan shaxs, obyekt, hodisa yoki holat tushuniladi. V.N.Telia ham tilda baholashning modal tomoniga e'tibor qaratadi. Uning tadqiqotida baholash obyektining so'zlovchi va tinglovchi uchun qiymati qay darajada ekanligiga asoslanib, baholash normalari asosida ijobiy yoki salbiy bo'ladi. J.Tompson va L.Alba nuqtai nazaridan ingliz tilida baholashni amalga oshirish barcha lingvistik darajalarda, ya'ni fonologik, morfologik, leksik, sintaktik va semantik jihatdan sodir bo'ladi.

N.D.Arutyunova "Типы языковых значений: оценка, событие, факт" nomli ilmiy maqolasida baholashni tilning dinamik hodisasi sifatida ko'rib chiqadi, bu xalq tarixi va madaniyati bilan chambarchas bog'liqdir va muallifning fikriga ko'ra, deskriptiv semantikaga ya'ni inson tomonidan obyektiv dunyoning idrok etilgan xususiyatlarini belgilashga zid deya izoxlaydi. Muallif baholashning pragmatik xususiyatiga e'tibor qaratib, boshqa har qanday hodisaga qaraganda ko'proq baholash so'zlovchiga bog'liq, obyektini baholash uchun odam kerak, "baholash tabiati inson tabiatiga mos keladi" deya ta'kidlaydi. [4]

Shuni alohida ta'kidlash joizki, baholash mutlaq va qiyosiy jihatdan xarakterlanadi. Mutlaq baho deyilganda umuminsoniy va milliy jihatdan barcha uchun asos bo'ladigan xususiyatlar nazarda tutiladi va ijtimoiy xarakterga ega bo'ladi. Milliy udumlarimizga ko'ra chopon kiyish yigit kishining o'zligi va sha'nini bildirib turuvchi belgi hisoblangan. Xamzaning "Boy ila xizmatchi" asaridan olingan parchaga diqqat qilinsa, unda umummiliy so'zlar orqali ijobiy yoki salbiy bahoni ifodalash mumkinligini ko'rish mumkin:

Gofir: Yellikboshi, paranjingiz muborak!

Hasan: Paranj yemas, chopon bu, jinni bo'lganmi?

G'ofir: Axir dallol deganda parangi bo'ladida, choponni yigit kishi kiyadi! (Xamza)

Yuqoridagi misolda "parangi muborak" birikmasi nutqdan ajratilgan holda hech qanday salbiy ma'no kasb etmaydi, lekin ellikboshining qilgan ishlari yigit qiladigan ish emasligini ifodalash uchun ayollar kiyadigan kiyim orqali unga salbiy baho ifodalanmoqda.

Subyektiv baho esa so'zlovchining baholanayotgan obyektga shaxsiy munosabati asosida yuzaga keladi. Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" romanida Otabekka onasi O'zbek oyim tomonidan aytilgan quyidagi jumlagi diqqat qilaylik:

Biz sani marg'ilon andisiga bunchalik mukkadani ketishingni o'ylamag'an edik, adabsiz. O'zinga qolsa shu marg'ilonliqni xoting'a hisoblab, ketaber ekansanda, uyatsiz!...

Ushbu misolda Kumushga nisbatan ko'pchilik tomonidan berilgan ijobiy baholarni inkor yetgan holda, o'z munosabatiga asoslangan holda andi ya'ni kelgindi, zoti past sifatida baholanmoqda. Ko'rinib turiptiki, bunda subyektiv baho individual xarakterga ega hisoblanadi.

Tahlil va natijalar. Xorijiy ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, zamonaviy tilshunoslikda baholashni o'rganishning funksional-semantik (E.M.Volf, N.D. Arutyunova, T.V. Markelova, J. Tompson, S.Xanston); V.N.Teliya, L.G.Vikulova, V.I.Karasik, N.F.Alefirenko, I.A.Sterin, Ye.V.Babayeva qarashlariga ko'ra, lingvokulturologik; Ye.F.Serebrennikova, N.F.Alefirenko, I.V.Chekulaning fikriga ko'ra, kognitiv va P.Sharado,

T.V.Markelova kabi olimlarga ko'ra psixolingvistik prinsiplari mavjud. Bahoni o'rganish funksional-semantik yondashuv jihatdan baholovchi so'zning semantik tuzilishini tahlil qilishga, baholovchi semantikaning modallik kategoriyasi bilan aloqasini o'rganishga, til tizimining turli darajalarida baholashni ifodalash usullarini belgilashga ahamiyat beriladi. Tilni baholashning asosiy tarkibiy qismlari baholash munosabatlariga kirishadigan baho subyekti va obyekti hisoblanadi. Baho subyekti borliqdagi voqelikka o'z munosabatini ifodalayotgan shaxs ya'ni baholovchi nazarda tutiladi. Shaxs bahosi individual xarakterga ega bo'lib, har kim borliqni o'ziga xos idrok va talqin qiladi. Masalan, chiroyli qiz birikmasida chiroyli sifati shu qizga xos xususiyat, biroq so'zlovchi bu qizga o'z bahosini boshqacharoq, ya'ni o'zining nutqiga xos tarzda berishi ham kuzatiladi. Masalan: suluv qiz, dahshat qiz kabi. Shunga ko'ra baho munosabati salbiy, ijobiy va neytral baho munosabati kabi ma'noviy turlarga bo'linadi. Baholash uchun asos bo'lgan narsa yoki voqelik bu baholash obyekti hisoblanib, obyekt bahosi uning qiymati bilan ta'riflanadi. [1] Masalan, "Yo'Ichiboy barvastaligiga qaramasdan abjirgina yigit" (Oybek, Tanlangan asarlar) gapida Yo'Ichiboy baho obyekti bo'lib, abjirgina so'zi ijobiy bahoni ifodalovchi xususiyatidir.

Baholashni o'rganishning lingvokulturologik jihati, I.V.Frolova tomonidan ilgari surilganidek, turli madaniyatlarga xos bo'lgan nutqning lingvistik vositalari va usullarini tanlash bilan bog'liqdir. N.F.Alefirenko bahoni qadriyatlar mavjudligining shakli sifatida izohlaydi. Lingvokulturologik yo'nalish jamiyatning milliy va madaniy xususiyatlari va baholashning til va nutqda ifodalanishi o'rtasidagi munosabatni kuzatishga, baholashni ifodalashda lingvistik vositalarning ma'lum bir jamiyatda qabul qilingan me'yorlarga bog'liqligini o'rganishga imkon beradi. Aytish joizki, bahoning lingvokulturologik jihati baholashning subyektiv xususiyatiga katta e'tibor beradi, so'zlovchining munosabati va afzalliklarini aks ettiradi.

Kognitiv yondashuv doirasida baholash maxsus aqliy jarayon deb hisoblanadi, uning maqsadi ongda mavjud bo'lgan bilim va lingvistik vositalar yordamida obyekt tasvirini shakllantirishdir. N.N.Boldirev nuqtai nazaridan baholash bir qator kognitiv jarayonlarni nazarda tutadi, ular orasida hissiy idrok, hukmni shakllantirish va nutq obyektiga munosabat ajralib turadi. Olimning fikriga ko'ra, baholash obyektlarning lingvistik va ekstralingvistik omillarni inobatga olib beriladigan tasnifi sifatida namoyon bo'ladi.

Baholashning psixolingvistik yondashuviga ko'ra, qiymatni baholash aqlga emas, balki ijtimoiy tizim tomonidan shartlangan e'tiqodlarni bilish bilan bog'liq hissiyotlarga asoslanadi.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytish mumkinki, baho kategoriya sifatida tilshunoslikning tarkibiy elementi hisoblanib, baholash hodisasini o'rganish va uning tilda ifodalanishi qadriyatlar tizimi bilan uzviy bog'liqdir. Bahoni o'rganish funksional-semantik yondashuv jihatdan baholovchi so'zning semantik tuzilishini tahlil qilishga urg'u bersa, lingvokulturologik jihatdan esa baholashni ifodalashda lingvistik vositalarning ma'lum bir jamiyatda qabul qilingan me'yorlarga bog'liqligini o'rganishga imkon beradi. Baho kategoriyasini o'rganishda lingvistik faktorlar bilan bir qatorda ekstralingvistik omillarni ham inobatga olsak, u kognitiv xamda psixolingvistik jihatdan ham tadqiq etiladi.

ADABIYOTLAR

1. Qambarov G'.S. Baho munosabati va uning o'zbek tilida ifodalanishi .
2. (shaxslararo munosabat asosida): Dis...filologiya fan. nomzodi: 10.02.02 / O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi, Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi. - Toshkent, 2008. - 125-b.

3. Телегина В.А. Средства выражения оценки в характеристике политической элиты (на материале современной французской прессы) диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. - Белгород – 2021. – 200-б.
4. Фролова И. В. Оценочные стратегии в аналитических статьях качественной британской и российской прессы : диссертация на соискание ученой 189 степени кандидата филологических наук – Москва, 2016. – 40-б.
5. Арутюнова Н. Д. Типы языковых значений: оценка, событие, факт / Арутюнова Н.Д.; отв. ред. Степанов Г.В. ; АН СССР, Ин-т языкознания. – Москва : Наука, 1988.. – 58-59-66.
6. Якушина Р.М. Динамические параметры оценки (на материале современного английского языка) : диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук / Якушина Роза Михайловна. – Уфа, 2003. – 179 с.
7. Арутюнова Н.Д. Об объекте общей оценки / Арутюнова Н.Д. //
8. Вопросы языкознания. – 1985. – № 3. – С. 13-24. – ISSN 0373-658X.

UDK:81-139

Saodat RAHMONOVA,
Toshkent davlat transport universiteti assistenti
E-mail: ustozshogirt6@gmail.com

TDTU dotsenti, PhD G.S.Mustayeva taqrizi asosida

ПЕРЕВОД ЯЗЫКОВЫХ СИГНАЛОВ, СВЯЗЫВАЮЩИХ ИДЕИ С ИХ ФУНКЦИОНАЛЬНЫМИ ЭКВИВАЛЕНТАМИ

Аннотация

В этой статье мы коснемся проблемы межъязыковой передачи дискурсивных маркеров. Поскольку наше исследование имеет функциональную направленность, мы начнем с краткого обзора функционального подхода к переводу. Далее рассмотрим, что такое функциональный подход к переводу дискурсивных маркеров, выделим понятие функциональной эквивалентности, а также представим основные принципы и этапы перевода дискурсивных маркеров с позиций функционализма.

Ключевые слова: Дискурсивный маркер, перевод, эквивалентность, коммуникативный, дискурсивно-прагматический, статический подход, контекст, адекватность.

TRANSLATION OF LANGUAGE SIGNALS THAT CONNECT IDEAS INTO THEIR FUNCTIONAL EQUIVALENTS

Annotation

In this article, we will touch upon the problem of interlanguage transmission of discursive markers. Since our research has a functional focus, we will start with a brief overview of the functional approach to translation. Next, we will consider what a functional approach to the translation of discursive markers is, highlight the concept of functional equivalence, and also present the basic principles and stages of the translation of discursive markers from the standpoint of functionalism.

Key words: Discursive marker, translation, equivalence, communicative, discursive-pragmatic, static approach, context, adequacy.

FIKRLARNI ULARNING FUNKTSIONAL EKVIVALENTLARIGA BOG'LAYDIGAN TIL SIGNALLARINI TARJIMA QILISH

Annotatsiya

Ushbu maqolamizda biz diskursiv markerlarni tillararo uzatish muammosiga to'xtalamiz. Bizning tadqiqotimiz funktsional yo'nalishga ega bo'lganligi sababli, biz tarjimaga funktsional yondashuvni qisqacha ko'rib chiqishdan boshlaymiz. Keyinchalik, diskursiv markerlarni tarjima qilishda funktsional yondashuv nima ekanligini ko'rib chiqamiz, funktsional ekvivalentlik tushunchasini ta'kidlaymiz, shuningdek, diskursiv markerlarni funktsionalizm nuqtai nazaridan tarjima qilishning asosiy printsiplari va bosqichlarini taqdim etamiz.

Kalit so'zlar: Diskursiv marker, tarjima, ekvivalentlik, kommunikativ, diskursiv-pragmatik, statik yondashuv, kontekst, adekvatlik.

Kirish. Ushbu ish diskursiv markerlarni tillararo uzatish muammosiga bag'ishlangan. Biz tarjimaga va xususan diskursiv markerlarni tarjima qilishga funktsional yondashuvni taqdim etamiz, funktsional ekvivalentlik tushunchasini yoritamiz va diskursiv markerlarni tarjima qilishning asosiy tamoyillari va bosqichlarini belgilab olamiz. Avvalo, biz diskursiv markerlarning tillararo uzatilishi haqidagi suhbat tarjimaga funktsional yondashuv doirasida olib borilishini ta'kidlaymiz. Ushbu yondashuv uchun asosiy narsa tarjimaning kommunikativ tabiati va uning ikkilamchi kommunikativ vaziyat sharoitida ma'lum bir maqsadga erishishga yo'naltirilganligi haqidagi tezisdir. Tarjimaning maqsadi umumiy shaklda asl matnning kommunikativ o'rnatilishiga erishish sifatida shakllantirilgan, ammo ta'kidlanishicha, ikkinchisi tarjima mijozining ikkilamchi maqsadi va ikkilamchi kommunikativ vaziyatning ijtimoiy-madaniy konteksti ta'siri ostida o'zgarishi mumkin. Biz shuni aniqladik, asl matn muallifining kommunikativ o'rnatilishini amalga oshirish va yangi qabul qiluvchiga bir xil ta'sir ko'rsatish uchun tarjimon nafaqat matnning taklif mazmunini, balki uning diskursiv-pragmatik tarkibiy qismlarini, xususan diskursiv markerlarni ham uzatishi kerak. Manba matnining diskursiv markeri uchun tarjima yozishmalarini qidirish tillar

darajasida emas, balki kommunikativ kontekstlar darajasida bo'lishi kerak. Boshqacha qilib aytganda, markerning tarjimasi tarjima tilida doimiy muvofiqlikni izlash emas, balki kerakli kommunikativ munosabat va ikkilamchi kommunikativ kontekstga (yo'naltirilgan ekvivalent) mos keladigan variantni tanlashdir. Bir xil effekt yaratish uchun tanlangan yozishmalar ikkilamchi kommunikativ kontekstda bir xil funktsiyaga ega bo'lishi kerak.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. J.Mandeya, 1950-yillarda mustaqil fan sifatida rivojlangan tarjima nazariyasida, tarjimaga an'anaviy yondashuv uzoq vaqt davomida faqat lingvistik hodisa sifatida egalik qilgan. Ushbu yondashuv doirasida tarjima jarayoni boshqa til yordamida bir tilda matnni qayta shakllantirish sifatida talqin qilingan. Shu bilan birga, manba matniga e'tibor qaratildi va tarjimon manba matnining rasmiy xususiyatlari va mazmunini iloji boricha yaqinroq takrorlaydigan tarjima matnini yaratish kerakligi ta'kidlandi [1]. Biroq, vaqt o'tishi bilan, J.Mandeya, bunday an'anaviy, statik yondashuv tarjima jarayonining haqiqiy, dinamik rasmini tahlil qilish uchun qo'llanilmasligi amin bo'ldi [1]. Tarjima nafaqat ikki matn o'rtasidagi lingvistik munosabatlar, balki turli tillar va madaniyatlarning ma'ruzachilari kiradigan murakkab aloqa harakatidir. Shu

bilan birga, ikki tilli, tarjima vositachiligidagi aloqa bir tilli aloqadan faqat ishtirokchilar soni ikki baravar ko'payishi bilan farq qiladi. Aks holda, u bir tilda muloqotga o'xshaydi va bir tilli aloqa singari, u yoki bu maqsadga ega bo'ladi.

Tarjimani murakkab kommunikativ kontekst va madaniyatlarining o'zaro ta'siri doirasida ma'lum bir maqsadga intiladigan kommunikativ harakat sifatida tushunish tarjima nazariyasidagi funktsional yo'nalish uchun asos bo'ladi. Funktsional yo'nalishning asoschilari nemis tadqiqotchilari G.Fermeer va K.Rays hisoblanadi. Ular ishlab chiqqan Skopos nazariyasida tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, tarjima amaliy faoliyatdir va uning muvaffaqiyati, boshqa har qanday faoliyat singari, tarjimada maqsadga erishadimi yoki yo'qligi bilan belgilanadi [2].

Tadqiqotchilarning ta'kidlashicha, barcha tarjima harakatlari bitta maqsadga ega deb aytish mumkin emas. Tarjimaning maqsadi har bir tarjima akti uchun alohida belgilanishi kerak. Ko'pgina hollarda, bunday maqsad asl nusxaga maksimal yaqinlikka erishish va undagi barcha ma'lumotlarni yetkazishdir, ammo ba'zi hollarda maqsad ma'lumotlarning faqat bir qismini yoki hatto qabul qiluvchining noto'g'ri ma'lumotlarini yetkazadi. K.Nord va G.Fermerer aytgan tarjimaning maqsadi ikki omil bilan belgilanadi. Birinchi omil-bu tarjima buyurtmachisining yoki uning tashabbusi bilan tarjima qilingan boshqa shaxsning kommunikativ niyati. Ikkinchi omil – bu tarjima matni mo'ljallangan ijtimoiy-madaniy kontekst [3].

G.Fermerning ta'kidlashicha, mijoz tomonidan belgilangan maqsadga qarab, xuddi shu manba matni tarjima tili va madaniyati kontekstida o'z maqsadiga erishgan taqdirda, tarjima matni asl nusxaga qanchalik yaqin bo'lishidan qat'i nazar, turli yo'llar bilan tarjima qilinishi mumkin. Manba matni va tarjima matni o'rtasidagi ekvivalentlik adekvatlik talabiga nisbatan ikkinchi darajali bo'lib chiqadi [4].

Eslatib o'tamiz, A.D.Shvaytserning so'zlariga ko'ra, ekvivalentlik tarjima natijasiga yo'naltirilgan va tarjima matni asl nusxaning ba'zi parametrlariga mos keladigan manba matni va tarjima matni nisbatida yotadi [5]. O'z navbatida, adekvatlik tarjima jarayoniga yo'naltirilgan bo'lib, tarjima matniga, tillararo aloqaning muayyan aktining talablari va shartlariga muvofiq amalga oshiriladi. Shunday qilib, agar ekvivalentlik munosabatlari manba matni va tarjima matni o'rtasida o'rnatilsa, u holda adekvatlik munosabatlari tarjima matni va u ishlaydigan ikkilamchi kontekst o'rtasida o'rnatiladi.

Skopos nazariyasida tarjimaning yetarliligi birinchi o'ringa chiqadi, bu tarjima matni mijozning kommunikativ niyatiga va u ishlagan chaqirilgan ijtimoiy-madaniy kontekstga qanchalik mos kelishi bilan belgilanadi. Skopos nazariyasi mualliflari G.Fermyer va K.Rays singari, fin tadqiqotchisi Y.Xolts-Myanttyari ham tarjimani funktsional-yo'naltirilgan va ijtimoiy-madaniy-shartli kommunikativ jarayon sifatida tushunadi. Kommunikativ harakat nazariyasiga asoslanib, u tarjima harakati nazariyasini ishlab chiqadi [6].

Y.Xolts-Myanttarining ta'kidlashicha, tarjimaga bo'lgan ehtiyoj odamlar o'rtasidagi kooperatsiyaga til va madaniy to'siqlar to'sqinlik qilganda paydo bo'ladi. Ushbu to'siqlarni yengib o'tish uchun tarjima harakati tashkil etiladi. Har bir operator o'z maqsadiga intiladi, tarjima harakatining yakuniy maqsadi» til va madaniy to'siqlar orqali funktsional aloqani ta'minlashdir». K.Sheffner ta'kidlaganidek, Y.Xolts-Myanttyari manba matni va tarjima matni o'rtasidagi munosabatlarni qayta baholaydi [7]. Darhaqiqat, fin tadqiqotchisining kontseptsiyasida manba matni va tarjima matniga ta'sir qilmaydi, balki tarjima harakatlarini boshlash uchun oddiy sabab bo'ladi. Y.Xolts-Myanttarining so'zlariga ko'ra, tarjimon tarjima tili va madaniyati kontekstida kerakli

kommunikativ funktsiyani amalga oshirish uchun faqat asl nusxadan uzoqlashadi (funktsiya odatda tarjimonga tashabbuskor tomonidan tushuntiriladi) [6]. Shu bilan birga, tarjimon qabul qiluvchi uchun «funktsional kommunikativlik» ni hisobga olgan holda asl matnga tubdan o'zgartirish kiritish huquqiga ega bo'ladi.

Tarjima harakati nazariyasida Y.Xolts-Myanttyari tarjima «so'zlar, jumlar yoki matnlarni tillararo uzatishga emas, balki madaniy chegaralar orqali maqsadli hamkorlikni amalga oshirishga» qaratilgan jarayon sifatida tushuniladi [6]. Shuning uchun tarjima, birinchi navbatda, ma'lum bir maqsadga erishishga intiladigan harakat sifatida tushuniladi. Ikkinchidan, tarjima kommunikatorlarning til va madaniy farqlarini hisobga olgan holda kommunikativ jarayon sifatida talqin etiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Shunday qilib, K.Nordning funktsional nazariyasi, yuqorida muhokama qilingan boshqa nazariyalar singari, tarjima maqsadli aloqa harakati ekanligi va tarjima matni tarjima tilining ijtimoiy – madaniy kontekstida kommunikativ bo'lishi kerakligi haqidagi tezisga asoslanadi. Ammo, agar G.Fermyer, K.Rays va Y.Xolts-Myanttyari tarjima maqsadi buyurtmachi tomonidan shakllantirilgan degan pozitsiyaga rioya qilsalar, K.Nord maqsad asl matnning o'zi va uning kommunikativ o'rnatilishi bilan berilganligini ta'kidlaydi.

Darhaqiqat, tarjimon har doim ham mijozning niyatini bilmaydi. Ko'pgina hollarda, u tarjima maqsadini o'zi shakllantirishga majbur bo'ladi. Keyin, A.D.Shvaytser ta'kidlaganidek, tarjimon asosiy funktsional dominantni ajratib olish uchun asl matnga tayanishi va uning til va til bo'lmagan tarkibiy qismlarini tahlil qilishi kerak [5].

A.D.Shvaytserning so'zlariga ko'ra, asl matnning funktsional ustunligini ochib bergandan so'ng, tarjimon o'z yaratuvchisining kommunikativ munosabati, matn yuboruvchisi qabul qiluvchiga qanday ta'sir ko'rsatishi haqida tasavvurga ega bo'ladi. Tarjimonning vazifasi tarjima tili yordamida yangi qabul qiluvchiga bir xil ta'sir ko'rsatishdir. Shu bilan birga, ikkinchi darajali kommunikativ vaziyat, ya'ni yangi ijtimoiy-madaniy kontekst va tarjimaning o'ziga xos kommunikativ maqsadi kerakli ta'sirga erishish uchun zarur bo'lgan vositalarga ta'sir qiladi [5].

A.D.Shvaytserning so'zlariga ko'ra, tarjimaning maqsadi «birlamchi matnning kommunikativ ta'sirini yetkazish bo'lib, u «ikki til, ikki madaniyat va ikkita kommunikativ vaziyat o'rtasidagi farqlar» ta'sirida o'zgartirilishi mumkin [5]. Bunday tarjima asl matnning funktsional ustunligiga va ijtimoiy-madaniy kommunikativ kontekstga mos keladi shuningdek asl nusxani yetarli darajada almashtiradi.

Tahlil va natijalar. Tarjimaning funktsional nazariyalarini ko'rib chiqqandan so'ng, biz keyingi xulosaga kelamiz. Tarjimaga funktsional yondashuv uchun asosiy narsa tarjima faoliyatining kommunikativ tabiati haqidagi tezisdir. Tahlil natijalari shuni ko'rsatdiki tarjima murakkab kommunikativ kontekst va madaniyatlarining o'zaro ta'siri doirasida ikki tilli aloqa sifatida tushuniladi. Bunday aloqaning maqsadi har bir holatda tarjimon yoki mijozning o'zi tomonidan belgilanadi. Umuman olganda, funktsional yondashuv doirasida tarjima matnining yetarliligi, birinchi navbatda, asl matnni yuboruvchining kommunikativ o'rnatilishi yoki mijozning kommunikativ o'rnatilishi, ikkinchidan, ma'lum bir tarjima aktining ijtimoiy-madaniy va kommunikativ shartlari birinchi o'ringa chiqadi. Bunda asl matn va tarjima matni o'rtasidagi rasmiy ekvivalentlik darajasi ikkinchi darajali hisoblanadi.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib biz shuni ta'kidlaymizki, tarjimaga yo'naltirilgan kommunikativ harakat sifatida funktsional yondashuv va asl matnning kommunikativ niyatini amalga oshirishga bo'lgan munosabat diskursiv

markerlarni tillararo uzatishning muhimligini belgilaydi. Diskursiv markerlarni tarjima qilishda ekvivalentlarni qidirish tillar darajasida emas, balki kommunikativ kontekstlar darajasida amalga oshiriladi. Boshqacha qilib aytganda, markerning tarjimasi doimiy muvofiqlikni izlash emas, balki kerakli kommunikativ munosabat va kommunikativ kontekstga mos keladigan variant mosligini tanlashdir. Biz diskursiv markerni tarjima qilish ikki bosqichda amalga oshirilishini aniqladik. Birinchi bosqichda tarjimon manba

matnidagi diskursiv marker funksiyasini aniqlaydi. Bunda unga markerdan foydalanishning lingvistik va ekstralingvistik kontekstini tahlil qilish yordam beradi. Ikkinchi bosqichda tarjimon tarjima tilida shunga o'xshash funktsiyani bajaradigan tarjima yozishmalarini tanlaydi. Topilgan funktsional ekvivalent lingvistik muhit bilan birlashtirilishi, ekstralingvistik kontekstga mos kelishi va tovushning tabiiyligi talabini qondirishi kerak.

ADABIYOTLAR

1. Munday J. *Introducing Translation Studies: Theories and Applications*. – London, New York: Routledge, 2001. – 222 p.
2. Vermeer H.J. *Scopos and Commission in Translation Action The*.
3. *Translation Studies Reader* / Venuti ed. L. – London, NY: Routledge, 1989/2000. – P. 221–232.
4. Nord Ch. *Functionalist Approaches* // *Handbook of Translation Studies*. – Amsterdam (NL): John Benjamins, 2010. – Vol. 1. – P. 120–128.
5. Reiss K., Vermeer H. *Grundlegung einer Allgemeinen Translationstheorie*. – Tübingen: Walter de Gruyter, 1984. – 245 p.
6. Shveyser A.D. *Teoriya perevoda: status, problemy, aspekty*. – M.: Nauka, 1988. – 215 s.
7. Holz-Mänttari J. *Translatorisches Handeln: Theorie und Methode*. – Helsinki: Suomalainen Tiedekatemia, 1984. – 193 p.
9. Schäffner C. *Theory of Translational Action* // *Handbook of Translation Studies* eds. Gambier Y., Doorslaer L. van. – Amsterdam (NL): John Benjamins, 2010. – Vol. 2. – P. 157–162.

Hulkar RAHIMBOEVA,
O'zMU tayanch doktranti

O'zMU f.m.f.d., professor M.Aripov taqrizi asosida

METHODS FOR CREATING DEPENDENCY PARCING TREEBANK, SCHEMES FOR ANNOTATION AND USED SOFTWARE TOOLS

Annotation

This article introduces and analyzes several dependency treebanks, which currently exist. The methods used for creating the treebanks, the annotation schemes applied, and the tools used (POS taggers, annotation software) are discussed.

Key words: Dependency treebank, parser, scheme, annotation, analysis, software, morphology, syntax, corpus, hierarchy.

МЕТОДЫ СОЗДАНИЯ ИЕРАРХИЧЕСКОГО КОРПУСА, СХЕМЫ АННОТАЦИИ И ИСПОЛЬЗУЕМОЕ ЭЛЕКТРОННОЕ ОБОРУДОВАНИЕ

Аннотация

В этой статье представлены и проанализированы несколько существующих в настоящее время деревьев зависимостей. Обсуждаются методы, используемые для создания банков деревьев, применяемые схемы аннотаций и используемые инструменты (сортировка POS, программное обеспечение для аннотаций).

Ключевые слова: Дерево зависимостей, синтаксический анализатор, схема, аннотация, анализ, программное обеспечение, морфология, синтаксис, корпус, иерархия.

IERARXIK KORPUS YARATISH METODLARI, IZOHLASH (ANNOTATSIYA) SXEMALARI VA FOYDALANILADIGAN ELEKTRON USKUNALAR

Annotatsiya

Ushbu maqolada bugungi kunda mavjud bo'lgan bir nechta ierarxik tahlil qilingan ishlar tanishtirilgan va tahlillar asosida ko'rib chiqilgan. Mazkur ierarxik korpus yaratishda qo'llanilgan metodlar, amalda qo'llangan annotatsiya sxemalari, uskunalar (POS teggerlari, annotatsiya dasturiy ta'minoti) muhokama qilinadi.

Kalit so'zlar: Daraxtsimon (bog'liqlik) tahlili, parser, sxema, annotatsiya(izohlash), tahlil, dasturiy ta'minot, morfologiya, sintaksis, korpus, ierarxiya.

Kirish. Izohlangan ma'lumotlar tabiiy tillar jarayoni va kompyuter lingvistikasi rivojida juda ahamiyatli rol o'ynaydi. Sintaktik jihatdan izohlangan korpus, ya'ni ierarxik korpus tabiiy tillar jarayoni rivojida va uni baholashda, qolaversa empirik til izlanishlar jarayonida lozim hisoblanadi. Ierarxik tahlillashda izohlash (annotatsiya) turini tanlashda 2 xil usulga tayanish mumkin: Lingvistik manba ba'zi tarkibiy qismlarga yoki funksional tuzilma sxemasiga ko'ra izohlanadi. Ierarxiya nomidan ko'rinish turidiki, bu lingvistik manbalar birinchi bo'lib fazema-strukturasida (iborali shaklda) ishlab chiqilgan, odatda daraxtsimon shaklda ifodalaniladi. Bunday manbalarni yaratishda ilk qadamlar taxminan 30 yil oldin bosilgan. Bu kabi ierarxik tahlillar ichida eng yaxshi tanilganlaridan Penn Diagrammasi ingliz tilida bo'lgan [1].

So'nggi yillarda, ierarxik tahlilda funksional annotatsiyaning ahamiyati kengayib bormoqda. Jumladan, ko'pgina ierarxik ma'lumotli tahlilangan manbalar yaratib tugatilgan. Bundan tashqari, Grammatik funksiyali izohlar ierarxiyaning ba'zi kompozitsion turlariga kiritilgan tobelik grammatikasi formalizmlaridan kelib chiqadi. Qaramlik grammatikasida faqat leksik tugunlarga ahamiyat berilib, frazemalar tushib qoldiriladi. Leksik tugunlar ikkilik munosabatlari bilan bog'angan. Tobelanuvchilarni yaratishda format ya'ni tuzilma tanlashdagi asosiy va keng tarqalgan munozaralar bu so'z tartibini ierarxiyada nisbatan erkin tarzda tuzish yo'li bo'ldi. Bu kabi ierarxiyalar hozirda mavjud bo'lib, ular asosan turk, nemis, chex tillari uchundir. Boshqa tomondan, ierarxik tahlil kompozitsion formalizmlarda keng namoyon bo'ladigan til hisoblangan tillar turiga kiruvchi ingliz tili uchun ham rivojlangan. Tobe bog'lanuvchi annotatsiyadan foydalanishga qiziqish uning sintaktik va

semantik faktlarda namoyon bo'lishi bilan farqlanishidir. Boshqacha qilib aytganda, tobelanuvchi strukturalar qachonki ehtiyoj bo'lgan taqdirda garchi 100% tartibda bo'lmasa ham, avtomatik tarzda frazali strukturaga aylantira olish mumkin [2] Germaniyaning tildagi so'z tartibi erkin hisoblangan TIGER ierarxiyasi o'z tarkibiga 50,000ta gaplarni jamlagan bo'lib, har ikkala frazali struktura va qaramlik grammatikasining yaqqol namunasidir [3].

Hozirda mavjud bo'lgan ierarxik (daraxtsimon tahlil) turlari. Daraxtlarni qo'lda qurish juda sekin va xatoga moyil jarayondir. Ierarxik tahlil qilishning eng keng tarqalgan usuli bu avtomatik va qo'lda ishlov berishning kombinatsiyasi, lekin amalga oshirishning amaliy usuli sezilarli darajada farq qiladi. Ba'zi ierarxik jarayonlar butunlay qo'lda yozilgan, ammo so'nggi ierarxiya bo'yicha qilingan ishlarning metodlarida taggerlar va parserlarni avtomatlashtirish kamdankam uchraydi.

Praga Ierarxik korpusi. Qilingan daraxtsimon tahlillar ichida eng katta bazaga ega hisoblanib (90,000 dan ortiq gaplarni o'z ichiga oladi), Chex tili uchun Praga Ierarxiyasi qatlam ko'rinishdagi strukturada uchta bosqichda izohlangan: morfologik, analitik(sintaksis) va tektogrammatik(semantik). Bazadagi gaplar asosan turli mavzulardagi gazeta maqolalari (masalan, siyosiy, sportga oid, madaniy) va Chex Milliy korpusidan tanlab olingan ommaviy ilmiy jurnallardagi matnlardan olingan. Morfologik dumli gaplar jamlanmasida (tagset) 3,030 dan ortiq teglar mavjud [4]. Sintaktik izohlash 23 xil ierarxiya turlaridan iborat.

Darajali annotatsiyalar alohida guruhlar orqali bajarilgan. Morfologik teglar (ko'rsatmalar) teg tizimi orqali tanlangan ro'yxatdan kerakli tegni tanlash orqali ikkita inson

annotatori orqali namoyish etilgan. Keyingi o'rinda esa uchinchi annotator yuqoridagi ikki annotatorning farqlarini hal qilishga xizmat qilgan. Oldin sintaktik annotatsiya faqat qo'lda qilib chiqilgan. Keyinchalik, teglarning bir qismini avtomatik belgilash uchun ba'zi funksiyalar amalga oshirildi. 19,000ga yaqin gaplar gaplar annotatsiya qilingandan keyin Kollinning leksik stokastik (taxminiy, random usulidagi) parseri bazaviy ma'lumotlar bilan tekshirildi va 80% ierarxik tahlillar to'g'ri deya baholandi [6].

Bu bosqichda izohlovchining qiladigan ishi analitik funksiyalardan tashqari noldan daraxtlar qurishdan tayinlangan tahlillarni tekshirish va tuzatib borishga o'zgardi, va bu analitik tahlillar bu hali ham qo'lda tayinlanishi kerak edi. Tektogrammatik darajaga oid tavsilotlar bu yerda tushib qoldirilgan. Quyida 1-rasmda annotatsiyaning morfologik va analitik darajalari misol bilan ko'rsatilgan:

```

<f>cap>Do<l>do<t>RR-2——
<A>AuxP<r>1<g>7
  <f>num>15<l>15<t>C=———<A>Atr<r>2<g>4
  <d>.l>.t>Z:———<A>AuxG<r>3<g>2
  <f>kve'tna<l>kve'ten<t>NNIS2——A——
<A>Adv<r>4<g>1
  <f>budou<l>být<t>VB-P—3F-AA——
<A>AuxV<r>5<g>7
  <f>cestující<l>cestující<t>NNMP1——A——<A>Sb
  <r>6<g>7
  <f>platit<l>platit<t>Vf——A——<A>Pred<r>7<g>0
  <f>dosud<l>dosud<t>Db———
<A>Adv<r>8<g>9
  <f>platným<l>platný<t>AAIS7——1A——
<A>Atr<r>9<g>10
  <f>způsobem<l>zpu'sob<t>NNIS7——A——
<A>Adv<r>10<g>7
  <d>.l>.t>Z:———<A>AuxK<r>11<g>0

```

1-rasm: Praga ierarxik tahlilidan morfologik va analitik izohli jumla (Böhmova va boshqalar, 2003).

Tiger Ierarxik korpusi. Nemislarning Tiger ierarxik korpusi Negra korpusiga asoslangan holda qilingan va Germaniya gazetalaridan olingan turli xil mukammal mantlardan tashkil topgan. Ushbu korpus 50.000ga yaqin gaplarni o'z ichiga oladi. So'z birikmasi va tobeklik ko'rinishlarini o'zida jamlagan sintaktik annotatsiya quyidagicha tuzilgan: ibora turkumlari terminaldan tashqari belgilanadi, POS ma'lumotlari terminal ichida va sintakrik tizimlar chekkalarida. Sintaktik annotatsiyalar qo'shimcha noaniqliklar sonini kamaytirish maqsadida oddiyroq va tekisroq hisoblanadi. Ierarxiyaning eng qiziq tomoni shundaki, MySQL ma'lumotlar bazasi annotatsiyalarni o'zida joylash uchun ishlatiladi, va bu yerda bazaviy ma'lumotlar NEGRA eksport va TIGER-XML fayl formatlariga o'tkazish mumkin bo'ladi. Izohlovchi uskuna ikki xil metod bilan izohlaydi, bular interaktiv va leksik-funksional grammatik (LFG) Parserlar bo'lib, ierarxiyani yaratish maqsadida ishlab chiqilgan.

Rus tili uchun Ierarxik korpusi. Rus tili ierarxik tahliliy korpusi Uppsala universiteti korpusiga asoslangan holda qilingan. Matnlar zamonaviy rus nasrlari, gazetalar va jurnallaridan yig'ilgan [7]. Ierarxiyada 12 mingga yaqin izohlangan gaplar mavjud. Izoh sxemasi XMLga asoslangan va ba'zi qo'shilgan elementlardan tashqari o'zaro almashinuv uchun matn kodlash turiga mos tushadi (TEI). Bular atributiv, miqdor va koordinativ kabi oltita kichik guruhga bo'lingan 78 ta sintaktik munosabatlardan iborat. Izoh qatlamli, ya'ni izoh darajalari mustaqil bo'lishi mumkin, mustaqil ravishda olinadi yoki qayta ishlanadi.

Ierarxiyaning yaratilishi morfologik tahlil qiluvchi va sintaktik parserlar bilan matnlarni qayta ishlashdan boshlangan, va inson annotatori tomonidan post-tahlirlash bilan namoyon bo'ladi. Annotator uchun ikki xil uskunalar

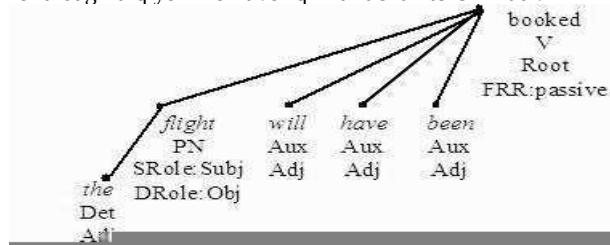
to'g'ri keladi. Post-muharrir yaratish, tahrirlash, va izohlarni boshqarish funksiyalarini yaratish imkonini beradi. Tahrirlashda maxsus ajratish va ishga tushirish rejimi mavjud bo'lib, u parserlar fayl yaratishda yaratishda muvaffaqiyatsizlik uchraganda yoki fayllarni ko'p sonli xatolar yaratganda ishlatiladi. Ushbu rejimda foydalanuvchi tahlil qiluvchiga kiritish uchun jumlani kichikroq bo'laklarga bo'lishi mumkin. Tahlil qilingan qo'shimchalar izohlovchi tomonidan bog'lanishi mumkin, bu esa jumla uchun to'liq tahlilni hosil qiladi.

Turin Universiteti Ierarxik korpusi. 1500 jumladan iborat italyan tili uchun Turin universiteti ierarxik korpusi to'rtta kichik korpusga bo'lingan [8] Matnlarning aksariyati fuqarolik huquqi kodeksi va gazeta maqolalaridan iborat. Annotatsiya formati Kengaytirilgan aloqadagi strukturaga asoslangan.

POS teglar to'plami 16 toifa va 51 kichik toifadan iborat. Besh darajadagi taksonomiya sifatida tashkil etilgan 200 ga yaqin qaramlik turlari mavjud. Sxema izohlovchiga, agar to'g'ri munosabat turini aniqlab bo'lmasa, munosabatni kam ko'rsatilgan deb belgilash imkoniyatini beradi. Annotator TIGER Treebankidagi interaktiv usulga o'xshash tarzda grafik interfeys orqali tahlil qiluvchi bilan o'zaro aloqada bo'lishi mumkin. Annotator jumladagi har bir so'z uchun tavsiya etilgan teglarni qabul qilishi yoki rad etishi mumkin, shundan so'ng tahlilchi keyingi so'zga o'tadi

Ingliz tili ierarxik korpusi. Inglizcha ierarxik tahlilli korpus sayyohlik agentligi va xaridorlar o'rtasidagi dialoglarni o'z ichiga olgan bo'lib, yagona so'zlashuv uslubli izohlangan korpus hisoblanadi [9]. Korpusda 13mingga yaqin so'zlar mavjud. Annotatsiya leksik predikat -argument tuzilishining bevosita ifodasidir, shuning uchun argumentlar va qo'shimchalar o'zlarining predikatlarga bog'liq bo'lib, barcha funksiyali so'zlar ularning leksik boshlariga birlashtiriladi. Annotatsiya yagona sintaktik darajada, yuza sintaksisi uchun yuza tasvirisiz amalga oshiriladi, maqsad izohlash jarayonini iloji boricha soddalashtirishdir. 2-rasmda izohli jumlaning namunasi ko'rsatilgan.

O'qitilgan annotatorlar onlayn qo'llanmaga ega bo'ladi va nutq fayllariga kirishdan foydalanmasdan transkripsiya qilingan nutqni ishlaydilar. Dialoglar supertegerlar va Lightweight ierarxik tahlilovchilar bo'lgan ierarxik parserlar yordamida tahlil qilinadi [10]. Annotatorlar Praga Ierarxik loyihasi tomonidan ishlab chiqilgan grafik vosita yordamida tahlilchining chiqishini tuzatadi. Standart tegni tahrirlash opsiyalariga qo'shimcha ravishda izohlovchilar sharhlar qo'shishlari mumkin. Tahrirlash tugagandan so'ng, jumla avtomatik ravishda yuzaki va chuqur rollardagi farq yoki nomuvofiqliklar uchun tekshiriladi.

2-rasm: Ingliz daraxt bankidan Flight will have been booked"ya'ni o'zbekchaga tarjima qilganda "Reys bron qilingan bo'ladi" jumlasini (Rambow va boshq., 2002). So'zlar shakli (birinchi qator), POS (ikkinchi qator) va yuza roli (uchinchi qator) bilan belgilanadi. Bundan tashqari, "parvozs" tugunlari chuqur rol (DRole) va boshqa tugunlarda o'rnatilmagan ildiz tugunlari FRR xususiyatida passiv sifatida belgilanadi.

Tahlillah. 1-jadvalda mavjud ierarxik (daraxtsimon) tahlilning ba'zi asosiy xususiyatlari jamlangan. Ierarxiyalarning o'lchami odatda juda cheklangan bo'lib, bir

necha yuzlab 90 000 jumlar orasida bo'ladi. Bu qisman shunday faktga doirki, eng uzoq umr ko'rgan ierarxiya hisoblanuvchi Praga ierarxik korpusining boshlanganiga ham 10 yildan kamroq vaqt bo'lgan. Ierarxik korpuslarning ko'p qismi yozma matnlardan tashkil topadi; bizga yetib kelgan ma'lumotlarga qaraganda, faqat bitta nutq so'zlari yig'indisidan iborat. Praga ierarxiyasidan kelib chiqqanda esa, semantik qatlamli izoh ham kiritilgan. Annotatsiya sxemasining ta'rifi har doim taqdimotning to'g'riligi, ma'lumotlarning qamrovi va ierarxik tahlilni rivojlantirish xarajatlari o'rtasidagi kelishuvdir [11]. Baholash uchun ierarxiya ba'zi noaniqliklarga yo'l qo'yadi, lekin hech qanday

xatoga yo'l qo'ymaydi, aksincha, trening ierarxiya uchun to'g'ri bo'lishi mumkin. Ko'p darajalardan iborat bo'lgan izohlarda darajalar orasidagi aniq ajratish biroz tashvish tug'diradi. Izohning formati, shuningdek, ierarxiya ishlab chiqilayotgan maxsus tilga qarab belgilanadi. Format tilning tuzilmalarini aks ettirish uchun mos bo'lishi kerak.

1-jadval: Ierarxik tahlillarni taqqoslash. (*Sahifalar soni cheklanganligi sababli, barcha ierarxiyalar emas Arboretumdagi "oila" jadvalga kiritilgan. **Gaplar soni haqida ma'lumot mavjud emas edi. M=qo'lda, SA=yarim avtomatik, TB=treebank ya'ni ierarxiya))

Nomi	Tili	Janri	Hajmi (gaplar)	Avtomat uskunasi	Yordam beruvchi format	Annotatsiya metodi
TIGER ierarxiyasi	nemis	gazetalar	50.000	Ehtimolli/ LFG parser	TIGER-XML & NEGRA eksport	Post-tahrirlash va interaktiv
Ingliz ierarxiyasi	Ingliz tili	So'zlashuv, sayyohlik agentligi. (Dialog)	13.000 so'z	Supertagge& Yengil Dep. Analizator	FS	M parser chiqishi va avtomatik nomuvofiq tendentsiyalarni tekshirish
TUI	Italiyancha	Asosan gazeta, va fuqarolik qonun hujjatlari	1.500	Morfolog. Tahlil, qonuniy parser va tegger	ASCII ga asoslangan	M tahlillash
Rus tili ierarxiyasi	Rus tili	Gazeta, badiiy va ilmiy asarlar	12.000	Morfologik tahlil va parser	XML-based TEI ga mos keluvchi	SA-yarim avtomat

Xulosa. Biz ierarxik tahlil ya'ni treebankning eng zamonaviy usullari bilan tanishib chiqdik va hozirgi treebanklarning asosiy xususiyatlarini muhokama qildik. Maqolada keltirilgan topilmalar bog'liqlik daraxt banklari uchun annotatsiya vositasini loyihalash va qurishda va sintaktik tahlil qilish uchun O'zbek tili uchun ierarxik tahlil qilib korpus qurishda foydalaniladi. O'zbek tilining sintaktik tahlilini baholashda daraxtsimon tahlil uchun bog'liqlik formatini tanlash o'z-o'zidan ravshan, o'zbek tili nisbatan erkin so'z tartibiga ega bo'lgan tildir. Annotatsiya formati ba'zi XMLga asoslangan formatda bo'ladi va tahlilni qidirish va tahrirlash uchun mavjud vositalarni qo'llash imkonini beradi. Ushbu maqolada keltirilgan xulosalar shuni ko'rsatadiki, quyidagi asosiy xususiyatlar o'zbek tili uchun ierarxik tahlil yaratish uchun izohlash vositasiga kiritilishi kerak:

- Boshlang'ich ierarxik tahlillarni yaratish uchun morfologik analizator va parser interfeysi bo'ladi. Annotatorga natijalarni solishtirish imkoniyatini berish uchun bir nechta tahlilchilar parallel ravishda qo'llanilishi mumkin.

- Mavjud XML annotatsiya formatini qo'llab-quvvatlash. Mavjud formatdan foydalanish tizimni qayta foydalanishga imkon beradi. XML-ga asoslangan formatlar yaxshi sintaksisni tekshirish imkoniyatlarini taklif etadi.

- Mutanosiblik tekshiruv. Saqlanishi kerak bo'lgan izohli jumlar teglar va izoh formatidagi xatolarga nisbatan tekshiriladi. Izoh sintaksisini XML asosida tekshirishga qo'shimcha ravishda, nomuvofiqlik tekshiruv annotatorga bir qancha boshqa xatolar haqida xabar beradi. POS va morfologik teglar mos kelmaydigan kombinatsiyalarni topish uchun tekshiriladi.

ADABIYOTLAR

1. Mitchell Marcus, Beatrice Santorini, va Mary Ann Marcinkiewicz. 1993. Keng ko'lamli izohlangan Ingliz korpusini yaratish: Penn Diagrammasi. Kompyuter lingvistikasi, 1993-yil. AQSH. Prinston. 19(2):313–330-betlar.
2. Fei Xia and Martha Palmer. "Tobellik tuzilmalarini so'z birikmalariga aylantirish". Inson tili texnologiyasini o'rganish bo'yicha birinchi xalqaro konferentsiya materiallarida, 2000-yil, San-Diego, Kaliforniya, AQSh. 320-bet.
3. Sabin Brants, Stefani Dipper, Silviya Xansen, Volfgang Lezius va Jorj Smit. Tiger Treebank. Daraxtsimon tahlillash va lingvistik nazariyalar bo'yicha seminar materiallarida, 2002. Sozopol, Bolgariya. 234-bet.
4. Yan Hajich. Sintaktik izohli korpus yaratish: Praga ierarxik daraxti banki. Eva Hajic'ova, muharrir, Valentlik va ma'no masalalari. Jarmila Panevova sharafiga tadqiqotlar, Charlz universiteti matbuoti, 1998. Praga, Chexiya, 12–19-betlar.
5. Maykl Nelleke, Yan Xajich, Erik Brill, Lens Ramshou va Kristof Tillmann. Chexiyaning statistik tahlilchisi. Hisoblash tilshunosligi assotsiatsiyasining 37-yillik yig'ilishi materiallarida, 1999. Kollej Park, Merilend, AQSh.
6. Boguslavskiy Igor, Grigorieva Svetlana, Grigoryev Nikolay, Leonid Kreidlin va Nadejda Frid. Rus tili uchun ierarxik korpus: tushunchasi, vositalari, axborot turlari. Hisoblash tilshunosligi bo'yicha 18-xalqaro konferentsiya materiallarida, 2000-yil. Saarbrücken, Germaniya.
7. Kristina Bosko. Italiya ierarxiyasi uchun annotatsiya sxemasi. Mantiq, til va axborot bo'yicha 12-Yevropa yozgi maktabi, Birmingem, Buyuk Britaniyadagi talabalar sessiyasi materiallarida. 2000-yil.
8. Owen Rambow, Cassandre Creswell, Rachel Szekely, Harriet Taber, and Marilyn Walker. Ingliz tili uchun ierarxik tahlil korpusi. Til resurslari va baholash bo'yicha 3-xalqaro konferentsiya materiallarida, 2002., Las-Palmas, Gran-Kanariya, Ispaniya.
9. Srinivas Bangalore and Aravind K. Joshi. Supertagging: Deyarli tahlil qilishga yondashuv. 1999., Hisoblash tilshunosligi, 25(2):237–265-betlar.
10. Leonardo Lesmo, Vincenzo Lombardo, and Cristina Bosco. Daraxtsimon tahlilni rivojlantirish: TUT yondashuvi. Tabiiy tillarni qayta ishlash bo'yicha xalqaro konferentsiya materiallarida, 2000-yil., Mumbay, Hindiston.

Bibijon SAPAYEVA,
Urganch Davlat Universiteti o'qituvchi
E-mail: sapayevabibijon1985@gmail.com

O'zMU professori M.Qurbonova taqrizi asosida

ERGASH GAPDA ABSOLYUT GAP TUZILISHI VA UNING AHAMIYATI

Annotatsiya

Mazkur maqolada ergash gapda nominativ absolyut gap shaklining tuzilishi va uning gap tarkibidagi ahamiyati grammatik hamda stilistik jihatdan tahlil etib o'tilgan. Absolyut konstruksiya mazmun jihatdan muayyan gap tuzilishiga ko'ra erkin bo'lgan vosita sifatida qaraladi.

Kalit so'zlar: Nominativ absolyut, hol, mantiqiy, o'timsiz fe'l, sifatdosh, to'ldiruvchi, vaqt, sabab, vaziyat.

THE STRUCTURE AND IMPORTANCE OF ABSOLUTE CONSTRUCTION IN SUBORDINATE CLAUSE

Annotation

In this article, the structure of Nominative Absolute construction in Subordinate Clause and its importance in sentence was analyzed in grammatical and stylistic aspects. Absolute Construction is considered as a means of linking two sentences logically, that is free in a fixed sentence structure

Key words: Nominative Absolute, adverbial modifier, logical, Intransitive Verb, Participle, Object, time, reason, circumstance

СТРУКТУРА И ЗНАЧЕНИЕ АБСОЛЮТНОЙ КОНСТРУКЦИИ В ПОДЧИНЕННОМ ПРИЛОЖЕНИИ

Аннотация

В данной статье в грамматическом и стилистическом аспектах проанализирована структура конструкции именительного падежа в придаточном предложении и ее значение в предложении. Абсолютная конструкция рассматривается как средство логической связи двух предложений, свободное в фиксированной структуре предложения.

Ключевые слова: Именительный абсолют, обстоятельства, логический, непереходный глагол, причастие, объект, время, причина, обстоятельство.

Kirish. Gap qismlarini o'zaro munosabatlarini bog'lovchisiz ifodalashning bir qator grammatik shakl va tuzilishlari mavjud bo'lib, nominativ absolyut ergashgan munosabatni ifodalovchi grammatik usul hisoblanadi va ushbu holatda semantik yondashuvga ko'ra stilistik izohlash grammatik gap tuzilishidan ustun keladi. Lingvistikada absolyut gap tuzilishi oddiy sintaktik munosabatdagi so'z yoki gaplardan farq qiluvchi grammatik shakldagi gap tuzilishidir.

U yasaliş jihatdan ergash gap tarkibida keluvchi zamon va noaniq gap shakli bo'lib, butun gapni o'zgartiradi. Bunda sifat yoki egalik olmoshi o'zgargan substantiv yoki o'timli fe'lsiz keladi va gap tarkibida to'ldiruvchi yozilmasada, uning borligi mazmun jihatdan anglashiladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Absolyut tushunchasi Lotin tilidagi absolūtum so'zidan kelib chiqqan bo'lib, 'erkin' yoki 'alohida' ma'nolarini anglatadi, gapning grammatik jihatdan mustaqil elementi hisoblanadi.

Absolyut gap (qisqa qilib, absolyut) deb ataluvchi noaniq gap semantik jihatdan gapning muayyan tarkibi (elementi)ga birikmaydi va shu o'rinda ko'pincha otga taalluqli gerund bilan chalkashtirib yuboriladi. Ushbu gerundiylı ibora alohida otni o'zgartirishi ko'zda tutiladi, lekin asossiz ravishda turli otga birikadi, mutlaq (absolyut) gap sifatida kelayotgan sifatdoshli ibora deyarli birorta otni o'zgartirishi ko'zda tutilmaydi.

Absolyut gap tuzilishi yoki bosh kelishikli absolyut zamonaviy ingliz tilida hali keng tarqalmagan bo'lib, ko'pincha og'zaki nutqdan ko'ra yozma holatlarda ishlatiladi.

Tahlil va natijalar. Nominativ absolyut (Bosh kelishikli absolyut).

Ingliz tili grammatikasida nominativ absolyut asosiy ega va kesimni ifodalab keluvchi gapning grammatik jihatdan mustaqil elementi hisoblanadi. U kesim bilan birikib, bosh

kelishikda olmosh yoki otni o'z ichiga oladi va odatda gapning boshida yoki ohirida, ba'zida o'rtasida keladi va aniq fe'lni o'z ichiga olmay, odatda gapni o'zgartiruvchi asosan sifat yoki sifatdosh bilan keladi.

Nominativ absolyutni aniqlashni bir yo'li bog'lovchi (because, yoki when) va fe'lni to be formasini qo'shish orqali aniqlanadi.

Masalan:

The dragon slain, the knight took his rest

Ajdarhoni o'ldirib, ritsar nafas rostladi.

Bunda because the dragon was slain, the knight took his rest formada aniqlash mumkin va gap tarkibida mazmunan because hamda va borligi anglashiladi. Boshqa bir misol:

Spring advancing, the swallows arrived – bahor boshlanishi bilan qaldirg'ochlar keldi.

When spring was advancing, the swallows arrived.

Nominativ absolyutda sifatdoshli gap tuzilishi

Ot turkumiga xos joylashuv it hamda there singari sintaktik o'rinni to'ldirib keluvchi ma'noga ega bo'lmagan so'zlardan hosil bo'lishi mumkin.

Masalan,

It being Sunday, the stores were not open – Yoz bo'lganligi sababli do'konlar ochiq emasdi

There having been some question about the book-keeper's honesty, the company asked him to resign.

Keyingi holatga ko'ra sifatdosh tushirib qoldiriladi:

This book – now a best – seller, he felt pleased with the world.

Ot yoki olmosh gapning egasi bo'lmaydi.

Yana bir holatga ko'ra predlogli absolyut gap tuzilishi holatini ham uchratish mumkin.

Masalan,

I found him waiting for me, with his stick in his hand.

Nominativ absolyut gapda mustaqil holatda vazifa bajarib keluvchi sifatdosh yoki sifatdoshli birikmaga ergashib keluvchi ot yoki olmosh bo'lishi mumkin.

Nominativ absolyut payt, sabab yoki holat, vaziyatni ko'rsatib keladi.

Vaqt:

Three year having passed, I decided to wait for her no longer – Oradan uch yil o'tib, uni ortiq kutmaslikka qaror qildim

Sabab:

Nobody having anymore to say, the meeting was closed- Hech kim birorta gap aytmagani sababli, majlis to'xtatildi

Vaziyat:

All the money having been spent, we started looking for work – Barcha pulni sarflab bo'lgach, ish izlab boshladik

Shuni ta'kidlab o'tish kerakki, Nominativ Absolyut gap tuzilmasi gap tarkibida rasmiy jihatdan mustaqil bo'lsada, gapga mazmunan birikkan bo'ladi va kesimga ergashib keluvchi hol vazifasini bajaradi.

Ushbu tuzilma odatda gapda vergul bilan ajratib yoziladi va quyidagi holatlarga ko'ra holni ifodalab keladi:

Vaqtga ko'ra:

This being done, they set off with a light heart. (Buni bajargach, ular quvonib jo'nab ketishdi)

Sababga ko'ra:

It being Sunday, the library was closed. (Yakshanba bo'lganligi sababli, kutubxona yopiq edi)

Shart-sharoitga ko'ra:

The weather permitting, we shall start tomorrow. (ob-havo yaxshi bo'lsa, ertaga yo'lga chiqamiz)

Munosabat yoki ergashib keluvchi vaziyat/holatga ko'ra:

They lived there for two months, Peter helping the poor all the time. (Pitr har doim kambag'allarga yordam berib, ular u yerda ikki oy yashashdi)

Nominative absolyut odatda ergash gapga sinonim hisoblanadi, lekin ba'zida u ergashib keluvchi vaziyatni ifodalaydi.

Ushbu tuzilma asosan badiiy uslubda ishlatiladi, lekin, ba'zida fe'lining sifatdosh I formasi tushirib qoldiriladi va gap tuzilishi ko'pincha og'zaki so'zlashuvga oid bo'ladi.

Masalan:

He sat on the sofa, book in hand – (bunda having tushib qolgan). U qo'lida kitob bilan divanda o'tirardi.

Absolyut gap tuzilishini o'quvchini e'tiborini tortish vositasi sifatida gap tuzilishini o'zgartirish orqali ikki gapni bitta gapga birlashtirib ifodalashda foydalaniladi.

Masalan:

The book being short, I read it in 2 hours. (Kitob qisqa bo'lganligi sababli, uni 2 soatda o'qib bo'ldim)

O'ziga xos ravishda absolyut tuzilma so'z birik, asiga yaqin turadi, sababi u gap holida yakka o'zi kelmaydi. U absolyut ya'ni mutlaqdir va asosiy gapda yakka holatda so'zni o'zgartirmaydi, va butun bir gapga "g'oya, mazmun" jihatdan yaqin munosabatda b'ladi. Boshqacha qilib aytganda, nominative absolyut gapdagi otni emas, boshqa gap bo'laklarini o'zgartiradi.

Ehtimol, ushbu nuqtai-nazardan sifatdosh fe'l, sifat yoki ot vazifasini bajaruvchi – ing shakl bilan tugallanuvchi fe'l shakli deb hisoblash mumkin.

Ular o'quvchiga yozuvchi nimani bayon etayotganini "tasvir" ini ko'rishga yordam beradi.

Qachonki nominativ absolyut gapni boshida joylashganda u fe'lni egasi sifatida ishlatiladigan otdan farqlanishi kerak.

Masalan:

The soldiers needing backup, helicopters soon arrived. (Askarlar qo'shimcha ko'makka ehtiyojlari bo'lgani sababli, vertolyot tezda yetib keldi)

Bunda soldiers nominative absolyutda needing sifatdosh bilan kelib, helicopters arrived fe'lining egasi hisoblanadi.

Lekin quyidagi boshqa holatga ko'ra soldiers nominativ absolyut tuzilmada emas, aksincha gapning egasi bo'lib kelmoqda.

The soldiers, needing backup, radioed command for helicopters. (Qo'shimcha ko'makka ehtiyojlari bo'lgani sababli, askarlar vertolyotga talablarini radio orqali yuborishdi)

Shunday qilib nominative absolyut tuzilma payt yoki sababni ifodalab kelishi mumkin.

The work for the day over, she went to bed.

Uning ishi tamom bo'lgach, u uyquga ketdi. Bunda gap mazmun jihatdan "after" -after her work for the day was over anglashilib, paytni ifodalab kelmoqda.

The debtors having defaulted on their loan, the banks seized their assets.

Qarzdorlar qarzlarini to'lay olmaganlari sababli, bank ularni mol-mulklarini olib qo'ydi. Bunda gap mazmun jihatdan "because"- because the debtors had defaulted on their loan, the banks seized their assets anglashilib, sababni ifodalab kelmoqda.

O'z navbatida absolyut gap tuzilmasi tasnifining boshqa bir me'zoni egani olmosh orqali ifodalangan holatda kelishidir. Kortmann (1991:12) nominativ (ega bosh kelishikda bo'lganda) va to'ldiruvchi holatdagi absolyut gap tuzilmasi (ega jo'nalish kelishigida bo'lganda) ni farqlab ko'rsatadi.

Off they went, she remaining behind (Kortmann 1991:12) (nominative absolyut tuzilma).

But you see, him being here in the room. I had to be careful. (Kortmann 1991:12) (to'ldiruvchi holatdagi absolyut tuzilma).

Shuni ta'kidlab o'tish kerakki, nominativ absolyut tuzilma zamonaviy standart ingliz tilida tez-tez uchrab turadigan, me'yoriy jihatdan qabul qilingan gap shakli bo'lib, hozirgi kundagi norasmiy tilda to'ldiruvchi holatdagi absolyut tuzilmani mavjudligi ushbu terminlarni tasniflab o'rganishga o'ziga xos sabab ko'rsatib o'tadi.

Bunda absolyut tuzilma umumiy atama bo'lib, nominativ absolyut tuzilma va to'ldiruvchi holatdagi absolyut tuzilma absolyut gap shaklining asosiy turlari hisoblanadi. Ushbu tasniflash muhim bo'lib, ko'pchilik tilshunslar absolyut terminini keng qamrovda ishlatishadi.

Pens (1958:120) fikricha 'absolyut tuzilma biror-bir ifoda (so'z, ibora yoki gap) bo'lib, mustaqil holatda qo'llaniladi' va bunda nominativ absolyut sifatdosh orqali o'zgaradigan gapda birorta grammatik funksiyasiz substantivni o'z ichiga oluvchi gap tuzilishidir'.

Zamonaviy standart ingliz tilida agar ega vaziyatida olmosh kelgan bo'lsa, u odatda bosh kelishikda, eski ingliz tili andozasiga ko'ra esa jo'nalish kelishigida bo'ladi. Shunga qaramasdan, to'ldiruvchi holatdagi absolyut tuzilma ingliz tilining hozirgi kundagi nostandart ko'rinishlarida va tilga oid norasmiy holatlarda kuzatiladi.

"Absolyut tuzilma barcha davrlarda og'zaki muloqotga qaraganda yozma shaklga xos sanaladi. Biroq, ba'zi absolyut tuzilmalar dialog hamda suhbat jarayonida foydalaniladi. Valey (1920:67.8), Pens hamda Emeri singari bir qator grammatika mutaxassisleri ta'kidlashlariga ko'ra nominativ absolyut grammatik jihatdan ham mutlaqo to'g'ri tuzilma hisoblanadi. Bundan tashqari, u samarali stilistik vosita sanalib, mahoratli yozuvchilar uchun tasviriy hamda izohli tafsilotlarni oddiygina bayon etishda qo'l keladi." (Reishaan, 2003).

Mantiqan olib qaraganda, badiiy asar istalgan turdagi absolyut tuzilmaga doir namunalarni eng samarali manbasi bo'lib keladi. Bu tuzilmani yozuvchilar tomonidan yuqori baholanib, keng qo'llanilishiga asosiy sabab, uning qisqa va lo'nda shaklda kelishi va stilistik yaqqollik kasb etishidadir. Buning natijasida asardagi ifodaviylik oshib, odatiy matn bilan taqqoslaganda absolyut tuzilmani o'rinda ergash gap ishlatiladi.

Masalan:

My father looked at me wildly, amusement in his eyes.

Turli holatda keluvchi absolyut tuzilma ixchamligi va kuchli ifodaviylikka boyligi ATni zamonaviy ingliz tilida tez-tez uchrab turuvchi funksional gap nuqtai-nazaridan kuchli sintaktik vositaga aylantiradi.

Ilmiy matnlarda esa absolyut tuzilma kamroq uchrab, tor doiradagi ilmiy ma'lumotlarda qo'llaniladi.

Absolyut tuzilmani ixcham va qisqa shakli ushbu turdagi matnni aniq, yaqqol ko'rsatib, bir tomondan rang-

baranglikni oshirsa, boshqa tomondan alohida, o'ziga xos material sifatida to'liq tushunishga imkon yaratadi.

O'z navbatida, shuni ta'kidlab o'tish kerakki, mahurat bilan yozilgan absolyut tuzilmaga doir gaplarda metafora, qiyoslash, shaxslantirish singari bir qator stilistik vositalar yordamida ham boyitilishi mumkin.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, absolyut tuzilma og'zaki muloqotga qaraganda yozma yozma holatdagi matnlarga xos grammatik-stilistik xususiyat deyish mumkin. Sababi yuqori darajadagi ifodaviylik, badiiylik yozma bayonda o'zini lo'nda, mantiqiy va to'liq aksini topadi.

Shu o'rinda aytib o'tish kerakki, nominativ absolyut tuzilma zamonaviy standartlashgan ingliz tiliga xos, keng qo'llaniladigan tuzilma bo'lsa, to'ldiruvchi holatdagi absolyut tuzilma esa norasmiy til matniga xos absolyut tuzilma hisoblanib, juda kam miqdorda qo'llaniladi.

ADABIYOTLAR

1. Kortmann B.1991. Free Adjuncts and Absolutes in English. Problems of Control and Interpretation. London: Routledge.
2. Pence R. 1958. A Grammar of Present-day English. New York: The Macmillan Company.
3. Reishaan, A.2003. absolute Constructions in English: A Syntactic Study: <http://www.warts.kufauniv.com/teaching/e/reishaan/Paper1.html> .
4. Galperin I.R. Stylistics. Higher School Publishing House. Moscow 1971.
5. Nominative Absolute (<https://www.merriam-webster.com/dictionary/nominative%20absolute>) Merriam-Webster Dictionary.
6. Nominative Absolute (<https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/nominative-absolute>). Collins Dictionary.

UDK:81.112'21

Xurshida SAFAROVA,
BuxDU katta o'qituvchisi, f.f.d. (PhD)

BuxDU dotsenti, PhD M.B.Ahmedova taqrizi asosida

FRANSUZ TILIDAN INGLIZ TILIGA O'ZLASHMA SO'ZLARNING FONETIK ASSIMILYASIYAGA UCHRASH YO'LLARI

Annotatsiya

Ushbu maqolada fransuz tilidan ingliz tiliga so'zlarni o'zlashtirish yo'llaridan biri bo'lgan- so'zlarni fonetik o'zgarishlarga uchragan holda o'zlashtirish tahlil qilinadi. Diaxron tahlillar asosida ingliz tilining asrlar davomida boyish yo'llari ko'rsatiladi.

Kalit so'zlar: O'zlashma so'zlar, o'zlashma qatlam, assimilyatsiya, fonetika, aferezs, sinkopa, apakopa.

WAYS OF PHONETIC ASSIMILATION OF WORDS FROM FRENCH TO ENGLISH

Annotation

This article analyzes one of the ways of acquiring words from French to English - acquiring words with phonetic changes. On the basis of diachronic analysis, the ways of enrichment of the English language over the centuries are shown.

Key words: Acquired words, acquired layer, assimilation, phonetics, aphesis, syncope, apakopa.

СПОСОБЫ ФОНЕТИЧЕСКОЙ АССИМИЛЯЦИИ СЛОВ С ФРАНЦУЗСКОГО НА АНГЛИЙСКИЙ

Аннотация

В данной статье анализируется один из способов усвоения слов из французского языка в английский - приобретение слов с фонетическими изменениями. На основе диахронического анализа показаны пути обогащения английского языка на протяжении веков.

Ключевые слова: Приобретенные слова, приобретенный слой, ассимиляция, фонетика, афезис, синкопа, апакопа.

Kirish. Fransuz tilida ham uchraydigan aferezis (boshlang'ich bo'g'inlarning qisqarishi) o'rta ingliz davridagi so'zlarda tez-tez kuzatilishi mumkin: bunda unlilar qisqaradi va so'z boshida undoshlar ham prefikslarni, ham o'zak tarkibiy qismlarini qisqartirishi mumkin. Masalan, apprentice – prentice. Fransuzcha so'zlar boshlanishining qisqarishi natijasida bir qator hollarda yangi so'zlar hosil bo'ladi, ular orasida vaqt o'tishi bilan nafaqat tovush, balki semantik farq ham paydo bo'ladi, masalan, size (assize), sru (esru), fense (defense) kabi misollar fransuz tilidagi so'zlarning fonetik o'zgarishlari va ularning ingliz tili tizimidagi leksik rivojlanishi o'rtasidagi yaqin aloqadorlikni ko'rsatadi.

Tadqiqot uslubi va nazariyalari. Sinkopa - so'z o'rtasida urg'u yoki urg'usiz bo'g'inlarning qisqarishi - fransuz tilidan ingliz tiliga kirib kelgan so'zlarda keng tarqalgan hodisa. O'rta ingliz davri yodgorliklarida so'z o'rtasida unlining qisqarishini kuzatamiz: sust-nanse o'rniga sustenance; commad-ment o'rniga sommandement; con-stable o'rniga sonestable. Dastlab urg'u olgan unlilar yoki unli birikmalar, agar urg'u o'zidan oldingi bo'g'inga o'tkazilsa, qisqaradi. Misollar: ru1tis - qadimgi fransuz tilidagi ru1lettisdan; mers1e - fransuzcha miras1edan. Yangi ingliz davrida olingan alohida fransuz so'zlarida urg'usiz bo'g'inlar sinkopga duchor bo'lgan - caritain - sartain; shempinee - shimneu.

Apokopa - (yun. arokore — tugallanmani qisqartirish) — so'z oxiridagi unli yoki undoshning yoxud qo'shma so'zdagi 2qismning tushib kolishi hodisasi bo'lib, yakuniy urg'usiz e ning o'rta inglizcha matnlarda qo'llanilgan fransuz so'zlarida uchraydi.

Tahlillar. Ko'p hollarda unlilardan keyingi holatda urg'usiz yakuniy e harfi yoziladi, lekin talaffuz qilinmaydi. Masalan, ma1adie, kurtesie, s1ergie, somranie. Buni e bilan tugagan otlar matnlarida i bilan tugagan otlar qofiyalash holatlari dalolat beradi. Masalan, genteleri, somranie. Fransuzcha urg'usiz e ning talaffuz qilinmasligini XIII asr

matnlarida fransuzcha so'zlarning fonetik imlosi ham tasdiqlaydi: fors, tempest, pestilens, differens, vengans (-ens, -ans fransuz tilidagi -ense, -anse o'rnida).

Ingliz tilidagi qisqa fransuz a, e, o unlilari ikki bo'g'inli so'zlarda birinchi ochiq bo'g'inda yoki silliq to'xtash birikmasi bo'lgan ikkita undoshdan oldin, shuningdek, quyidagi misollardagi so'zlarda qo'llangan: ashe, b1ame, date, robe, cote, haste, beste, table, feble, coste. Bu ingliz tilida urg'u berilgan fransuz unlilari uchun ham amal qiladi. (Masalan, basin, bacoun va boshqalar)

Birinchi bo'g'inning urg'uli unlilari so'zlarda qisqa bo'lib qoladi: baron, muton, pleasaunt, palais, maner, profit, forest. Bu so'zlardagi unli tovushlarning qisqaligi uzoq vaqt davomida oxirgi bo'g'inda fransuzcha urg'uni saqlab qolganligi, birinchi bo'g'indagi unlilarning urg'usiz qolganligi bilan bog'liq ko'rinadi. Agar fransuzcha o'zlashma so'zlardagi urg'u fransuz tilidagi kabi (i, u) bir bo'g'inga tushsa cho'ziladi, masalan: attiren, spouse, poudre, jousten. Ammo agar urg'u oxirgi bo'g'indan oldingi bo'g'inga o'tkazilsa, fransuzcha i qisqa bo'lib qoladi - cite, prisoum, mirour[4].

Birinchi unli tovushga urg'u tushgan uch bo'g'inli so'zlarda ikkinchisi odatda qisqa bo'lib qoladi, masalan - lavendre, vinegear, punishen, enemy, memory, natural, regular. Istisnalar:oxirgi bo'g'inlari i +unlidan iborat bo'lgan alohida so'zlar. Masalan, nation, storie, patient, curious. Urg'uli unlilar yopiq bo'g'inda ikki yoki undan ortiq undoshdan oldin qisqa bo'lib qoladi (lettre, suffre, dette, prince, defence, simple). Biroq, i+undosh birikmasidan oldin ular cho'zilgan (armour, forme, art, source).

O'zlashgan so'zlarda fransuz unlilari nafaqat miqdoriy, balki sifat jihatidan ham o'zgaragan. O'rta ingliz davridagi fransuz unlilarining sifat o'zgarishlari urg'u joyining o'zgarishi bilan bog'liq bo'lsa, boshqa tomondan, ular asosan ularning tovush muhiti, ayniqsa, ularga ergashadigan tovushlar bilan belgilanadi.

Ko'pgina mahalliy ingliz va o'zlashtirilgan so'zlarda urg'uli holatda m va n dan oldin "a" diftonglashgan va au ga aylangan. Masalan, Fraunce, chaunce, daunce, graunte. Keyingi fonetik assimilyasiya jarayonida au diftongi monoftong shaklida keladi va uzun a ga aylandi, u [mb]dan oldin [ng]dan keyin katta unli siljishiga bog'liq holda [ei] ga aylandi (strange, danger, chamber).

Fransuz tilidagi yakuniy so'zlarda -o oxirgi -e talaffuz qilinmagan va ko'pincha grafik tarzda ifodalanmagan (assemble, contre). Ko'pgina hollarda fransuzcha uzun yopiq e so'z oxirida uzun i urg'u ostida va qisqa i urg'usiz holatda tugaydi (masalan: degree, agree, valley, attorney).

Dastlabki urg'usiz bo'g'indagi n + undosh birikmasidan oldin e o'miga ba'zan a keladi, masalan, aumperor, andetted.

Fransuzcha qisqa i, dastlab urg'usiz, ba'zi dialektlarda, asosan, shimoliy va sharqiy dialektlarda, e ga aylanadi va o'rta ingliz tilida dual (ikkilik) shakllarni hosil qiladi. Keyingi rivojlanish jarayonida qisqa i orqali talaffuz qilish ustunlik qiladi. Masalan, prisoun - presoun, empresouned, cite-cete, mirour - merour.

O'rta ingliz tilida shunga o'xshash tovush mavjudligi sababli fransuzcha o'zlashma so'zlarda talaffuz qilingan fransuzcha qisqa unli 15-asrga kelib [ju:] (juggen, justice) ga aylandi.

So'z o'zlashtirish jarayonida ingliz tilidagi u(u) tovushi allaqachon delabializatsiyaga uchragan dialektlarda fransuz qisqa va uzun tovushlari yaqin tovush yoki diftong [eu] bilan almashtirildi, keyinchalik o'rta ingliz davrining oxiriga kelib u universal tarzda [ju] ga aylandi (pure, duke, allure).

Burun orqali talaffuz qilinadigan fransuz unilari mos keluvchi unli fonemalar bilan almashtiriladi, ular nasalizatsiyaga moyil emas. U bilan tugaydigan diftonglar 13-asrning oxiriga kelib monoftonglashdi, qolgan unililar cho'zilib ketdi, natijada safe (saufe); chaffen (sogrevatsya) frans. chauffer; bame (baleam); pame; samoun; sore < coupein; re < reum; sodier < soudier kabi so'zlar paydo bo'ldi. Keyingi shakllar al, ol diftonglari au o'miga lotin tilining ta'siri yoki fransuz tilidan ikkilamchi o'zlashtirish natijasida paydo bo'lgan. [3]

Diftong [ai] unli va undosh tovushlardan oldin saqlanib qoladi va odatda dental (til-tish) undoshlardan oldin uzun e ga aylanadi. Masalan, assaien, air, paire, vain, ese, sesen, fet, resoun, plesaunt, plesier.

O'zlashma so'zlardagi fransuz undoshlarga kelsak, bu erda ham unililar bilan sodir bo'lgan jarayonlarga o'xshash jarayonlarni kuzatamiz: ingliz tiliga xos bo'lmagan tovushlar ingliz fonemalari va ularning variantlari bilan almashtiriladi va ingliz tiliga kirganlari ingliz tili kabi rivojlana boshlaydi, tovushlar ingliz tilining fonetik o'zgarishlariga bo'ysunadi. Demak, yumshoq n ingliz alveolyar (bo'g'iz tovushi) n (regne - reine) bilan almashtirildi.

Xuddi shu narsa fransuz l fonemasida ham yuz berdi, u ingliz tilida yumshoqligini yo'qotib, o'miga ingliz fonemasining turli xil variantlari [l] (lamp, lesson, council) paydo bo'ldi.

Bundan tashqari, ko'pgina o'zlashtirilgan so'zlarda bu [l] bo'g'in hosil qiluvchi undoshga aylandi, bu fransuz tiliga xos emas (table, people, noble). Bu so'zlarni o'rta inglizcha matnlarda (pepil, nobil, simpel va boshqalar) yozishning ko'plab holatlari shundan dalolat beradi.

O'rta ingliz tilida m va n orasiga yoki m va t orasiga p qo'yishning alohida holatlari mavjud (dampnen, solempne, tempten). Ikki unli - couetise, diuers, serue, seruise, kerchief (couvre chef) o'rtasida fransuzcha v ning ovoqli bo'lishi yoki hatto yo'qolishi holatlari mavjud.

Qadimgi fransuzcha [ch, t, j, d] ingliz tilida o'zgarishsiz qoldi. Ch o'miga k qo'llangan so'zlar ingliz tiliga

markaziy fransuz tilida emas, balki norman tili tovushi shaklida kirdi. Masalan, Chancellor, cheef, challenge, trecherie va cas, capitaine, callenge. Ko'pgina so'zlarda Markaziy fransuz tilidagi [s] o'miga biz Shimoliy fransuz tilidagi ch [t] ni topamiz. Masalan, chisel, launchen, cacchen va citiee, civil, certain.

Keyinchalik o'zlashgan so'zlarning katta qismi stilistik sinonimlar vazifasini bajaradi, ular bildiradigan tushunchalar allaqachon tegishli inglizcha so'zlarda ifodalangan. Ko'pgina misollar ishonchli tarzda shuni ko'rsatadiki, olingan so'z bilan ifodalangan tushuncha qanchalik muhim bo'lsa, u kundalik hayotda qanchalik tez-tez ishlatilsa, uning fonetik assimilyasiyasi shunchalik tez va to'liq sodir bo'ladi. Nisbatan kechroq o'zlashgan so'zlar sifatida (officer, general, lieutenant, captain, division, squadron, ambassador, reconnaissance) harbiy va siyosiy atamalarining o'zlashtirilishini aytishimiz mumkin [2]. Fonetik assimilyasiya (to'liq yoki qisman) texnologiyaning rivojlanishi (ayniqsa, aviatsiya va avtobiznes), masalan, garage, hangar, parachute, wagon kabi so'zlar orqali amalga oshirilgan.

Nihoyat, fransuz tilidan o'zlashgan so'zlarning fonetik assimilyasiyasining sabablaridan biri ularning tilda yashash vaqtining nisbatan qisqaligidir. Gap shundaki, assimilyasiya jarayoni asta-sekin yoki uzoq davom etgan holda, bizning zamonamizda tilda uzluksiz amalga oshiriladi. SHu sababli, keyinchalik o'zlashgan fransuzcha so'zlarning to'liq fonetik noto'g'ri tushunilishi haqidagi fikr noto'g'ri. Albatta, bu so'zlar o'rta ingliz davrida sodir bo'lgan tub fonetik o'zgarishlar sodir bo'lmagan, ammo biz ularning qisman assimilyasiya qilish belgilarini hozir ham kuzatishimiz mumkin. Biz fransuz o'zlashmalari imlosining o'ziga xos xususiyatlarini ko'rib chiqishda davom etamiz. Demak, "patience" so'zida [e] tovushi ingliz tiliga xos ya'ni harf birikmasi orqali uzatiladi. Xuddi shunday holat [i:] tovushiga ham tegishli, "manoeuvring" so'zining oei unililar bo'g'inida; diftong [ei] eau unililar bo'g'inida "bureau" so'zida; [i:] tovushi oi unililar bo'g'inida "roulette, rouge" so'zlarida, masalan: "Come along", I'd say, "come along and I'll lay out your patience for you" (Mansfield, Selected stories, p. 107). The Tower Bridge cleared itself of midgits and toy vehicles and raised its tow arms, and then she passed underneath, accompanied by cheerfully impudent tugs, and after some manoeuvring and hooting and shouting, finally came to rest alongside Hay's Wharf (Pristley, Angel Pavement, p. 9).

He stopped at the bureau and said: "Will you kindly see that Mrs Heren has this note?" (Galsworthy, The Forsyte Saga, p. 279).

For Val it had been in the nature of baptism to be taken there to play roulette\ in the nature of confirmation to get back into college after hours, though a window whose bars were deceptive (Galsworthy, The Forsyte Saga, p. 184).

Xulosa. XVII asrning ikkinchi yarmidan boshlab, fransuz so'zlari o'zgarishsiz, o'z shaklini saqlab ingliz tilida paydo bo'lishni boshladi, ya'ni, ular urg'u ko'chishiga uchramagan, ilk o'zlashmalarga xos bo'lgan tovushlarning almashinuvisiz, shuningdek, ularning eski ma'nolari qayta talqin qilinmagan holda o'zlashdi (beau, apropos, buffet, naive, grimace, grotesque). Ilk o'zlashmalarda ch grafemasi eski fransuz va o'rta ingliz (chair, change, chain) fonemalarining bir qismi bo'lgan [tj] affrikatni bildirgan, keyinchalik o'zlashmalarda buni [J] bildiradi, chunki zamonaviy fransuz tili [tj] fonemasini yo'qotdi (machine, chemise, chagrin). [3] tovushi so'nggi o'zlashmalarda saqlanib qolgan va ularda affrikat [dj] (barrage, mirage, rouge, prestige) bilan almashtirilmaydi. O'zlashmaning asl shaklini saqlab qolish inglizlarning fransuz so'zlarining tovush ko'rinishini saqlab qolish istagini bildirmaydi (garchi jamiyatning ayrim qatlamlarida bu istakni haqiqatan ham qayd etish mumkin),

ammo bu so'zlarning aksariyati umummilliy tarqalmagan va ular ingliz tilining fonetik me'yorlariga rioya qilishi uchun etarli darajada moslashmagan. Bu talaffuz o'zgarib turadigan

ba'zi misollardan ko'rinib turibdi. Shunday qilib, "trait" fransuzcha me'yorga muvofiq [trei] va ingliz orfoepiyasiga muvofiq [treit] talaffuz qilinadi[1].

ADABIYOTLAR

1. Амосова Н.Н. Судьбы иноязычных заимствований в современном английском языке // Этимологические основы словарного состава современного английского языка. - М.: Изд-во «Литература на иностранных языках», 1956. – С. 131.
2. Заботкина В.И. "Новая лексика современного английского языка", М., Высшая школа, 1989. – С. 234.
3. https://www.yescenter.ru/blog/articles/yazykovye-interesnosti/to_english_from_french/.
4. Щерба Л. В. Избранные работы по языкознанию и фонетике.- Л., 1958, стр. 162.
5. Akhmedova M.B. Ways of translation of 'spirituality' terms in English and Uzbek languages. Proceedings of the ICECRS, November 2019 (<https://doi.org/10.21070/icecrs.v4i0.124>), (<https://doi.org/10.21070/icecrs.v4i0.124>) DOI 10.21070/icecrs.v4i0.124.
6. Islomov Eldor, Ahmedova Mehrinigor Bahodirovna. the essence of spirituality in the uzbek language. XIII международная научно-практическая конференция " язык и культура", Челябинск, 26 апреля 2018 года
7. Akhmedova M.Bahodirovna "Lexicographic Analysis of "Spirituality" Terms in English and Uzbek Languages." International Journal on Integrated Education, vol. 2, no. 5, 2019, pp. 140-143, doi:10.31149/ijie.v2i5.190 (<https://dx.doi.org/10.31149/ijie.v2i5.190>). (<https://dx.doi.org/10.31149/ijie.v2i5.190>)).
8. NGONGO, Magdalena, Akhmedova Mehrinigor et al. A Systemic Functional Linguistic Analysis of Clauses Relationship in Luke Gospel Text, Janji Baru Using Kupang Malay. Studies in Media and Communication, [S.l.], v. 11, n. 5, p. 33-40, mar. 2023. ISSN 2325-808X.
9. Sumaira Nawaz, Khaitova Gulshan Bahodirovna, and Akhmedova Mehrinigor Bahodirovna. "Explanation of Agricultural Terms in Dictionaries". Indonesian Journal of Innovation Studies, Vol. 18, May 2022, doi:10.21070/ijins.v18i.606.
10. Bahodirovna A.M. "Semantic Field and Sema in Uzbek (In the Example of 'Ma'naviyat')". International journal of inclusive and sustainable education, vol. 1, no. 4, Oct. 2022, pp. 77-80, <http://inter-publishing.com/index.php/IJISE/article/view/173>.

UDK: 81'362:811.111:811.512.133

Iroda SIDDIKOVA,
O'zMU professori, filologiya fanlari doktori
E-mail: ravsidd@mail.ru
Muxayyo NARTAYEVA,
O'zMU tadqiqotchisi
E-mail: alialiev_1981@mail.ru

O'zMU professori M.Qurbonova taqrizi asosida

ETYMOLOGICAL AND FUNCTIONAL FEATURES OF DENTAL TERMS

Annotation

This article is devoted to the analysis of the origin and functional characteristics of dental terms. Based on the results of the analyzed examples related to the field of dentistry, it is proved that nouns denoting illness, pathology, symptom, infectious disease and dental medical equipment mainly belong to the Greek-Latin vocabulary. The result of the analysis of the process of assimilation of prefixes in the studied languages shows that the number of prefixes learned from the Greek language is greater than from the Latin language. The difference is that prefixes in the field of medicine acquire their own meaning, since they indicate a certain level of diseases.

Key words: Term, functional property, medical terminology, lexicon, word unit, lexicology.

ЭТИМОЛОГИЧЕСКИЕ И ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ СТОМАТОЛОГИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ

Аннотация

Данная статья посвящена анализу происхождения и функциональных характеристик стоматологических терминов. По результатам проанализированных примеров, относящихся к области стоматологии, доказано, что существительные, обозначающие болезнь, патологию, симптом, инфекционное заболевание и стоматологическую медицинскую технику, в основном относятся к греко-латинской лексике. Результат анализа процесса усвоения префиксов в изучаемых языках показывает, что количество префиксов, усвоенных из греческого языка, больше, чем из латинского языка. Отличие состоит в том, что префиксы в области медицины приобретают собственное значение, поскольку обозначают определенный уровень заболеваний.

Ключевые слова: Термин, функциональное свойство, медицинская терминология, лексика, единица слова, лексикология.

STOMATOLOGIK TERMINLARNING ETIMOLOGIK VA FUNKSIONAL XUSUSIYATLARI

Annotatsiya

Ushbu maqola stomatologiya terminlarning kelib chiqishi va funksional xususiyatlari tahliliga bag'ishlangan. Stomatologiya sohasiga oid tahlilga tortilgan misollar natijasiga ko'ra, kasallikni ifodalovchi nominatsiyalar patologiyalar, alomatlar, yuqumli kasalliklar va stomatologik tibbiyot uskunolari asosan yunon-lotin lug'ati fondiga mansubligi dalillanadi. Tadqiq qilinayotgan tillarda prefikslarning o'zlashish jarayoni tahlili natijasi shuni ko'rsatadiki, lotin tiliga qaraganda yunon tilidan o'zlashgan prefikslar miqdori ko'p ekanligi dalillanadi. Farqli jihati shundaki tibbiyot sohasidagi prefikslar kasalliklarning ma'lum bir darajasini ifodalashi bilan o'ziga xos ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: Termin, funksional xususiyat, tibbiyot terminologiyasi, leksika, so'z birligi, leksikologiya.

Kirish. Zamonaviy tibbiyot terminologiyasi jahon tibbiyoti va tibbiyot fanining ko'p asrlik rivojlanishi, dunyodagi qaysi til taqdim etishidan qat'i nazar tibbiyot sohasidagi xususan stomatologiya terminologiyasi leksik, so'z birliklarning lingvistik kelib chiqishiga ko'ra hamda tuzilishiga ko'ra umumiy modellar sezilarli miqdorini tashkil etadi.

Binobarin, bu holat asrlar davomida tibbiyot terminologiyasiga ta'sir ko'rsatgan qadimgi dunyodagi ikkita klassik tillar qadimgi yunon va lotin tillari o'zaro bog'liqligidan dalolat beradi. Ba'zi taxminlarga ko'ra, ingliz tilidagi tibbiyot atamalarining 95% ga yaqini lotin va yunon tillari asosida yaratilgan. Anatomik va tibbiyotning bir qismi bo'lgan gistologik nomenklatura to'liq lotin tilida tuzilgan terminologiyalar ekanligi asoslanadi. Ma'lumotlarning asosi sifatida nomenklaturalarga lotin tilining alifbosi, fonetikasi va grammatikasi kirishi ta'kidlanadi [1].

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili.
M.X.Azizovanning fikricha, so'z yaratish imkoniyatlari yunon

tili potentsiali lotin tiliga qaraganda sezilarli darajada ustunlik qiladi. Chunki mazkur til har qanday tilda joylashish, moslashuvchanlik xususiyati bilan ajralib turadi. Til hodisalarida aniqlangan yohud tasvirlangan, ma'lum biologik tushunchalar va tibbiyot yo'nalishini aks etiradigan g'oyalar, nominatsiyalarni so'z shakllantirishning qo'shimchalar, asosiy tarkibi bo'yicha turli usullaridan foydalangan holda, lo'nda, sodda konkret yangi leksemalarni oson shakllantirishi bilan farqlanadi [2].

Stomatologiya sohasiga oid tahlilga tortilgan misollar natijasiga ko'ra, kasallikni ifodalovchi nominatsiyalar patologiyalar, alomatlar, yuqumli kasalliklar va stomatologik tibbiyot uskunolari asosan yunon-lotin lug'ati fondiga mansubligi dalillanadi.

E'tiborli jihati shundaki, lotin-yunon tilidan foydalanish tendensiyasining asos (ildiz) elementlari tibbiyot sohasining aynan stomatologiya sohasiga tegishli ekanligi yaqqol ko'zga tashlanadi.

Stomatologiya [yun. stomatos – og'iz va logiya – klinik tibbiyotning bir sohasi] og'iz bo'shlig'i a'zolari: til, lab,

lunj, og'iz shilliq pardalari hamda yuz-jag' tizimi va unga yondosh soha kasalliklarini, ularni keltirib, chiqaradigan sabablarni va mazkur kasalliklarning oldini olish usullarini o'rganadi [3].

Terminologik sistemalarning shakllanishida so'z qo'shish usuli bilan termin yasash alohida o'rin tutadi. Fan va texnologiyaning taraqqiy etishi bilan qo'shma terminlarga bo'lgan ehtiyoj ortib boraveradi. Qo'shma so'zlar faqat yangi so'zlarga bo'lgan ehtiyojni qondirish uchungina emas, balki ko'proq ikki tushunchani bir so'z orqali ifoda etish zaruriyati bo'lgani uchun ham kerakdir [4].

Stomatologiya sohasiga oid ingliz tili terminlarining shakllanishida affiksatsiya so'z yasovchi (prefiks, suffiks) usulidan tashqari, terminlar "karkas"ini aniqlashda, ularning tarkibida morfemik, morfologik, semantik va sintaktik kabi turli lingvistik elementlar mavjud. Shu ma'noda tadqiqotimiz obyekti bo'lgan stomatologiya terminlari tarkibini aniqlashda, ularning yasaliş jihatlarini (tarkibiy o'zgarishlari) sohaga doir izohli lug'atlarda o'z aksini topa olmasligini e'tibordan chetda qoldirmagan holda, ularni leksik va etimologik jihatdan tahlil qilish zarur deb o'ylaymiz. Ingliz tilida stomatologiya terminlarining shakllanishi va yasalişining quyidagi turlari mavjud: 1. Affiksatsiya; 2. Sintaktik; 3. Semantik (semantik-sintaktik); 4. Konversiya (transpozitsiya); 5.

Akronim va abbreviaturalar.

Affiksatsiya usulida "Suffiks va prefikslar, ya'ni so'z yasovchi formantlar o'zida tilning eng kichik (minimal) so'z yasovchi, qurilish elementlarini aks ettiradi" [5].

Ayrim manbalarda affikslar bilan qo'shimchalar o'rtasidagi farq yetarlicha ochib berilmaganligi bois, bu masala bugungi kungacha izohtalab, mavhum bo'lib qolmoqda. Shu o'rinda ta'kidlash joizki, affikslar yordamida so'zlar yasaladi, qo'shimchalar orqali esa grammatik formalar hosil qilinadi.

Tahlil va natijalar. Ingliz va o'zbek tillarida yakka morfemik elementdan tarkib topgan quyidagi stomatologiya sohasiga oid terminlari mavjud:

apex (lot. apex verxushka) - apeks (tish ildizining uchi);

alloy (lot. bog'lash) – metal birikma, qorishma;

arch (lot. arka) – arka, kamar (pastki jag');;

crown (lot. korona toj) - koronka, protez.

Affiksatsiya usuli yordamida yasalgan stomatologik terminlar: -ist, -tion affikslar stomatologiya sohasida juda sermahsul hisoblanadi. Sohaga tegishli kasbga tegishli bir qancha otlar yasaladi. Misol uchun: dental instrumentalist, dental hygienist, dentist, prosthodontist, receptionist, dental specialist; gingivit (lat. gingīva desna + itis) - gingivit (milkning shilliq qavati yallig'lanishi); resorption (lot. resorbere orqaga so'rish + tion) – rezorbsiya (singdirish).

Stomatologiya sohasida keng qo'llaniladigan macro-makro va micro-mikro prefikslari (old qo'shimchalar) yordamida bir qator terminlar yasaladi: macrogenia (gr. μακρός macro katta + γένειον genia pastki jag', (iyak)) - makrogeniya anomal rivojlanishi: pastki jag'ni meyoridan ortiq kattaligi; macrostoma (gr. μακρός macro katta + στόμα, στος stoma, stomatos og'iz) - makrostomiya anomaliya rivojlanishi: haddan tashqari keng og'iz bo'shlig'i.

Tadqiq qilinayotgan tillarda prefikslarning o'zlashish jarayoni tahlili natijasi shuni ko'rsatadiki, lotin tiliga qaraganda yunon tilidan o'zlashgan prefikslar miqdori ko'p ekanligi dalillanadi. Farqli jihati shundaki tibbiyot sohasidagi prefikslar kasalliklarning ma'lum bir darajasini ifodalashi bilan o'ziga xos ahamiyat kasb etadi.

Stomatologiya sohasida yunon va lotin tillaridan o'zlashgan quyidagi prefikslar hypo-, bi-, odonto-, sin-, pro-, bra-, pro- unumdor hisoblanadi. Jumladan: hypodontics (yunon. ὑπό hypo pastki, quyi+yunon. ὀδούς, ὀδόντος odus, odontos tish) - gipodontiya, tishlarning kamligi, tishning

miqdori yetishmasligi; biprognathia (lot.bis ikkita + yunon. πρό pro oldinga + yunon. γνάθος[gnatho-] jag', yuqori jag') - biprognatiya, fiziologik jihatdan jag'larning farqlanishi [6].

Stomatologiya sohasiga oid terminologiyalar quyidagi yirik semantik guruhlar asosida shakllangan. Profilaktika, terapevtik, jarrohlik, ortopedik va ortodontik kabi semantik maydon asosida ko'plab terminologik tizimlar o'zlashib, aynan yunon tilidan shakllangan. Ushbu asosiy semantik gurux asosida shakllangan terminlarning talqini quyidagicha izohlanadi va tavsiflanadi: 1) prevention (yunon. Prophlasso turish qo'riqlash, oldini olish) a) profilaktika, tadbirlar majmuasi; b) sog'liqni saqlashga, yuzaga kelishning oldini olishga qaratilgan.

Stomatologiya sohasiga oid terminologiyada morfemalar ham alohida ahamiyat kasb etadi va o'ziga xos tipologik xususiyatlarga egadir.

So'z yasovchi affikslar yangi so'z hosil qiladi, so'zning leksik ma'nosining shakllantirishda ishtirok etadi. Masalan: plombalash, tashxislash, davolash kabi so'zlardagi -lash affiksi plomba, tashxis, davo kabi predmet ma'nosini anglatuvchi o'zaklardan xarakat ma'nosini anglatuvchi yangi so'z ya'ni fe'l yasash uchun xizmat qiladi. Leksema yasovchi morfemaning vazifasi – mavjud leksemaga qo'shilib, yangi leksema yasash, ushbu yo'l bilan tilning leksik qatlamiga yangi birlik qo'shishdir. Bunday usul bilan hosil qilingan leksemaga yasama leksema deb ataladi. Jumladan: parodontit, gingivit, parodontoz, ftorlak, ftorlash, endogen, ekzogen. Bu ko'rinishdagi yasama leksemalarda xususan leksemalarning oxirgi bo'lagida fonetik o'zgarishlar orqali yasalişni xarakterlidir.

Tadqiq qilinayotgan sohaga oid terminlar yasalişida bir nechta so'z yasovchi qo'shimchalar qo'shilishi ham kuzatiladi. Jumladan; remineralizatsiya, re + old qo'shimchasi, mineral -o'zak + lash-tir-ish so'z yasovchi qo'shimchalarning so'z yasash darajasi bir xil emas. Bunday ko'rinishdagi holatiga ko'ra uch xil bo'ladi.

1) Unumli (mahsuldor) qo'shimchalar – odatda mazkur usul orqali juda ko'p miqdorda yangi leksema yasaladi va yangi leksemalar yaratishda faol ishtirok etadi. Ot yasovchi qo'shimchalar – tish shifokori, stomatolog, texnik; tish yasovchi, qolip oluvchi, silliqlovchi. Sifat yasovchi qo'shimchalar odatda –simon, -cha, -li, -gen, -al affikslari yordamida stomatologiya sohasiga oid terminlarni yasash mahsuldor hisoblanadi. Masalan: yulduzsimon xujayra, nozik to'rsimon to'qima, ko'ksimon floralar, naysimon kanal, slindrsimon xujayralar, abraziv modda, yumshoq karashlar, o'choqli demineralizatsiya, konussimon bo'r, kariyesogen muhit, misli amalagama, aralash so'lak, tilla tish, shilliq parda, epitelial tasmachalar va hokazolar.

2) Kam unum qo'shimchalar stomatologik terminlarni unchalik ko'p bo'lmagan miqdorda so'z yasaydi. Masalan: tuzilma, kariyesogen, karonka, bakteritsid, glikogen, diastema.

3) Fe'l yasovchi affikslar ham stomatologiya sohasida ayniqsa o'zbek tilida sermahsul hisoblanadi. Jumladan: xlorofil saqlovchi, qon qotiruvchi, tishni qonatuvchi, tishni silliqlovchi, milkni qonatuvchi.

Shakl hosil qiluvchi morfemalar turli grammatik shakllarni hosil qilish uchun mavjud leksemaga qo'shilib yasaladi va ularning 2ta turi farqlanadi: shakl yasovchilar va shakl o'zgartiruvchilar. Shakl yasovchilar leksemaga obyektiv voqelikka ko'ra ma'lum bir grammatik ma'noni ifodalash uchun qo'shiladi. Ya'ni ot leksemaga grammatik ko'plik ma'nosini ifodalovchi -lar morfemasi obyektiv voqelikka ko'ra, predmetning ko'p bo'lganligi sababli qo'shiladi. Misol uchun: karashlar, pastalar, milklar tishlar, fissuralar, tish cho'kmalari, kariyes kovaklari, kasalliklar, eleksirlar, qalpoqchalar, floridlar, to'qimalar, cho'kmalar, toshlar, milklar [7].

Shakl o'zgartiruvchi morfema leksema boshka bir leksema bilan bog'lanib, aynan o'sha leksemaning tabiatiga ko'ra tanlab qo'shiladi. Kelishik morfemasi ot leksema o'timli fe'l leksema bilan bog'lanib qo'shiladi. Masalan: mikrofloraning ko'payishi, milkning qonashi, tishlarning chiqishi, uglevodlarni parchalanishi, tishning sarg'ayishi, tishning chirishi, ildizning shakllanishi [7]. Misollardan ko'rishimiz mumkinki, o'zbek tilidagi kelishik morfemasi, sintaktik vazifa tufayli qo'shiladi, shu bilan birgalikda sintaktik vazifa ko'rsatkichi hisoblanadi. Shakl yasovchi affiksler leksemaning grammatik ma'no ifodalovchi yohud ma'lum grammatik vazifaga xoslangan shaklini yasaydi.

O'zbek tilidagi stomatologik terminlarning o'ziga xos jihatlari shundaki, ba'zi affiksler so'z birikmasiga, ba'zan esa gapga teng birikmalarga ham qo'shib, ularni ma'lum bir sintaktik vazifa uchun moslaydi. O'zbek tilidagi -li, - va -lik otlarga qo'shib sifat yasashi xarakterlidir. Masalan: paxtali bolishchalar, epitelial emal, plombali tish, kislotali muhit, mayda boshchali cho'tkalar, ftorli laklar, ftorli olovo, aminofloridli, konsentratsiyali eritmalar, ftorli eritmalar, uglevodli ovqatlar, konsentratsiyali ftorli ionlar, aminofloridli konsentratsiya. Shuni ta'kidlash joizki, stomatologiya sohasiga oid bu kabi terminlar yangi leksema yohud so'zning shaklini yasamaydi.

O'zakdosh so'zlar deb bir o'zakdan yasalgan va turli ma'noni bildiruvchi yangi so'zlarga aytiladi. Tadqiq qilinayotgan soha terminologiyasida o'zakdosh so'zlar ingliz va o'zbek tillarida izomorfik xususiyatlarga ega ekanligi asoslanadi. So'zlar turli so'z turkumiga oid yasovchi qo'shimchalar so'z o'zagiga qo'shib yasaladi va turli ma'nolarni ifodalaydi. Bu holat ko'proq stomatologiya sohasida qo'llaniladigan kimyoviy elementlar, stomatologik unsurlar, ingridiyentlar nomenlarida ko'proq uchrashi dallilanadi. Jumladan: O'zbek tilida: floridin, biflorid, proflorid; ftor, ftorlak, ftoridin, ftorid, ftorapatit.

Ingliz tilida: dentin, denture, dentist, dental; gingiva, gingivitis; periodontal periodontitis.

Yunon tilidagi 'peri-' yunon. ingliz tilida around, about, beyond atrofida - kelib chiqishi yunoncha bo'lib, asosiy anotamik shakllanishlar va patologik jarayonlarga ishora qiluvchi, prefiks asosida ham quyidagi terminlar yasaladi: periosteum - tananing suyak osti qismini oziqlantiruvchi tolalar; perirhinal - burun atrofi; perisalpingitis - perisalpingit (matka trubasi atrofida to'qimalarning yallig'lanishi); periungual - tirsak atrofi [8].

Lotin tilidagi 'supra-' prefiksi ingliz tilida above, over, beyond, on the upper side - yuqorida, yuqori tomonda ma'nolarini berib, biror narsadan ustun ma'nolarini ifodalaydi: supra-auricular - supraaurikulyar; quloq ustida joylashgan; suprarenal - buyrak usti; suprasphincteric - sfinkter (tanadagi bo'shashtiruvchi yoki tortiltiruvchi muskul) usti; supraversion - vertikal yo'nalishdagi aralash tishlar [7].

Lotin tilidagi before («ga») old qo'shimchasi 'pre-' kelib chiqishi lot. 'prae' ing. before in time yoki place vaqtidan ilgari ma'nolarini ifodalab, qarama qarshi ma'noni ya'ni 'after' («keyin») - lot. 'post' - behind, after, afterward ma'nolarida kasalliklar oldida qo'llaniladi: predoctoral - klinik oldi; preexcitation - oldindan qo'zg'ash; premature - muddatdan ilgari; prepatellar - prepatellyar (tizza bo'g'imining old yuzasi); preplanning - oldindan bashorat qilish.

Dastlab yunoncha bo'lgan 'yeidos' dan '-oeides' - 'oid' suffiksi ingliz tilidagi like, like that of, thing like a ya'ni o'zbek tilidagi kabi, o'xshash, -simon ma'nolarini anglatadi. Masalan:

cretinoid- kretenoid (aqliy va jismoniy rivojlanmagan);

rheumatoid - revmatizmga o'xshash;

hypothyroid- qalqonsimon bez sekretsiasining pasayishi.

Xulosa va takliflar. Terminologik sistemalarning shakllanishida so'z qo'shish usuli bilan termin yasash alohida o'rin tutadi. Stomatologiya sohasiga oid terminlar yasashida bir nechta so'z yasovchi qo'shimchalar qo'shilishi hamda unumli (mahsuldor) qo'shimchalar, sifat yasovchi qo'shimchalar, kam unum qo'shimchalar, fe'l yasovchi affiksler, shakl hosil qiluvchi morfemalar, shakl o'zgartiruvchi morfema yordamida, o'zbek tilida ba'zi affiksler so'z birikmasiga, ba'zan esa gapga teng birikmalarga ham qo'shib, ularni ma'lum bir sintaktik vazifa uchun moslaydi. O'zakdosh so'zlar ingliz va o'zbek tillarida izomorfik xususiyatlarga xos bo'lib, turli so'z turkumiga oid yasovchi qo'shimchalar so'z o'zagiga qo'shib yasaladi va turli ma'nolarni ifodalaydi. Ko'proq stomatologiya sohasida qo'llaniladigan kimyoviy elementlar, stomatologik unsurlar, ingridiyentlar nomenlarida ko'proq uchrashi dallilanadi.

Tahlil qilingan etimologik tahlil natijasiga ko'ra shuni ta'kidlash mumkinki, ingliz va o'zbek tillarida stomatologiya sohasiga oid terminologiyada aynan yunoncha so'z yasovchi elementlarga ega so'zlar ustunlik qiladi. Ularning aksariyat qismi lotin nomenklaturasiga kiritilib shakllangan.

ADABIYOTLAR

1. Гушина Л.Н. Особенности языка медицины // Учебный процесс. Журнал ГГМУ. – М., 2005. – № 1. – С. 105-107.
2. Азизова М.Х. Функционирование медицинских терминов в таджикском и английском языках (на материале названий болезней): Дис. ... канд. филол. наук. – Душанбе, 2016. – С.59.
3. <https://medlife.uz/encyclopedia/s/stomatologiya/>.
4. Винокур Г.О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии // Труды Московского института истории, философии и литературы. Т. V. Сб. статей по языковедению. – М., 1939. – С. 46.
5. Кубрякова Е.С. Семантика производного термина // Внутренняя структура языка. – М.: 1972. – С.69.
6. Мерещак Н.Г., Карпук И.Ю. Латинская стоматологическая клиническая терминология. – Витебск, 2019. – С. 213.
7. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006.
8. Большой англо-русский медицинский словарь. – М., 2005. – С.793 – 795.

Zarnigor SOHIBOVA,
BuxDU doktoranti, f.f.f.d. (PhD)
E-mail:sohibovazarnigor81@gmail.com

Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti professori, f.f.d. N.A.Jabborov taqrizi asosida

IMAGE OF WINTER IN UZBEK LANDSCAPE LYRICS

Annotation

The description of the seasons occupies a special place in landscape lyrics. In Uzbek poetry, the artistic interpretation of the four seasons of nature has its deep roots. In the poems of classical and modern poets, the poetic description of the seasons is related to human life, the lyrical hero reflects the mental landscapes, the poetic work is important as a unique means of drawing philosophical conclusions. In this article, the poems dedicated to the winter season are analyzed, the harmony between the natural landscape and the human psyche in this season is revealed.

Key words: Landscape lyrics, winter season, symbol, classical literature, modern literature, diagnosis, metaphor, social content.

ОБРАЗ ЗИМЫ В УЗБЕКСКОЙ ПЕЙЗАЖНОЙ ЛИРИКЕ

Аннотация

В данной статье анализируются стихотворения о зиме, отражающие гармонию человека и природы. Пейзажная лирика занимает особое место в описании времен года. В узбекской поэзии художественная интерпретация четырех времен года природы имеет глубокие корни. В стихах классических и современных поэтов поэтическое описание времен года связано с жизнью человека, лирический герой отражает мысленные пейзажи, поэтическое произведение носит философский характер.

Ключевые слова: Пейзажная лирика, зимний сезон, символ, классическая литература, современная литература, диагностика, метафора, социальное содержание.

O'ZBEK PEYZAJ LIRIKASIDA QISH FASLI TASVIRI

Annotatsiya

Peyzaj lirikasida yil fasllari tasviri alohida o'rin tutadi. O'zbek she'riyatda tabiatning to'rt mavsumini badiiy talqin etish o'zining chuqur ildizlariga ega bo'lib, mumtoz va zamonaviy shoirlar nazmida yil fasllarining poetik tasviri inson umriga nisbat berilishi, lirik qahramonning ruhiyat manzaralarini aks ettirishi, she'riy asardan falsafiy xulosalar chiqarishning o'ziga xos vositasi sifatida muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu maqolada qish fasliga bag'ishlangan she'rlar tahlilga tortilgan, bu fasldagi tabiat manzarasi va inson ruhiyati o'rtasidagi o'zaro uyg'unlik ochib berilgan.

Kalit so'zlar: Peyzaj lirikasi, qish fasli, ramz, mumtoz adabiyot, zamonaviy adabiyot, tashxis, metafora, ijtimoiy mazmun.

Kirish. O'zbek adabiyotida qish fasliga bag'ishlangan she'rlar bahor va kuzga qaraganda nisbatan kam uchraydi. Mumtoz adabiyotda zimiston deb tilga olinadigan bu fasl inson umrining keksalik davriga qiyoslanadi. Jumladan, Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit-turk" asarining turli o'rinlarida qish va yoz bahsiga bag'ishlangan yigirmadan ortiq to'rtliklar mavjud [6]. Ushbu to'rtliklarda qish kuz bilan uyg'unlikda bahor va yozga qarshi qo'yiladi. Fasllar jonlantirilib, o'zlarining ustun tomonlaridan bahs etadilar. Ushbu bahsda esa qish yengiladi. Bunda tashxis – jonlantirish san'ati asosiy vosita bo'lib xizmat qiladi. Mumtoz adabiyotdagi qish fasli tasvirini birlashtirib turadigan umumiy jihatlar qish – azob va qiyinchilik, yoz – farovonlik, baxt-saodat ramzi sifatida gavdalanishida ko'rinadi. Navoiy va Ogahiyning "Qish" radifli g'azallari, Boburning qish haqidagi ruboiylari insoniy dardlar va xalq hayotiga yaqinligi bilan badiiy qimmat kasb etadi [2]. Yangi o'zbek she'riyatida ham qish fasliga bag'ishlangan bir qator she'rlar mavjud. Ularning tahlili lirik qahramon kayfiyati, umuman, inson ruhiyati, ijtimoiy hayot va tabiat manzarasi o'rtasidagi o'zaro aloqadorlikni ochishda muhim poetik vositadir.

Tadqiqot metodologiyasi. Adabiyotshunoslikda yil fasllari mavzusidagi she'rlar, ularning ramziy ma'nolari, obrazlilik darajasi, poetikasi, ijodkor uslubi singari masalalar doimiy e'tiborni tortib kelmoqda. Jumladan, she'riyatda qish fasli tasviri peyzaj lirikasidan tashqari lirik qahramon ruhiyatini ifoda etishi, turli timsoliy ma'nolarni bildirishi, xalq

hayoti bilan bog'liq qator muammolarni o'zida aks ettirishi bilan ahamiyatli. Maqolada yangi davr o'zbek she'riyatida qish fasli tasviridagi badiiy-tadrijiy jarayon va o'ziga xos ma'no tovlanishlari Cho'lpon, Elbek, Oybek, H.Olimjon, A.Oripov, R.Parfi, she'rlari misolida tadqiq qilindi. O'zbek peyzaj lirikasida qish fasli tasviriga oid o'ziga xosliklarni ochib berishda qiyosiy-tipologik, analitik, germenektivik, psixologik tahlil kabi usullardan foydalanildi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Adabiyotshunoslikda qish fasli tasviriga oid ayrim mulohazalar uchraydi. Jumladan, Abdurashid Abdurahmonov Mahmud Koshg'ariy "Devon"idagi to'rtliklarga munosabat bildirib, yozadi: "Mavsum – Yoz yoki Qish haqidagi qo'shiq deb bo'lmaydi. Balki u adabiy san'at – hayotdagi ma'lum bir tiplar, voqealarni ramziy obrazlar orqali tasvirlash usulidir. Zotan, qadimgi turkiy xalqlar adabiyotida yaxshilik Yoz, yomonlik Qish majoz bilan tasvirlanishining o'ziga xos an'analari mavjud" [1]. Olim fikrlarini asoslash uchun "Oltay turkiylarining qadimiylilik qatlamlari saqlangan" "Maday qora" eposini keltiradi.

Turkiyshunos S.V.Kiselevning qish va yoz obrazlari haqidagi fikrlari ham ahamiyatli. Unga ko'ra "...qadimgi turkiylar o'rtasida Yoz va Qish faqat fasllar nomi sifatida emas, balki qahramonlar fazilatini ifodalovchi umumlashma tasvir ekanligi" aytiladi. N.Rahmonovning tadqiqotlarida ham Yoz va Qish turkiylarning majoziy tasvirlaridan biri bo'lganligi ta'kidlanadi [1]. Navoiyshunos olim A.Erkinov o'z

tadqiqotlarida Alisher Navoiyning “Saddi Iskandariy” dostonidagi peyzajni tadqiq qilar ekan, dostonida qish fasli tasvirining muallif badiiy niyatiga muvofiq bir qator ma’nolarini ochib beradi [15]. “Fusuli arbaa” qasidalar turkumining manbalarini o’rgangan olim G.Boltayeva qish fasli haqida mumtoz adabiyotda yozilgan asarlar haqida ishonchli ma’lumotlarni beradi [5]. G’.Karimov va S.Dolimovlar Ogahiy asarlari to’rt jildligining birinchi jildiga bitgan so’zboshilarida Ogahiyning qish fasli tasviri va uning mohiyatiga alohida to’xtaladilar [8]. Adabiyotshunos olim I.Haqqulov ham Ogahiy she’rlarini tahlil qilar ekan, qish fasli obraziga e’tibor qaratadi [16].

Tahlil va natijalar. Cho’lpon “Yana qor”, “Qish kechalari”, “Qish oldida”, “Qor”, “Bu yerning qishi” kabi she’rlarida qish faslining o’ziga xos obrazini yaratadi. Bu she’rlarda mumtoz an’analar davom ettirilgan. Shoirning “Qish kechalari” she’rida qish kechasi tasvirini berish bilan birga bolalikning ikki xil: baxtiyor bolalik va yo’qsil yetim bolalar taqdiriga achinish tuyg’ulari aks etgan.

Tashqarida qor-bo’ron, // Zahar to’kar qora qish.

Undan qo’rqib to’xtalmas // Sizda o’ynash va kulish.

Ammo bu xil sevinchlar // Hammada ham bo’lmaydi.

Hammaning ham bolasi // Qishda o’ynab-kulmaydi

[14].

Yuqoridagi satrlar ijtimoiy mazmun bilan sug’orilgan. She’r faqat tabiat mavzusidan bahs etmaydi, balki o’sha davrdagi ijtimoiy muhit, xalqning og’ir turmush tarzini ham ifoda etadi. Qor aslida oqlik, poklik ramzi bo’lsa-da, oddiy va yupun xalq uni sog’inib kutmagan. Chunki sovuq qishning kelishi xalq uchun xursandchilik hisoblanmagan, issiq kiyim, issiq uy, issiq taom ko’plar uchun orzu bo’lgan. Shuning uchun bo’lsa kerak, shoir qorni zaharga o’xshatadi. “Qora qish” sifatlashi ham uning sovuq havosi, izg’irirlari, bu fasldagi xalq iztiroblariga ishora. Bunda yetim bolalar hayotidagi mushkulot va qiyinchiliklar qish bilan parallel qo’yiladi. Ko’rinadiki, she’rda peyzaj lirikasi bilan birga ijtimoiy mazmun ham ta’sirchan ifoda etilgan.

Cho’lponning “Qish oldida” she’ri tabiiy muvozanatga muvofiq ko’klam, yoz va kuzdan so’ng qishning kelishi bilan boshlanadi. Shoir qishning boshlanish oldidagi manzarasini “yana bo’shlik”, “har narsada bir qayg’i”, “rangi so’lishlik”, “har narsada tinsizgina bir dod” kabi ifodalar bilan beradi:

Ko’klam ketidan yozni uzatdik, u-da ketdi,

Kuzning-da bulutli, qora davri kelib o’tdi.

Barglar yana sarg’aydi, to’kildi... yana bo’shlik...

Qushlar yana to’p-to’p qochalar... qarg’a, faqat, shod!

Har narsada bir qayg’i, kadar, rangi so’lishlik...

Ichdangina, tinsizgina har narsada bir “dod”...[14]

Keyingi bandda dunyoning bir kamligi “dunyo kiyimi yirtiq”, oq va qora, yaxshilik va yomonlik, zulmat va nur singari qarashlar esa “oqlik ichida qop-qora ko’z” tarzidagi ifodalar bilan beriladi. Ushbu fikrlar Cho’lponning Sharq mumtoz falsafasi sarchashmalaridan suv ichgan yuksak tafakkuridan dalolat berib turadi.

Cho’lpon she’riyati bilan yaqindan tanish kitobxon ushbu she’rda shoiridagi isyonkor ruhning tin olishi, tabiat, zamon va ijtimoiy muhit bilan biroz murosaga kelish kayfiyatini tuyadi. Shoirning kuz haqidagi she’rlaridan farqli o’laroq. Bu she’rdagi qish tasvirida kurashchanlik emas, balki tabiat va jamiyatga teran nigoh bilan boqish, zohirdagi har bir holdan hikmat izlash ruhi hukmron. Shoirning tili bilan aytisak, “Ichdangina, tinsizgina har narsada bir dod” holati ifodalangan.

Cho’lpondan farqli o’laroq H.Olimjonning “Qish ko’chasidan”, “Qish” kabi she’rlarida ko’tarinki kayfiyat ufurib turadi. Shoirning qish haqidagi she’rlari Cho’lpon bilan qariyb bir davrda ijod qilingan bo’lishiga qaramasdan, lirik qahramon kayfiyati, obrazlar turfaligi, tabiat va jamiyatga munosabat nuqtai nazaridan tubdan farq qiladi. She’rda lirik

qahramonning zavq-u shavqqa to’la kayfiyati qishning sokin va go’zal manzarasiga kontrast ifodalangan. Muallif daraxtlarning oqligini “ko’klardan oq bulut engan” deya ta’riflaydi yoki novdalarning qor yog’andan keyingi manzarasini uning “bulutga cho’milganiga” o’xshatadi:

Yo’llardan zavq bilan kelaman, // Har yon – jim...

Sevinchim // Yonarkan ko’nglimda... yelaman...

...Jilaman...// Daraxtlar shu qadar oppoqki,

Oq bulut ko’klardan enganday, // Novdalar, shu qadar oppoqki,

Bulutda cho’milib tinganday [10].

Oybekning “Bizning qish”, “Qish kuylari”, “Birinchi qor”, “Qish, dutor, chol”, “Qish”, “Qish kechasi” singari qator she’rlarida qish manzarasi aks etgan. Shoirning “Birinchi qor” she’ridagi “Nafasingdan tiriklik seskanib oldi” [9] misralari qish haqidagi xalq qarashlari, shuningdek, Cho’lpon fikrlariga uyg’unligi bilan ahamiyatli. Chunki buni qish qahratonining obrazli ifodasi deyish mumkin. “Qish ko’rinishlari” she’rida qishda quyoshning ahyon-ahyonda ko’rinishi, kimsasiz ko’chalar tasvirida lirik qahramon ruhияti aks etgan:

So’lg’in bir kulish // Otib qochadi // Ba’zi vaqt

quyosh.

Bo’ron, sovuq, qish...// Borliq sochadi // Bir dardli

qarash.

Borliq nash’asiz, // Muzdek sovuq qor // Yuzlarga

urur.

Bo’ronlar o’ynar. // Yo’llar kimsasiz [9].

Quyoshning ahyon-ahyonda ko’rinish berishi uning “so’lg’in bir kulish otib qochishi” tarzida metaforalashtirilgan. Izg’irin sovuq esa qishning “borliqqa bir dardli qarash”iga qiyos etilgan. Bunda izg’irin va dardli qarash orasida o’zaro uyg’unlik bor. Oybekning “Qishki oqshom” she’rida “kafan”, “zahar tilli izg’irin” kabi ifodalar Cho’lponning qish haqidagi she’rlarini yodga soladi:

Oltin jingalagini // Unda-bunda yozadi

Chiroqlar birin-sirin. // Qishning oq kafanini

Burdalab uchiradi // Zahar tilli izg’irin [9].

Bunda “oltin jingalak” metafora bo’lib, qish oqshomida taralgan chiroq nurlariga nisbatan qo’llangan. Qolaversa, Cho’lponda qish sovuq’i “to’ngdirguvchi zahar sovuq tun”, Oybekda esa “zahar tilli izg’irin” tarzida beriladi, Qor Cho’lponda “oq kafan:ga o’shatilsa, Oybekda bu fikr rivojlantiriladi: qor uchqunlarining uchishi qishning “oq kafanini burdalab uchirishi”ga qiyoslanadi.

Zamonaviy o’zbek adabiyotining XX asr ikkinchi yarmidan keyingi shoirlarga karvonboshilik qilgan A.Oripovning qish tasviriga bag’ishlangan she’rlari orasida “Yanvar” she’ri alohida o’rin tutadi. Shoir bu fasldagi borliqning sokin manzarasini quyidagicha chizadi:

Yana dalalarning shovqini tindi,

Yana raqqosadek tindi momiq qor.

Yanvar oqshomlari ayvonda endi

Xayol surmaklikni etding ixtiyor [11].

Shoirning qor haqidagi tashbehlari ohorli: u qorning tinishini raqqosaning raqsini tugatganiga qiyoslaydi. Lirik qahramon tabiatning qorga burkangan betakror manzarasiga qarab xayol surishni ixtiyor etadi.

Zangori bahorni yotar tush ko’rib,

Qaydadir – ummonlar tubida quyosh.

Momo qish oq junun to’qir o’tirib,

Kelinchak zaminga yagona sirdosh.

Ma’lumki, tabiatan qishda quyoshning nurlari yerdan uzoqlashadi, muallif fikricha esa bahorni kutib ummonlar tubiga tushadi. Cho’lpondagi “qarigan qish boboy” ifodasi o’rniga A.Oripov “momo qish” o’xshatishini qo’llaydi. Bu o’rinda nafaqat ifoda, balki qishga munosabat ham o’zgaradi. Cho’lponning “har tarafda bir qayg’i” sochgan “qish”i o’rnini “kelinchak zaminga yagona sirdosh”, “oq junun” to’qib turgan qishning mehribon momo sifatidagi qiyofasi egallaydi. Qishda

qor yog'ish holati esa "oq junun to'qir o'ltirib" tarzida beriladi. Bu o'xshatish faqat A.Oripovga xos bo'lib, yuqorida tahlil qilganimiz ijodkorlarning qish haqidagi she'rlarida uchramaydi. She'rdagi "zangori bahor" va "kelinchak zamin" ifodasi ham bir-biriga uyg'un, bahordagi yoshlik, go'zallik, yasharish kabi ma'no qirralarini "kelinchak" so'zi to'ldirib kelyapti.

Uning "Qish tunlari" she'rida "Yanvar" she'ridan farqli ravishda lirik qahramonning zerikish to'la kayfiyati aks etgan. Bunda qish tasvirida ko'p uchraydigan ifoda – uzun va rutubatli qish tuni tasviri beriladi. Nafaqat qishning o'zi, balki qish tuni ham o'ziga xos ramziy ma'noga ega. Mazkur fasldagi uzun va rutubatli tunlar ramz sifatida zerikish, ko'ngilning siqilishi kabi holatlarni ifodalab keladi.

Qish tunlari juda uzun, uqubatli, zil,
O'xshab ketar hech tugamas siyqa asarga.
Go'yo olam olislarda qolganday butkul,
Go'yo tushib ketgandaysan chuqur bir jarga [12].

Avvalgi she'rdagi "o'ychan musavvir" ifodasidagi lirik qahramonning borliqqa ijobiy munosabati o'rmini "siyqa asar" tarzidagi norozilik egallaydi. Bu she'rda sirli xayollar og'ushidagi lirik qahramonni emas, qalban yolg'iz, borliqdan ruhan uzoq inson qiyofasini uchratish mumkin.

Rauf Parfi ijodida ham qish tasviri berilgan she'rlar salmoqli o'rinni egallaydi va o'ziga xos ramziy mazmun tashiydi. Shoirning "Esleysanmi, izg'irin kecha" nomli she'ri bu borada ahamiyatli:

Esleysanmi, izg'irin kecha,
Darchaga qor urar besabr.
Yiroq o'ylar edi ketgancha,
Yiroq o'ylar edi bir og'ir [13].

Muhabbat mavzusiga bag'ishlangan bu she'rda qish izg'irini lirik qahramon iztiroblariga uyg'un ifoda etilgan. Keyingi badda lirik qahramon ruhiyatidagi mahzunlik ishq kechinmalari bilan bog'liqlikda ochib beriladi. Xususan, oshiqning qalbi "erimagan qor"ga qiyoslanadi. Bunda qishdagi sovuq havo bilan lirik qahramon tuyg'ulari parallel qo'yiladi.

Yiroq o'ylar edi bir og'ir, // Qarg'ar edi balki sukunat,
Erimagan qor kabi bag'ir, // Buni hozir angladik faqat.

So'nggi badda xulosaviy fikr "Allaqachon ayirgan taqdir" ifodasi bilan beriladi. She'rda izg'irin kecha, darchaga qor besabr urib turgan oqshom va ayro taqdirilar mutanosiblashgan.

Xulosa va takliflar. Cho'lpon, H.Olimjon, Oybek, A.Oripov, R.Parfi kabi shoirlarning qish haqidagi she'rlarini

tahlil qilish asosida quyidagi o'xshash va farqli jihatlar ko'zga tashlanadi:

Birinchidan, Cho'lpon she'rlarida qor oq kafanga, zaharga; qish bulutlari qop-qora devga, qari cholg'a; bo'ron qishning qaroliga o'xshatiladi. "Qora qish" sifatlashi ham ramziy ma'noda sovuq havo, izg'irinlarga, ijtimoiy jihatdan xalqning sermashaqqat va og'ir turmushiga ishora qiladi. Qolaversa, shoirning qish haqidagi ayrim she'rlarida isyonkor ruhning tin olishi, tabiat, zamon va ijtimoiy muhit bilan biroz murosaga kelish kayfiyatini ham his etish mumkin.

Ikkinchidan, H.Olimjonning qish haqidagi she'rlaridan farqli Oybekning qishga bag'ishlangan she'rlarida Cho'lpon an'analari ko'zga tashlanib turadi. Bu ijodiy yaqinlik shoirning qorni "kafan"ga, izg'irinni "zaharli til"ga qiyoslashida ayniqsa yaqqolroq namoyon bo'ladi.

Uchinchidan, zamonaviy o'zbek she'riyatida qish tasvirida Cho'lpon an'analari A.Oripov ijodida muvaffaqiyatli davom etganligini kuzatish mumkin. Jumladan, Cho'lpondagi "qarigan qish boboy" ifodasi o'rni A.Oripov "momo qish" o'xshatishini qo'llaydi. Yoki Cho'lponning "har tarafda bir qayg'i" sochgan "qish'i A.Oripovda "kelinchak zaminga yagona sirdosh", "oq jujun" to'qib turgan mehribon momo qiyofasida ko'rinadi.

To'rtinchidan, A.Oripov qish tasviri vositasida borliqning sokin manzarasi, uzun va rutubatli qish tuni tasviri, sirli xayollar og'ushidagi qalban yolg'iz lirik qahramon qiyofasini chizadi. Rauf Parfi esa qish izg'irini lirik qahramon iztiroblariga uyg'un ifoda etadi, uning ruhiyatidagi mahzunlikni ishq kechinmalari bilan bog'liqlikda ochib beradi.

Xulosa o'rni aytish mumkinki, zamonaviy o'zbek she'riyatida qish fasli tasviri berilgan she'rlarning o'ziga xos o'rni bor. Tahlillardan ko'rinadiki, bunday she'rlar faqat peyzaj lirikasining namunasi emas. Qish faslining poetik tasviri o'zida bir qator ramziy ma'nolarni ham tashiydi. Jumladan, tahlil qilingan she'rlarda qishning "qarigan qish boboy", "qora qish", "har tarafda bir qayg'i" sochgan tarzidagi ifodalarida xalqning sermashaqqat va og'ir turmushi (Cho'lpon), "zahar tili" (Oybek), "momo qish", "kelinchak zaminga yagona sirdosh", "oq jujun" to'qib turgan mehribon momo (A.Oripov) singari metaforalarida borliqning sokin manzarasi; qalban yolg'iz lirik qahramon kechinmalari, uning ruhiyatidagi mahzunlik (A.Oripov, R.Parfi) kabi ma'nolari ifoda etilgan.

ADABIYOTLAR

1. Абдурахмонов А. "Қиш ва Ёз" мунозараси... // Мулоқот, – Б. 55-56.
2. Алишер Навоий. Асарлар. 15 томлик. III том. Хазойин ул-маоний: Бадойиъ ул-васат. – Т., 1965. – 416-б.
3. Захириддин Мухаммад Бобур. Махрами асрор топмадим. – Т.: Ёзувчи, 1993. – 80-б.
4. Захириддин Мухаммад Бобур. Ғарибнинг андижонийдур. – Т.: Шарқ, 2008. – 288-б.
5. Boltayeva G. Alisher Navoiy "Fusuli arbaa" qasidalar turkumining manbalari va g'oyaviy-badiiy tahlili. Monografiya. – Navoiy, 2020. – 100-b.
6. Махмуд Кошғарий Туркий сўзлар девони (Девони луғотит-турк): [3 жилдлик]1-жилд. Таржимон Муталлибов С; масъул муҳаррир Дадабоев Ҳ. – Т.: Мумтоз сўз, 2016. – 388-б.
7. Махмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони (Девону луғотит-турк) 2-жилд. Таржимон ва нашрга тайёрловчи Муталлибов С. – Т., 1963. – 428-б.
8. Огаҳий. Асарлар. IV жилдлик. I-жилд. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1971. – 392-б.
9. Ойбек. Мукамал асарлар тўплами. 19 томлик. 1-том. Шеърлар (1922-1935). – Т.: Фан, 1975. – 476-б.
10. Олимжон Ҳ. Дарё каби уйғоқ ўтурман. Сайланма. – Т.: Шарқ, 2009. – 192-б.
11. Орипов А. Танланган асарлар. 4 жилдлик. 1-жилд. Шеърлар ва дostonлар. – Т.:Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 2000. – 432-б.
12. Орипов А. Қуёш бекати: Шеърлар, мақолалар, суҳбатлар, таржималар. –Т.: Шарқ, 2010. – 384-б.
13. Рауф Парфи. Сакина (шеърлар). – Т.: Муҳаррир, 2013. – 376-б.
14. Чўлпон. Яна олдим созимни. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1991. – 576-б.
15. Эркинов А. Навоий – пейзаж устаси. – Т.: Фан, 1998. – 64-б.
16. Ҳаққулов И. Ҳаёт, адабиёт ва абадият. – Т.: Тафаккур, 2019. – 320-б.

UDK:81'366:811.512.133

Shohida TAHIROVA,
O'zbekiston Milliy universiteti magistranti
E-mail: shohidatohirova2@gmail.com

BuxDU professori, filologiya fanlari doktori Y.Saidov taqrizi ostida

O'ZBEK TILI SO'ZLASHUV USLUBIGA KIRIB OMMALASHGAN QO'SHMA FE'LLARNING STRUKTUR XUSUSIYATLARI

Annotatsiya

Maqolada o'zbek tilshunosligiga yangi kirib kelgan qo'shma fe'llar tadqiqi va ular hosil qilgan fe'lli birikmalarning struktur xususiyatlari ochib beriladi. Fe'lli birikmalarning og'zaki va yozma nutqdagi rivoji, shakl xususiyatlari haqida fikr-mulohaza yuritilgan. O'zbek tilidagi so'zlarning morfologik strukturalari, o'zbek tili so'zlashuv uslubiga kirib ommalashgan so'zlar, birikmalar va terminlardan, ijtimoiy tarmoqlar yozma matnlaridan olingan misollar bilan dalillangan.

Kalit so'zlar: Strukturalizm, morfologiya, sistem-struktur, fe'l, qo'shma fe'l, neologizm, struktur xususiyat, o'zlashma so'zlar, til, og'zaki va yozma nutq, forma, shakl, morfema, o'zak, affiks, negiz.

ОСОБЕННОСТИ СТРУКТУРЫ СЛОЖНЫХ ГЛАГОЛОВ, ПОПУЛЯРИЗИРОВАННЫХ В РАЗГОВОРНОЙ РЕЧИ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация

В статье раскрывается исследование новых в узбекской лингвистике составных глаголов и особенности строения образуемых ими глагольных спряжений. Рассмотрены развитие глагольных спряжений в устной и письменной речи, особенности формы. Морфологические структуры слов в узбекском языке подтверждаются примерами из слов и терминов, популяризированных в разговорной речи узбекского языка, из письменных текстов социальных сетей.

Ключевые слова: Структурализм, морфология, система-структура, глагол, составной глагол, неологизм, структурный признак, заимствование слов, язык, устная и письменная речь, форма, форма, морфема, основа, аффикс, основа.

STRUCTURAL FEATURES OF COMPOUND VERBS POPULARIZED BY ENTERING THE COLLOQUIAL STYLE OF THE UZBEK LANGUAGE

Annotation

The article will reveal the study of newly introduced compound verbs in Uzbek linguistics and the structural features of the verb conjugations they form. Feedback was made on the development of verb conjugations in oral and written speech, the features of the form. Morphological structures of words in the Uzbek language are evidenced by examples from words and terms, written texts of social networks, which have become popular by entering the colloquial style of the Uzbek language.

Key words: Structuralism, morphology, system-structural, verb, compound verb, neologism, structural feature, acquisition words, language, oral and written speech, Form, Form, morpheme, stem, affix, base.

Kirish: Mazkur ilmiy maqolamiz o'zbek tiliga yangi kirib kelgan so'zlashuv uslubida ommalashgan fe'lli birikmalar, jumladan, qo'shma fe'llarning struktur xususiyatlarini o'rganib, tahlil qilish masalalarini o'z ichiga qamrab oladi. O'zbek tiliga yangi kirib kelgan so'zlashuvda ommalashgan qo'shma fe'llarning struktur tahlil qilinishi tilshunosligimizda yangilik hisoblanadi, bu esa o'zbek tili lug'at boyligining yangi o'zlashma so'zlar orqali boyishi, ularning struktur, morfemik xususiyatlarini tadqiq etish muammosini qo'yadi. Maqolada qo'shma fe'llarning struktur tuzulishi, affikslar bilan qo'llanishi, ularning kontekstda ifodalanishi haqidagi ma'lumotlar keltiriladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. O'zbek tishunosligiga o'tgan asrning 70-yillarida strukturalizm kirib kela boshlagan. Bu borada tadqiqotlarda leksik birliklarni mikro va makrositemalarga bo'lib tahlil qilgan Sh.Rahmatullayevning xizmatlari beqiyos. Til va nutq farqlanishi, til birliklarida shakl va mazmun munosabati tadqiqotlari bilan I.Qo'chqortoyev o'zbek struktur yo'nalishlarining rivojlanishiga hissa qo'shdi. S.Usmonovning "Umumiy tilshunoslik" asari birinchi marta o'zbek talabalariga strukturalizm va uning yo'nalishlari haqida ma'lumot berdi [1].

O'zbek tilshunosligida sistemaviy – struktur tadqiqotlarning keng tarqalishi 80-yillarga to'g'ri keldi.

Shundan keyin o'zbek tilshunosligida fonologiya, leksikologiya, morfologiya, sintaksisni sistemaviy-struktur yo'nalishlarni tadqiq qiluvchi asarlar yaratila boshlandi [2]. A.Nurmonovning "O'zbek tili fonologiyasi va morfologiyasi" asari, o'zbek tilining morfem paradigmatikasi va sintagmatikasiga bag'ishlangan T.Mirzaqulovning monografiyasi, o'zbek tili sistem leksikologiyasiga bag'ishlangan H.Ne'matov va R.Rasulovlarning "O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari", morfologik sistemasiga bag'ishlangan R.Rasulovning "O'zbek tili fe'llarining semantik strukturalari", Turniyozovning "Funksional sintaksisga kirish", Sh.Shahobiddinovaning "O'zbek tili morfologiyasi umumiylik - xususiylik dialektikasi talqinida", Sh.Iskandarovanning "O'zbek tili leksikasini mazmuniy maydon asosida o'rganish", B.Mengliyevning "Lisoniy tizim yaxlitligi va unda sathlararo munosabatlar", M.Hakimovning o'zbek tili pragmatikasiga bag'ishlangan "O'zbek tili ilmiy matnining pragmatik tadqiqi", A.Sobirovning "O'zbek tilining leksik sathini sistemalar sistemasi sifatida tadqiq etish" singari qator tadqiqotlar o'zbek tilshunosligida sistemaviy -struktur yo'nalishning rivojlanishiga olib keldi [3]. O'zbek tili grammatikasida so'zning strukturalari haqida murakkab va munozarali fikrlar yuradi. O'zbek tilida so'z strukturalari juda murakkab yoki juda sodda bo'lishi mumkin. O'zak va affikslar qo'llanishiga qarab

so'zning strukturasi belgilanadi. Morfologik strukturada faqat so'zning tarkibiy qismlarini emas, forma yasashida qatnashuvchi qismlarni ham o'rganadi. So'zlarning qanday formada ekanligini bilish uchun so'z turkumlari orqali tahlil qilinadi.

Fe'l so'z turkumining qo'shma fe'llar strukturasi o'rganish A.Hojiyev "Fe'l" va "O'zbek tilida so'z yasalishi" asarlarida o'z fikrlarini aytib o'tgan. Olim o'zbek tilida qo'shma fe'llar analitik usul orqali hosil qilinishini aytadi. Bu usul orqali qo'shma fe'llar ikki usul orqali amalga oshiriladi. 1. Fe'l bo'lmagan so'zlar orqali fe'lning birikishidan hosil bo'lgan ot+fe'l tipidagi qo'shma fe'llar. 2. Ikki fe'lning birikishidan hosil bo'lgan fe'l+fe'l tipidagi qo'shma fe'llar. Ot+fe'l tipidagi qo'shma fe'llarda qil, et, bo'l, ol kabi fe'llarning birikishidan hosil bo'ladi. Ammo bunday fe'llar birikkan hamma birikmani ham qo'shma fe'l deb bo'lmaydi. Bunday fe'llar bog'lama vazifasida ham keng qo'llanadi. Ot+fe'l va fe'l+fe'l birikishidan hosil bo'luvchi yangi ma'noli leksik birlik nazarda tutiladi deb yozadi [5].

A. G'ulomov qo'shma fe'l strukturalari haqida so'zlab to'liqsiz fe'llar orqali ham qo'shma fe'l hosil bo'lishi mumkinligini aytadi, Masalan, *aytar ekan, yosh edi, student ekan* kabi [4].

Tadqiqot metodologiyasi. O'zbek tili so'zlashuv uslubiga yangi kirib, so'zlashuvda ommalashayotgan qo'shma fe'llarning tarkibiy qismari, forma yasalishi jihatdan o'rganishni muhim deb hisobladik. Tahlilga olingan qo'shma fe'llar internet tarmoqlarida va so'zlashuv uslubida faol ishlatiladi. Qo'shma fe'l leksemalarini morfologik struktura orqali tahlil qilamiz. Analitik usul yordamida hosil bo'lgan ot+fe'l va fe'l+fe'l tipidagi qo'shma fe'llarni misollar orqali tahrirlanadi.

Tahlil va natijalar. Bugungi kunda o'zbek tilining so'zlashuv uslubiga yangi kirib kelgan qo'shma fe'llarning leksemalarini struktur tahlil qilamiz.

1. *Karantinga olmoq, karantinga qo'ymoq* – karantin ot so'z turkumi, olmoq, qo'ymoq fe'lso'z turkumi, ot+fe'l tipida hosil bo'lgan. Kompozitsiya usuli orqali hosil bo'lgan. Obyektli fe'l hosil qilgan. Ot so'z turkumining kelishik affiksi (-ga) bilan birika oladi.-moq fe'lning infinitiv shaklini hosil qiluvchi affiks.

2. *Izolyatsiya qilmoq* – izolyatsiya ot so'z turkumi, qilmoq fe'l so'z turkumi ot+fe'l tipida hosil bo'lgan. Kompozitsiya usuli orqali qo'shma fe'l hosil bo'lgan. Obyektli fe'l hisoblanadi. -moq fe'lning infinitiv shaklini hosil qiluvchi affiks.

3. *Pandemiya tarqalmoqda* – pandemiya ot so'z turkumi, tarqalmoqda fe'lso'z turkumi ot+fe'l tipida hosil bo'lgan. Kompozitsiya usuli orqali qo'shma fe'l hosil bo'lgan. Obyektli fe'l hisoblanadi. -moq fe'lning infinitiv shaklini hosil qiluvchi affiks.-da kelishik affiksi bilan qo'llana oladi.

4. *Virus yuqtirmoq* – virus izolyatsiya ot so'z turkumi, yuqtirmoq fe'lso'z turkumi ot+fe'l tipida hosil bo'lgan. Kompozitsiya usuli orqali qo'shma fe'l hosil bo'lgan. Obyektli fe'l hisoblanadi.-moq fe'lning infinitiv shaklini hosil qiluvchi affiks.

5. *Komendantlik joriy qilmoq* – komendant ot so'z turkumi, -lik ot yasovchi qo'shimcha, joriy qilmoq fe'lso'z turkumi ot+fe'l tipida hosil bo'lgan. Kompozitsiya usuli orqali qo'shma fe'l hosil bo'lgan. Obyektli fe'l hisoblanadi.-moq fe'lning infinitiv shaklini hosil qiluvchi affiks.

6. *Onlayn o'qimoq* – onlayn ot so'z turkumi, o'qimoq fe'lso'z turkumi ot+fe'l tipida hosil bo'lgan. Kompozitsiya usuli orqali qo'shma fe'l hosil bo'lgan. Obyektli fe'l hisoblanadi. -moq fe'lning infinitiv shaklini hosil qiluvchi affiks.

7. *Offlayn o'qimoq* – oflayn ot so'z turkumi, o'qimoq fe'lso'z turkumi ot+fe'l tipida hosil bo'lgan. Kompozitsiya usuli orqali qo'shma fe'l hosil bo'lgan. Obyektli fe'l

hisoblanadi.-moq fe'lning infinitiv shaklini hosil qiluvchi affiks.

8. *Masofadan ishlamoq* – masofa ot so'z turkumi, -dan shakl yasovchi qo'shimcha ishlamoq fe'l ot+la orqali fe'l yasalgan, sifat+fe'l tipida hosil bo'lgan. Kompozitsiya usuli orqali qo'shma fe'l hosil bo'lgan. Obyektli fe'l hisoblanadi.-moq fe'lning infinitiv shaklini hosil qiluvchi affiks. -dan kelishik affiksi qo'llanishi mumkin.

9. *Videoselektor o'tkazmoq* – videoselektor ot so'z turkumi, o'tkazmoq fe'lso'z turkumi ot+fe'l tipida hosil bo'lgan. Kompozitsiya usuli orqali qo'shma fe'l hosil bo'lgan. Obyektli fe'l hisoblanadi.-moq fe'lning infinitiv shaklini hosil qiluvchi affiks.

10. *Masofadan o'qimoq* – masofa ot so'z turkumi, -dan kelishik affiksi shakl yasovchi qo'shimcha, o'qimoq fe'lso'z turkumi, ot+fe'l tipida hosil bo'lgan. Kompozitsiya usuli orqali qo'shma fe'l hosil bo'lgan. Obyektli fe'l hisoblanadi.-moq fe'lning infinitiv shaklini hosil qiluvchi affiks.

11. *Pandemiyaga aylanmoq* – pandemiya ot so'z turkumi, -ga kelishik affiksi shakl yasovchi qo'shimcha, aylanmoq fe'lso'z turkumi, ot+fe'l tipida hosil bo'lgan. Kompozitsiya usuli orqali qo'shma fe'l hosil bo'lgan. Obyektli fe'l hisoblanadi.-moq fe'lning infinitiv shaklini hosil qiluvchi affiks.

12. *Virusni jilovlamoq* – virus ot so'z turkumi, -ni kelishik affiksi shakl yasovchi qo'shimcha, jilovlamoq fe'lso'z turkumi, ot+fe'l tipida hosil bo'lgan. Kompozitsiya usuli orqali qo'shma fe'l hosil bo'lgan. Obyektli fe'l hisoblanadi.-moq fe'lning infinitiv shaklini hosil qiluvchi affiks.

13. *Infeksiyani o'ldirmoq* – infeksiya ot so'z turkumi, -ni kelishik affiksi shakl yasovchi qo'shimcha o'ldirmoq fe'lso'z turkumi, ot+fe'l tipida hosil bo'lgan. Kompozitsiya usuli orqali qo'shma fe'l hosil bo'lgan. Obyektli fe'l hisoblanadi.-moq fe'lning infinitive shaklini hosil qiluvchi affiks.

14. *Epidemiologik tekshiruv* – epidemiologik sifat so'z turkumi, tekshirmoq fe'l so'z turkumi, sifat+fe'l tipida hosil bo'lgan, ot+fe'l tipidagi qo'shma fe'l hisoblanadi. Kompozitsiya usuli orqali qo'shma fe'l hosil bo'lgan. Obyektli fe'l hisoblanadi.-moq fe'lning infinitiv shaklini hosil qiluvchi affiks.

15. *Virusga test topshirmoq* – virus, test ot so'z turkumi, -ga kelishik affiksi shakl yasovchi qo'shimcha, topshirmoq fe'l so'z turkumi, ot+fe'l tipida hosil bo'lgan. Kompozitsiya usuli orqali qo'shma fe'l hosil bo'lgan. Obyektli fe'l hisoblanadi.-moq fe'lning infinitiv shaklini hosil qiluvchi affiks.

16. *Vaksina olmoq* – vaktsina ot so'z turkumi, olmoq fe'l so'z turkumi, ot+fe'l tipida hosil bo'lgan. Kompozitsiya usuli orqali qo'shma fe'l hosil bo'lgan. Obyektli fe'l hisoblanadi.-moq fe'lning infinitiv shaklini hosil qiluvchi affiks.

17. *Ikkinchi to'lqinga duch kelmoq* – ikkinchi son so'z turkumi, to'lqin ot so'z turkumi, -ga kelishik affiksi shakl yasovchi qo'shimcha, duch kelmoq fe'l so'z turkumi, ot+fe'l tipida hosil bo'lgan. Kompozitsiya usuli orqali qo'shma fe'l hosil bo'lgan. Obyektli fe'l hisoblanadi.-moq fe'lning infinitiv shaklini hosil qiluvchi affiks.

18. *Tibbiy niqob taqmoq* – tibbiy sifat so'z turkumi, niqob ot so'z turkumi, taqmoq fe'l so'z turkumi, ot+fe'l tipida hosil bo'lgan. Kompozitsiya usuli orqali qo'shma fe'l hosil bo'lgan. Obyektli fe'l hisoblanadi.-moq fe'lning infinitiv shaklini hosil qiluvchi affiks.

19. *Ijtimoiy masofa saqlamoq* – ijtimoiy sifat so'z turkumi, masofa ot so'z turkumi, saqlamoq fe'l so'z turkumi, ot+fe'l tipida hosil bo'lgan. Kompozitsiya usuli orqali qo'shma fe'l hosil bo'lgan. Obyektli fe'l hisoblanadi.-moq fe'lning infinitiv shaklini hosil qiluvchi affiks.

20. *Dezinfektsiya qilmoq*- dezinfektsiya ot so'z turkumi, qilmoq fe'l so'z turkumi, ot+fe'l tipida hosil bo'lgan. Kompozitsiya usuli orqali qo'shma fe'l hosil bo'lgan. Obyektli fe'l hisoblanadi. -moq fe'lning infinitiv shaklini hosil qiluvchi affiks.

21. *Muloqotni cheklamoq*- muloqotni ot so'z turkumi, -ni kelishik affiksi shakl yasovchi qo'shimcha, cheklamoq fe'l so'z turkumi, ot+fe'l tipida hosil bo'lgan. Kompozitsiya usuli orqali qo'shma fe'l hosil bo'lgan. Obyektli fe'l hisoblanadi. -moq fe'lning infinitiv shaklini hosil qiluvchi affiks.

22. *Virusni aniqlamoq*- virus ot so'z turkumi, -ni kelishik shakl yasovchi qo'shimcha, aniqlamoq fe'l so'z turkumi, ot+fe'l tipida hosil bo'lgan. Kompozitsiya usuli orqali qo'shma fe'l hosil bo'lgan. Obyektli fe'l hisoblanadi. -moq fe'lning infinitiv shaklini hosil qiluvchi affiks.

23. *Surunkali davolamoq*- surunkali sifat so'z turkumi, davolamoq fe'l so'z turkumi sifat+fe'l tipida hosil bo'lgan. Kompozitsiya usuli orqali qo'shma fe'l hosil bo'lgan. Obyektli fe'l hisoblanadi. -moq fe'lning infinitiv shaklini hosil qiluvchi affiks.

24. *Respondent bo'lmoq*- respondent ot so'z turkumi, bo'lmoq fe'l so'z turkumi ot+fe'l tipida hosil bo'lgan. Kompozitsiya usuli orqali qo'shma fe'l hosil bo'lgan. Obyektli fe'l hisoblanadi. -moq fe'lning infinitiv shaklini hosil qiluvchi affiks.

25. *Platformada o'qimoq*- platforma ot so'z turkumi, -da kelishik affiksi shakl yasovchi qo'shimcha (orqali ko'makchisini o'rniga ishlatish mumkin), o'qimoq fe'l so'z turkumi, ot+fe'l tipida hosil bo'lgan. Kompozitsiya usuli orqali qo'shma fe'l hosil bo'lgan. Obyektli fe'l hisoblanadi. -moq fe'lning infinitiv shaklini hosil qiluvchi affiks.

26. *Uyda qolmoq*- uy ot so'z turkumi, -da kelishik affiksi shakl yasovchi qo'shimcha qolmoq fe'l so'z turkumi, ot+fe'l tipida hosil bo'lgan. Kompozitsiya usuli orqali qo'shma fe'l hosil bo'lgan. Obyektli fe'l hisoblanadi. -moq fe'lning infinitiv shaklini hosil qiluvchi affiks. So'zlashuv uslubida ommalashgan birikma sifatida ishlailadi.

27. *Vayfay ulamoq, vayfay o'rnatmoq*- vayfay ot so'z turkumi, ula, o'rnat fe'l so'z turkumi ot+fe'l tipida hosil bo'lgan. Kompozitsiya usuli orqali qo'shma fe'l hosil bo'lgan. Obyektli fe'l hisoblanadi. -moq fe'lning infinitiv shaklini hosil qiluvchi affiks.

28. *Megabayt yo'qotmoq*- megabayt ot so'z turkumi, yo'qotmoq fe'l so'z turkumi, ot+fe'l tipida hosil bo'lgan. Kompozitsiya usuli orqali qo'shma fe'l hosil bo'lgan. Obyektli fe'l hisoblanadi. -moq fe'lning infinitiv shaklini hosil qiluvchi affiks.

29. *Skrinshot qilmoq*- skrinshot ot so'z turkumi, qilmoq fe'l so'z turkumi, ot+fe'l tipida hosil bo'lgan. Kompozitsiya usuli orqali qo'shma fe'l hosil bo'lgan. Obyektli fe'l hisoblanadi. -moq fe'lning infinitiv shaklini hosil qiluvchi affiks.

30. *Pabji o'ynamoq*- pabji ot so'z turkumi, o'ynamoq fe'l so'z turkumi, ot+fe'l tipida hosil bo'lgan. Kompozitsiya usuli orqali qo'shma fe'l hosil bo'lgan. Obyektli fe'l hisoblanadi. -moq fe'lning infinitiv shaklini hosil qiluvchi affiks.

31. *Simsiz ulanmoq*- simsiz sifat so'z turkumi, ula fe'l so'z turkumi, ot+fe'l tipida hosil bo'lgan. Kompozitsiya usuli orqali qo'shma fe'l hosil bo'lgan. Obyektli fe'l hisoblanadi. -moq fe'lning infinitiv shaklini hosil qiluvchi affiks.

32. *Smartfon ko'rmoq*- ot so'z turkumi, fe'l so'z turkumi ot+fe'l tipida hosil bo'lgan. Kompozitsiya usuli orqali qo'shma fe'l hosil bo'lgan. Obyektli fe'l hisoblanadi. -moq fe'lning infinitiv shaklini hosil qiluvchi affiks.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki, o'zbek tilshunosligi so'zlashuv uslubiga kirib kelgan yangi so'zlar lug'at boyligimizni faol rivojlantirishda davom etmoqda. Biz mana shu ilmiy maqolamizda yangi so'zlarni struktur xususiyatlarini tahlil qilishga harakat qildik. Bu tahlil orqali yozma matnlar yaratishda, yangi so'zlarning shakl va forma xususiyatlarini tushunishda nazariy ma'lumot bo'lib xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Usmonov S. Umumiy tilshunoslik. Toshkent: 1972.
2. Nurmova A. Struktur tilshunoslik ildizlari va yo'nalishlari. Toshkent: 2008. B-75.
3. Nurmonov A. O'zbek tilshunosligi tarixi. "O'zbekiston". Toshkent: 2002. B.152-153.
4. Gulomov Ayub ilmiy merosi. 2-kitob. Toshkent: 2006. – B.-101.
5. Hojiyev A. O'zbek tilida so'z yasalishi tizimi. Toshkent: 2007. – B.-145.

Shaxnoza TO'RAYEVA,
Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti o'qituvchisi
E-pochta: torayeva87@inbox.ru

BuxDU professori, f.f.d. M.Q.Abuzalova taqrizi asosida

THE USE OF THE WORD COMBINATIONS IN MEDICAL SPEECH

Annotation

The article examines the occurrence of the word combination in medical speech, it is explained that the expression of the professional concept of this language unit in the language of the medical field serves to form the medical field and medical terms. Characterization of the phrase to medical speech is its [Ik.k.~Ie.k.]=SBLSQi, [I~O]=SBLSQi, [Iko'm.~F]=SBLSQi, [Ik.k.~F]=SBLSQi, the manifestations are explained through examples.

Key words: Word combination, medicine, medical speech, subordinate member, governing member, medical term, linguistic syntactic construction

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СЛОВСОЧЕТАНИЯ В МЕДИЦИНСКОЙ РЕЧИ

Аннотация

В статье рассматривается встречаемость словосочетания в медицинской речи, поясняется, что выражение профессионального понятия данной языковой единицы в языке медицинской отрасли служит для образования медицинской отрасли и медицинских терминов. Характеристика словосочетания к медицинской речи основана на его [Ik.k.~Ie.k.]=SBLSQi, [I~O]=SBLSQi, [Iko'm.~F]=SBLSQi, [Ik.k.~F]=SBLSQi результирующие проявления поясняются на примерах.

Ключевые слова: Словосочетание, медицина, медицинская речь, придаточный член, управляющий член, медицинский термин, языковая синтаксическая конструкция.

SO'Z BIRIKMASINING TIBBIY NUTQDA QO'LLANILISHI

Annotatsiya

Maqolada so'z birikmasining tibbiy nutqda voqealanishi o'rganilgan, bu til birligining tibbiyot sohasi tilida kasbiy tushunchani ifodalashi tibbiyot sohasi va tibbiy atamalarni shakllantirishga xizmat qilishi yoritib berilgan. So'z birikmasining tibbiy nutqqa xoslanishi uning [Ik.k.~Ie.k.]=SBLSQi, [I~O]=SBLSQi, [Iko'm.~F]=SBLSQi, [Ik.k.~F]=SBLSQi asosida yuzaga keladigan ko'rinishlari misollar orqali tushuntirib berilgan.

Kalit so'zlar: So'z birikmasi, tibbiyot, tibbiy nutq, tobe a'zo, hokim a'zo, tibbiy atama, lisoniy sintaktik qurilish.

Kirish. Hozirgi o'zbek tilshunosligida soha lingvistikasi, terminologiya, lug'atchilik, umuman, davlat tilini rivojlantirishga qaratilgan ilmiy tadqiqotlar olib borish zaruriyati paydo bo'ldi. Bunga sabab shuki, "Globallashuv sharoitida milliy tilimizning sofligini saqlash, uning lug'at boyligini oshirish, turli sohalarida zamonaviy atamalarning o'zbekcha muqobilini yaratish, ularning bir xil qo'llanilishini ta'minlash dolzarb vazifa bo'lib turibdi"[1].

O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzini yanada yuksaltirish uchun uning barcha sohalarida birdek qo'llanilishi, milliy tilning sohaviy tushuncha va atamalarni to'liq qamrab olishiga erishish lozim. Buning uchun Prezidentimiz Sh.Mirziyoyev nutqida qayd etilgan "turli sohalarida zamonaviy atamalarning o'zbekcha muqobilini yaratish", ya'ni soha tilini milliy lashtirish, sohalarida mavjud xorijiy terminlarni milliy tildagi muqobili bilan almashtirish, yangilarini yaratish zarur. Tabiiyki, bu vazifalar tilimizning lug'aviy va sintaktik imkoniyatlarini soha lingvistikasi doirasida o'rganishni taqozo etadi. O'zbek tilining tibbiyot sohasi termin va atamalarini qamrab olishi, tibbiy terminlarni shakllantirish imkoniyatlarini o'rganish ham ayni yo'nalishda tadqiqot olib borishni talab qiladi.

Mavzuga oid adabiyot tahlili. Jahon tilshunosligida inson lisoniy zaxirasining katta qismini tashkil etuvchi, muayyan sohalarida oid tushunchalarni ifodalab, ushbu soha mutaxassislarning muloqoti uchun asos bo'lib xizmat qiluvchi terminologik birliklarni o'rganishga bo'lgan qiziqish va

ehtiyoj XX asr o'rtalarida kuchaydi. XXI asrda esa soha lingvistikasi va uning muammolarini o'rganish dolzarblashdi.

Tilshunos S.A.Nazarova tibbiyot sohasiga oid birliklarni o'rganishga bag'ishlangan maqolasida o'zbek tilshunosligida tibbiyot terminologiyasi masalalari ko'plab tadqiqot va bahs-munozaralar markazida turganligi, tibbiyot sohasiga oid terminlar tizimi, uning tabiati xususida turli qarash va fikr-mulohazalar shakllangan bo'lsa-da, fanda mazkur muammoni o'rganish ehtiyoji susaymaganligini asoslashga harakat qilgan[2].

Chindan ham, tibbiyot va tilshunoslik birlashgan chegarada tib ilmi, sog'liqni saqlash, davolash haqidagi bilimlarni mujassam etgan tibbiyot terminologiyasi masalalari soha lingvistikasida dolzarb hisoblanadi. Tibbiyot tili, soha leksikasi, ayniqsa, tibbiy terminologik tizimni o'rganish natijasida tibbiy lingvistik toбора rivojlanib bormoqda

Tibbiy nutq (matn) bu tibbiy termin va atamalar bilan shakllangan nutq ko'rinishi bo'lib, tibbiy terminologiya bilan bevosita bog'liq. F.I.Abdulxairova ta'kidlaganidek, "tibbiyot terminologiyasi nafaqat leksik jihatdan eng boy, balki eng qadimgi ilmiy yo'nalishlardan biri hisoblanadi"[3]. Bizningcha, tibbiyot terminologiyasini yo'nalish emas, balki tizim, deb qarash maqsadga muvofiq. Zero, tibbiyot terminologiyasi tizim sifatida shakllangan. Tibbiyotga oid terminlar, umuman, terminologiya masalalari o'zbek tilshunosligida A.Husanov, A.Qosimov, Z.Mirahmedova, H.Dadaboev, A.Madvaliyev, Y.To'raqulov tomonidan tahlil

qilingan bo'lishiga qaramay, tibbiyot sohasi tili, tibbiy nutq yetarli o'rganilmagan.

Tibbiy lingvistikada tibbiy termin va atamalarini tizim sifatida o'rganish, sohadagi terminlarning shakllanishi va taraqqiyotini tahlil qilish bosh muammodir. Tibbiy terminlarga substansial tilshunoslik nuqtayi nazaridan yondashuv muammoning yangicha yechimlarini topishga intilish bo'lib, tibbiy lingvistika nazariy asoslarini mustahkamlaydi.

Bunda so'z birikmasining substansial tahlili asosida shakllangan ilmiy asoslar qo'l keladi. Vazifamiz so'z birikmasining tibbiy nutqda voqelanishini o'rganish bo'lib, bu til birligining tibbiyot sohasi tilida kasbiy tushunchani ifodalashi, tibbiyotda sohaviy muloqot ehtiyojlarini qondirishini aniqlashdan iborat.

Birinchida, tadqiq obyekti hisoblangan so'z birikmasining tibbiy nutqda qo'llanishini dalillash lozim. Shunga ko'ra, so'z birikmasining tibbiy nutqda voqelanishiga oid quyidagi dalillarni keltirish maqsadga muvofiqdir.

I. Billur kasalligi haqida eshitganmisiz? Bu irsiy kasallik bo'lib, tayanch harakat tizimi shakllanishi va rivojlanishining buzilishi oqibatida kelib chiqadi. Bunda suyaklar o'ta mo'rtlashib, sinishga moyil bo'lib qoladi. Biroz noto'g'ri harakat, ba'zida esa hech qanday sabablarsiz ham suyakda sinish yuzaga kelishi mumkin [4].

II. Bosh o'rig'i... Dunyoda bunday yoqimsiz, azobli, og'ir, ayrim hollarda esa chidab bo'lmay his-tuyg'uni o'zidan o'tkazmagan birorta baxtli odam bormikan? Ilmiy izlanishlardan ma'lum bo'lishicha, jahonning turli mamlakatlarida aholining 50dan 90%gacha qismi bosh o'rig'idan azob chekadi [5].

III. Marjon daraxti (qoraqat)ning quruq gullari bir piyola dog' suvda qaynatiladi. 40-50 daqiqa o'rab qo'yiladi. Tindiriladi. Kuniga ikki-uch mahal oz-ozdan ichiladi [6].

IV. Ko'z gavhari loyqalanganda, muguz parda, ko'z qovog'i yallig'langanda, turli ta'sirlardan kuyishida, qichishib, odamni bezovta qilganda asalning suvdagi eritmasi bilan yuvish foydali bo'ladi. Bu eritma 3:1, 2:1 va 1:1 miqdorida suyultirib borish yo'li bilan tayyorlanadi. Har o'n kunda bir ko'zga quyiladi [6].

V. Suvchechak, qizamiq, qizilcha, tepki, pnevmoniya kabi ko'plab turlarga bo'linadigan bu mavsumiy kasalliklarga qarshi kurashish uchun inson organizmida immunitet paydo

bo'lishi kerak. Shamollashlar, o'tkir infeksiyalik xastaliklarda immunitet turg'un emas. Shuning uchun har yilgi "shamollash mavsumi"da qancha harakat qilinsa ham, havo-tomchi yo'li bilan yuqadigan bunday kasalliklarga baribir chalinish kuzatiladi.

Shuningdek, quruq yo'taldan aziyat chekayotgan bemorlarda tomirlarning o'tkazuvchanligini kamaytirib, yopishqoq balg'amlarni oson ko'chiradi. Surunkali bronxit, surunkali pielonefrit kabi kasalliklarda yuqori natijali davolash uchun "Imunap" yordam beradi. Chunki ushbu dori vositasi bilan organizmda uzoq muddatli immunitet hosil qilinadi. Hatto siydik yo'li infeksiyalari bilan kurashishda, o'pka kasalliklari bor bemorlarda ham shu yuqori natijalar qayd etilgan.

Hozirgi paytda bemorlarda antibiotiklar bilan davolanish odat tusiga aylandi. "Imunap", avvalo, kasallikka chalinmaslik uchun organizmda immun tizim barqarorligini ta'minlasa, xastalikdan xalos bo'lishni tezlashtiradi va vitaminlar o'rnida ishlatiladi.

Inson salomatligi uchun eng foydali bu vosita har bir xonadonda bo'lishi tavsiya qilinadi, uni kattalar ham, bolalar ham iste'mol qilishlari mumkin. "Imunap" bilan organizmda yuqori immunitet va kasalliklar bilan kurashish qobiliyatini to'g'ri shakllantirish imkonini beradi [7].

Tahlil va natijalar. Yuqorida keltirilgan besh xil matn (nutq) tibbiyot sohasiga tegishli bo'lib, ilmiy va ilmiy ommabop uslubda yozilgan tibbiyotga doir mavzularni qamrab olgan. Ushbu matnlarda billur kasalligi, irsiy kasallik, bosh o'rig'i, marjon daraxti, ko'z gavhari, muguz parda, ko'z qovog'i, mavsumiy kasalliklar, shamollash mavsumi, quruq yo'tal, tomirlarning o'tkazuvchanligi, yopishqoq balg'am, surunkali bronxit, surunkali pielonefrit, o'pka kasalliklari, antibiotiklar bilan davolanish, kasallikka chalinmaslik, xastalikdan xalos bo'lish, inson salomatligi singari birliklar ajratilganligini kuzatish mumkin. Bu bejiz emas. Chunki mazkur birliklarning lisoniy xususiyatlari ularning ikki qismdan, ya'ni tobe va hokim a'zolaridan tashkil topganligini, demak, birikmali xarakterini ko'rsatadi. Birikmalar tarkibiy qismlari orasidagi sintaktik aloqa (tobelanish) esa sintaktik qurilmalik tabiatidan, demak, so'z birikmasi shakllanganligidan dalolat beradi. Buni quyidagi chizmada aniq ko'rish mumkin.

Tobe a'zo	Hokim a'zo	So'z birikmasi
Billur	Kasalligi	billur kasalligi
Irsiy	Kasallik	irsiy kasallik
Bosh	og'rig'i	bosh og'rig'i
Marjon	Daraxti	marjon daraxti
ko'z	Gavhari	ko'z gavhari
Muguz	Parda	muguz parda
ko'z	qovog'i	ko'z qovog'i
Mavsumiy	Kasalliklar	mavsumiy kasalliklar
Shamollash	Mavsumi	shamollash mavsumi
Quruq	yo'tal	quruq yo'tal
Tomirlarning	o'tkazuvchanligi	tomirlarning o'tkazuvchanligi
Yopishqoq	balg'am	yopishqoq balg'am
Surunkali	Bronxit	surunkali bronxit
Surunkali	Pielonefrit	surunkali pielonefrit
o'pka	Kasalliklari	o'pka kasalliklari
antibiotiklar bilan	Davolanish	antibiotiklar bilan davolanish
Kasallikka	Chalinmaslik	kasallikka chalinmaslik
Xastalikdan	xalos bo'lish	xastalikdan xalos bo'lish
Inson	Salomatligi	inson salomatligi

Tibbiy nutqda voqelashgan billur kasalligi, irsiy kasallik, bosh og'rig'i, marjon daraxti, ko'z gavhari, muguz parda, ko'z qovog'i, mavsumiy kasalliklar, shamollash mavsumi, quruq yo'tal, tomirlarning o'tkazuvchanligi, yopishqoq balg'am, surunkali bronxit, surunkali pielonefrit, o'pka kasalliklari, antibiotiklar bilan davolanish, kasallikka chalinmaslik, xastalikdan xalos bo'lish, inson salomatligi kabilar so'z birikmasi ekanligini faqat tobe va hokim qismlardan iborat bo'lishi hamda tarkibiy qismlarning sintaktik aloqasigina belgilamaydi. So'z birikmalari tilimizda mavjud SBLSQlarining nutqiy voqelanishidan hosil bo'ladi. Tahlil qilinayotgan birikmalar ham so'z birikmasi hosil qiluvchi LSQlarning tibbiy nutqda voqelanishi asosida vujudga kelgan. Quyida ularni qaysi SBLSQi voqelashtirganligini kuzatish va lisoniy qurilish xususiyatlarini qiyoslash mumkin:

billur kasalligi, bosh og'rig'i, marjon daraxti, ko'z gavhari, ko'z qovog'i, shamollash mavsumi, tomirlarning o'tkazuvchanligi, o'pka kasalliklari, inson salomatligi [Ik.k.~Ie.k.] = SBLSQi; irsiy kasallik, muguz parda, mavsumiy kasalliklar, quruq yo'tal, yopishqoq balg'am, surunkali bronxit, surunkali pielonefrit [I~O] = SBLSQi; antibiotiklar bilan davolanish [Iko'm.~F] = SBLSQi; xastalikdan xalos bo'lish, kasallikka chalinmaslik [Ik.k.~F] = SBLSQi.

Biz kuzatgan besh xil matndagi so'z birikmalari 1) [Ik.k.~Ie.k.] = SBLSQi;

2) [I~O] = SBLSQi; 3) [Iko'm.~F] = SBLSQi; 4) [Ik.k.~F] = SBLSQi asosida hosil bo'lgan. Tibbiy nutqda voqelashgan to'rt xil SBLSQ o'z hosilalarining lisoniy sintaktik qurilish xususiyatlarini belgilaydi. Ayni paytda, tahlil qilinayotgan so'z birikmalari to'rt xil lisoniy sintaktik belgi asosida farqlanishini ham aniqlashtiradi.

Demak, [Ik.k.~Ie.k.] = SBLSQi, [I~O] = SBLSQi, [Iko'm.~F] = SBLSQi, [Ik.k.~F] = SBLSQining tibbiy nutqda voqelanishi asosida so'z birikmasining tibbiyotga oid ko'rinishlari hosil bo'ladi. Shuni ham ta'kidlash kerakki, so'z birikmasining tibbiy nutq (matn)da qo'llanishi tahlilga tortilgan nutqiy dalillar bilangina cheklanmaydi.

Tibbiyotga tegishli boshqa matnlar yoki tibbiy nutqqa oid materiallarda so'z birikmasining faol qo'llanganligiga guvoh bo'lamiz. Jumladan, soha mutaxassisi – professor Z.Ibodullayev yozgan quyidagi matn so'z birikmasi tibbiy nutqda qay darajada faollashuvini ko'rsata oladi.

Osteoxondroz – umurtqa pog'onasi kasalligi. Xalqimiz uni bo'g'imlar orasiga tuz yig'ilishi deb ham ataydi. Biz bel-dumg'aza va bo'yin umurtqalari osteoxondrozi degan tashxislarni ko'p uchratamiz.

Osteoxondroz 40 yoshdan oshganlarda ko'p uchraydi. Odam qarigan sayin osteoxondroz bilan kasallanish ko'payib boraveradi. Jismoniy mashqlar va sport bilan shug'ullanmaydiganlar ham osteoxondrozga moyil bo'lishadi.

“Osteoxondroz disk churrasiga olib keladimi?” -deb so'rashadi. Umuman olganda, disk churrasining asosiy sababchisi – bu osteoxondroz. Beldagi oddiy radikulit yoki osteoxondroz sababli paydo bo'lgan og'riqlarni darrov disk churra bilan bog'lash kerak emas. Negadir rentgen tekshiruviga keluvchilar soni kamayib, KT va MRT tekshiruviga keluvchilar soni ortib bormoqda. Aslida, aksi

bo'lishi kerak. Chunki disk churra umurtqa osteoxondroziga qaraganda juda kam uchraydi. Shuni unutmangki, osteoxondrozni dori-darmonlar bilan emas, balki turli xil mashqlar, fizioterapevtik muolajalar va dam olish sihatgohlarida o'tkaziladigan oddiy davolash tadbirlari bilan bemalol davolash mumkin[8].

Ushbu matnda osteoxondroz so'zi, disk churra so'z birikmasi kasallik nomini, umurtqa pog'onasi birikmasi tana a'zosini; bo'g'imlar orasiga tuz yig'ilishi, osteoxondroz bilan kasallanish, osteoxondrozga moyil bo'lish so'z birikmalari kasallik kechishi, belgisi, holati, jarayonini; oddiy radikulit, umurtqa osteoxondrozi, bo'yin umurtqalari osteoxondrozi esa kasallikning ko'rinishlarini; rentgen tekshiruvi birikmasi tashxislash usulini; jismoniy mashqlar, fizioterapevtik muolajalar, davolash tadbirlari birikmalari davo choralarini ifodalashga xizmat qilgan. Osteoxondroz tibbiy ilmiy nutqqa xos termin, uni soha mutaxassislari hech bir to'siqsiz tushunadi va nutq vaziyati talabi bilan istagancha qo'llay oladi. Lekin umurtqa pog'onasi kasalligi; bo'g'imlar orasiga tuz yig'ilishi atamali bu kasallikni izohlash uchun yuzaga kelgan bo'lib, tibbiyot tilini xalq tiliga yaqinlashtirish, sohadan yiroq til egalari tushunarli bo'lishi ko'zda tutilgan. Matnda osteoxondroz bilan kasallanish, osteoxondrozga moyil bo'lish birikmalari tibbiy ilmiy terminlar bilan birga qo'llanib, kasallik kechishi, holati, jarayonini atovchi tibbiy nutq vositalaridir.

Tibbiy nutq (matn)da voqelashgan soha termin va atamalarining aksariyati muayyan sintaktik qurilishga ega. Chunonchi, disk churra, umurtqa pog'onasi, bo'g'imlar orasiga tuz yig'ilishi, osteoxondroz bilan kasallanish, osteoxondrozga moyil bo'lish, oddiy radikulit, umurtqa osteoxondrozi, bo'yin umurtqalari osteoxondrozi, rentgen tekshiruvi, jismoniy mashqlar, fizioterapevtik muolajalar, davolash tadbirlari so'z birikmasining tibbiy nutqdagi ko'rinishlaridir.

Substansial sintaksis nuqtayi nazaridan ularning lisoniy qurilishi ma'lum LSQ asosida belgilanadi. Masalan, disk churra, umurtqa pog'onasi, umurtqa osteoxondrozi, rentgen tekshiruvi, davolash tadbirlari [Ik.k.~Ie.k.] = SBLSQi; oddiy radikulit, jismoniy mashqlar, fizioterapevtik muolajalar [I~O] = SBLSQi; osteoxondroz bilan kasallanish [Iko'm.~F] = SBLSQi; osteoxondrozga moyil bo'lish [Ik.k.~F] = SBLSQining tibbiy nutqda voqelanish natijasidir. Bu siraga umurtqa pog'onasi kasalligi, bo'g'imlar orasiga tuz yig'ilishi birikmalari kirmay qolishiga sabab shuki, bu hosilalar hokim a'zo yoki tobe a'zoning kengayishidan hosil bo'lgan murakkab so'z birikmalaridir. Tabiiyki, sodda so'z birikmalarining LSQlari ularga xos lisoniy qurilishni to'la aks ettirmaydi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, so'z birikmasi mohiyatan tilning lisoniy qurilish qonuniyatini aks ettiruvchi sintaktik birlik sanaladi, atash, nomlash vazifasi tufayli muayyan soha nutqiga xoslanadi. So'z birikmasining tibbiyotga oid tushunchalarni ifodalashga xizmat qilishi va tibbiy nutqqa xoslanishi uning [Ik.k.~Ie.k.] = SBLSQi, [I~O] = SBLSQi, [Iko'm.~F] = SBLSQi, [Ik.k.~F] = SBLSQi asosida yuzaga keladigan ko'rinishlari asosida o'z tasdiqini topadi.

ADABIYOTLAR

1. Prezident Sh.M. Mirziyoyevning o'zbek tiliga davlat tili maqomi berilganining o'ttiz yilligiga bag'ishlangan marosimdagi nutqi// (<https://xs.uz/uz/post/prezident-shavkat-mirziyoyevning-ozbek-tiliga-davlat-tili-maqomi-berilganining-ottiz-jilligiga-bag'ishlangan-tantanali-marosimdagi-nutqi>).
2. Nazarova S.A. Lexical units of medical sphere: phrases and its types//Chinese Journal of Industrial Hygiene and Occupational Diseases, 2021, 39(13).– P.48-54. <https://doi.org/10.5281/zenodo.5567783>.
3. Абдулхайрова Ф.И. Ўзбек тилида тиббиёт атамаларининг метафорик манзараси: Филол. фанлари... фалсафа доктори (PhD) диссер. автореф. –Т., 2021. – 60-б.
4. <https://t.me/soglomhayotuz/3159>.

-
5. Зоҳидий Алижон. Замонавий медицина ва халқ табобати нуқтаи назаридан бош оғриғи (илмий-амалий қўлланма). – Т.: Chashma Print, 2012. – 244-б.
 6. Тўхтасинов И. Синалган даволар. – Т.: Ибн сино номидаги нашриёт, 1992. – 22-б.
 7. <https://kun.uz/40205062>.
 8. <https://asab.uz/jenciklopediya/346-osteohondroz-andaj-kasallik.html>.

UDK:811.1

Shaxlo TURAYEVA,
O'zbekiston Milliy universiteti erkin tadqiqotchisi

IIV Akademiyasi dotsent, fil.f.f.d.A.M. Kurganov taqrizi asosida

PARALINGUISTIC ASPECTS OF LEGAL RHETORIC

Annotation

Paralinguistics has been researched as a research object of linguistics in many aspects, three types of paralinguistic tools "approaching language", "used together with language" have been defined in modern linguistics, these are; phonational, kinesthetic and graphic, promoted by representatives of the Prague school of structuralism, kinesics is the science of the language of the human body, which studies the communicative functions of postures and gestures, how a lawyer behaves in the process of interaction is of great importance.

Key words: Paralinguistics, kinesics, proxemics, tactile sensations, chronology, gestures, posture, facial expressions, eye contact, artifacts, symbolic.

ПАРАЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ЮРИДИЧЕСКОЙ РИТОРИКИ

Аннотация

Паралингвистика исследована как объект исследования языкознания во многих аспектах. В современной лингвистике определены три типа паралингвистических средств, «близкие к языку», «используемые вместе с языком», это: фонативная, кинестетическая и графическая. Пропагандируемая представителями пражской школы структурализма, кинесика – это наука о языке человеческого тела, изучающая коммуникативные функции состояния жестов. Большое значение имеет то, как ведет себя юрист в процессе коммуникации.

Ключевые слова: Паралингвистика, кинесика, проксемика, тактильные ощущения, хронология, жесты, состояние, мимика, зрительный контакт, артефакты, символика.

YURIDIK RITORIKANING PARALINGVISTIK JIHATLARI

Annotatsiya

Paralingvistikaning ko'p jihatlarida tilshunoslikning tadqiqot obyekti sifatida tadqiq etilgan, "tilga yondosh", "til bilan birga qo'llanuvchi", zamonaviy tilshunoslikda paralingvistik vositalarning uch turi belgilangan bo'lib bular; fonasion, kinestetik va grafik, Praga strukturalizm maktabi vakillari tomonidan ilgari surilgan, kinesiika- bu inson tanasining tili haqidagi fan bo'lib, holat va imo-ishoralarning kommunikativ funksiyalarini o'rganadi, yurist o'zaro muloqot jarayonida o'zini qanday tutishi katta ahamiyatga ega hisoblanadi.

Kalit so'z: Paralingvistika, kinesiika, proksemiika, taktil sezgilar, xronologiya, jestlar yoki imo-ishoralar, holat, yuz ifodalari, okulistika (Eye contact), artefaktlar, ramziy.

Kirish. "Paralingvistika" lotin tilidan olingan bo'lib, "tilga yondosh", "til bilan birga qo'llanuvchi" degan ma'noni ifodalaydi [3]. Paralingvistika – noverbal vositalarni o'rganuvchi tilshunoslik yo'nalishi hisoblanadi. Inson muloqotining 90% dan ortig'i og'zaki bo'lmagan signallardan iborat. Noverbal muloqotning roli quyida keltirilgan misollar orqali ko'rishimiz mumkin:

1. Urg'u berish: buyurtma yoki iltimosning jiddiyligini ta'kidlash: masalan, o'ta muhim fikr muhokama qilayotganini ko'rsatish uchun qo'l harakatlardan foydalanish;

2. To'ldirish: inson baxtli yoki qayg'uli, g'azablangan yoki xotirjam bo'lganida, yuz ifodalari buni ko'rsatadi. Masalan, insonning yuz ifodasiga qarab uning haq yoki nohaqligini anglash;

3. Qarama-qarshi: ba'zan biz hissiyotimizni va g'azabimizni yashiramy;

4. Imo-ishora orqali boshqarish: qo'l ishorolari orqali ko'rsatmani davom ettirishga chorlash yoki kaftini ko'rsatish orqali nutqni yakunlashga ko'rsatma berish;

5. O'rmini bosuvchi: so'zlovchi va tinglovchining turli xil tilda gaplashayotganida imo-ishora harakatlari ishlatiladi.

Shuningdek, favqulodda vaziyatlarda yoki shovqinli joylarda biz noverbal aloqadan foydalanamy misol uchun: maxsus signal orqali yong'in haqida ogohlantirish; polisiya

qo'l harakatlari orqali transportni nazorat qilish. Bunday vaziyatlarda noverbal nutq og'zaki nutqning o'rmini egallaydi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. J.Treyger o'zining tadqiqotlarida uning mohiyatini, substansiyasini (fanning predmeti, vazifasi, o'rganiladigan hodisalar mohiyati va boshqalar) belgilab berdi. Paralingvistikaning quyidagi jihatlarini tilshunoslikning tadqiqot obekti sifatida tadqiq etilgan:

- Paralingvistikaning nazariy jihatlarini, turlariga ko'ra tavsiflanishi;

- Matnda aks etuvchi paralingvistik vositalar birliklari;

- Matnda ta'riflash yordamida aks etuvchi paralingvistik vositalar va h.k.

Zamonaviy tilshunoslikda paralingvistik vositalarning uch turi belgilangan: fonatsion, kinestetik va grafik. Fonatsion paralingvistik vositalarga tovush tembri, tezligi, baland-pastligi, pauzalar o'rmini to'ldiruvchi tovushlar va nutqni to'ldiruvchi boshqa melodik hodisalar, talaffuzdagi dialektik, idialektik va ijtimoiy o'ziga xosliklar kiradi. Kinestetik komponentlarga imo-ishora, qo'l harakatlari, jest, nutq davomidagi pozitsiya yoki jimlik va boshqalar kiradi. Grafik komponentga esa nutqning matn ko'rinishida, so'z, tushuncha, atama, ibora kabi matn elementlariga urg'u berishga yordam beruvchi grafik shakllar va boshqalar kiradi. Paralingvistik vositalar nutqda qo'shimcha ma'no kasb etibgina qolmay,

balki so'zlovchi, uning yoshi, ijtimoiy kelib chiqishi, xarakter xususiyatlari haqida ma'lumot beruvchi manba deb ham qaraladi. Ba'zi olimlar kishilar o'zaro aloqaning dastlabki davrlarida, ya'ni o'zaro munosabatlarning shakllanishi paytlarida paralingvistik vositalardan foydalanganlar, tovush tiliga ega bo'lgan kishilar uchun paralingvistik vositalar o'zaro aloqa jarayonida doimo yordamchi vosita vazifasini o'tagan deb ta'kidlaydilar.

Nutq jarayonida til vositalari bilan bir qatorda noverbal vositalardan ham foydalanish va ularni lingvistik tadqiqot doirasiga kiritish g'oyalari Praga strukturalizm maktabi vakillari tomonidan ilgari surilgan. Jumladan, R. Yakobson (1996), O. Sovajo (1962, 1972), R. Bart (2001), K. Blansh-Benvenist (1987), N.I. Jinkin (1982, 1998), Y.A. Zemskeya (1981), G.V. Kolshanskiy (1974) kabi olimlar faoliyatida o'z aksini topgan bo'lib, ayniqsa, Amerika va nemis tilshunoslari faoliyatida ham alohida diqqat va tadqiqotlarga sabab bo'lgan. Shular qatorida R.L. Birdwhistell (1964), D. Efron (1941), P. Ekman, V. Friyksen, E. Hall, M.R. Key, F. Poyatos, Scherer, G.L. Tragerlar paralingvistikaning alohida bir ko'rinishi emas, balki uning jamiyatga, insonlar o'rtasidagi munosabatga ta'siri tadqiqotlariga bag'ishlangan [4]. Shu tariqa paralingvistikani sotsiolingvistika bilan o'zaro bog'liqligini tadqiq etganlar.

Paralingvistik vositalar og'zaki nutqgagina xos hodisa bo'lib, yozma nutqda ular til birliklari yordamida muallifning o'ziga xos talqini sifatida ta'riflanadi. Shu nuqtai nazardan ularni quyidagicha tavsiflash mumkin: Birinchidan, nutqda til birliklari orqali paralingvistik vositalarning qo'llanishini tadqiq qilishga bag'ishlangan ilmiy ishlar; ikkinchidan, paralingvistik vositalarning bevosita matnda ishtiroki tadqiqiga bag'ishlangan ilmiy ishlar. V.I. Adanakova (Smolensk:1988.), M.S. Andrianov (1995), A.M. Antipova (Moskva: 1989) va V.Yu. Apresyan (1993) lar paralingvizmlarning nutqda hosil bo'lish jarayonining ilmiy tahlilini olib borgan bo'lsalar, Ye.M. Vereshyagin, V.G. Kostomarov (1981), V. Velip (1998), V.N. Vinarskaya (1989) va boshqalar ularning matnda aks etish muammosini tahlil ostiga olgan[1]. Tilshunoslik tarixining keyingi davrlarida paralingvistik vositalar turli yevropa tillari va turli yondashuvlar nuqtai nazaridan keng o'rganilgan. Noverbal vositalarni alohida tizim sifatida o'rganishga qiziqish paralingvistikaning fan sifatidagi shakllanishiga sabab bo'ldi.

Tadqiqot metodologiyasi. Hozirgi kunga kelib paralingvistika yuristlarni ham cheklab o'tmadi. Paralingvistika, ya'ni noverbal muloqot – masalan, yuz ifodalari, imo-ishoralar, holat va ovoz ohanglari – aksariyat inson muloqot jarayonining muhim tarkibiy qismidir, shu jumladan, albatta, yuridik soha vakillarining ham. Yuristlar uchun noverbal muloqot haqida mukammal ma'lumotni ilmiy adabiyotlarda turlicha yoritiladi.

Bizning fikrimizcha, yuristlar uchun noverbal vositalar mijozlar bilan aloqalarni yaxshilashi mumkin. Ushbu ko'rsatmalarga rioya qilish, shuningdek, muzokaralar va nizolarni chuqurroq strategik tushunishni ta'minlashi mumkin. Mijozlar bilan shaxsan aloqa qilganda, noverbal vositalar quyidagi muhim fikrlarni ifodalaydi:

- Mijozning e'tibori sizdami?
- Mijoz sizning kontentingizni tushunadimi?
- Mijoz sizga ishonadimi?

-Siz tasvirlayotgan jarayonda mijozning "og'riq nuqtalari" nimada?

-Mijoz mustaqil qaror qabul qilish uchun kuch yoki ishonchga egami?

-Mijoz suhbatni davom ettirishdan manfaatdormi yoki mijoz suhbat tugashini xohlaydimi?

Agar biz yuristlarning ommaviy chiqishlaridagi ishonirish qobiliyati xaqida gapiradigan bo'lsak, unda yurist

ritorikasidagi paralingvistik elementlarning roli yanada oshib boradi. Noverbal nutq quyidagi qismlarni o'z ichiga oladi:

1. Kinesik;
2. Proksemika;
3. Taktik sezgilar;
4. Xronologiya.

Kinesika – bu inson tanasining tili haqidagi fan bo'lib, holat va imo-ishoralarning kommunikativ funksiyalarini o'rganadi. Bugungi kunda bu tabiiy aloqa nazariyasidagi eng mashhur mavzulardan biridir. Uning chinakam ilmiy rivojlanishi uncha uzoq bo'lmagan XX asrning o'rtalaridan boshlandi. Ingliz olimlari bu yerda eng katta muvaffaqiyatga erishdilar. 1930-yillardan boshlab bir qator fundamental va xususiy tadqiqotlar paydo bo'ldi. L.V Klean, D. E. Yoxansen, J. Resch, V. Kisa, M. Xan, M. Makleyn, P.Knapp, F. Smit, N. Kagan, S. Sobelman va boshqalarning asarlari bu sohada eng muhim adabiyotlar hisoblanadi. Afsuski, bu asarlarning aksariyati o'zbek tiliga tarjima qilinmagan.

Tahlil va natijalar. Shunday qilib, yuridik ritorika uchun imo-ishoralarni tushunish katta ahamiyatga ega. Misol uchun mimik imo-ishoralar (yuz ifodalari) yuristga tinglovchilarning holatini nazorat qilish imkonini beradi. Kinesika o'z navbatida quyidagi qismlardan tashkil topgan:

- Jestlar yoki imo-ishoralar;
- Holat;
- Yuz ifodalari;
- Okulistika (Eye contact);
- Artefaktlar.

Yuristning jest yoki imo-ishorali

"Jestlar" deganda qo'l orqali amalga oshiriladigan ishoralar nazarda tutilib, asosan 6 xil turdagi jestlarni yurist muloqotida uchratishimiz mumkin:

1) Sanoq sonlarni ko'rsatuvchi ishoralar (Enumerative): yurist nutqida tinglovchining raqam bilan bog'liq ma'lumotlarni yaxshiroq tushunishi uchun bir yoki ikki sonini ko'rsatish mobaynida barmoqlardan foydalanganda qo'llanadi.

2) Ta'riflovchi ishoralar (Descriptive): mijoz qo'l harakatlarini "katta", "kichik", "baland" va hokazo shakl va o'lchamlarni ko'rsatish uchun ishlatganda qo'llanadi.

3) Yo'naltiruvchi ishoralar (Locative): advokat mijozga qayerga imzo chekishini ko'rsatish uchun barmoqdan foydalanganda; yoki mijozni advokat xonasiga yo'naltirish uchun ko'rsatish barmog'idan foydalanganda ishlatiladi.

4) Ta'kidlovchi ishoralar (Emphatic): yurist nutqida juda muhim nuqtani ta'kidlash uchun qo'l harakatlaridan foydalanganda ishlatiladi.

5) **Adaptiv (Adaptive):** asosan bosim ostida ayblanuvchi tomonidan ishlatiladi. Boshni changallash; burunni ushlash; lablarni tishlash; qalam bilan o'ynash; oyoqlarni asabiy silkitish. Bularning barchasi keskinlikni yoki, hatto, yolg'on gapirishga urinishlarni ko'rsatadi.

Muloqot jarayonida yuristning holati.

Yurist o'zaro muloqot jarayonida o'zini qanday tutishi katta ahamiyatga ega hisoblanadi. Yurist holati deganda muloqot jarayonida uning yurish-turish hamda o'tirish holatlari umuman olganda ko'rinishi nazarda tutiladi. Ushbu kinesiologik jarayon 2 turdan iborat bo'lib, ular:

1) **Ishonchsizlik holati:** bir qo'l bilan boshni tirab turish; yelka bo'shashgan; bosh, pastga qaragan; qo'llar ko'krakdan kesib o'tgan; qo'llar orqadan birlashtirilgan, oyoqlarni chalishtirib o'tirish kabi holatlarni o'z ichiga oladi.

2) **Ishonchlilik holati:** yurist to'g'ri, yelkalari tik mahkam ushlangan; qo'llar va kaftlar tanaga yaqin joyda mahkam ushlangan. Misol uchun sud zalidagi sudyalarning tomonidan amalga oshiriladigan xarakatlarni aytishimiz mumkin.

Yuristning yuz ifodalari

Yuz ifodasi insonning atrofdagilarga bo'lgan munosabatini yaqqol tasvirlab, qanday kayfiyatda (g'azab, xafa yoki xursandchilik v.b.) ekanligini namoyon qiladi.

Yuridik soha vakillari yuz ifodasini nazoratda tutib turishlari lozim. Misol uchun advokatlar mijoz tomonidan qilingan ba'zi bayonotlarga haddan tashqari reaksiya bildirishi mijozni masalani yanada yaqqolroq gapirishga to'sqinlik qilishi yoki mijozni ahamiyatsiz tafsilotlar haqida gapirishga undashi mumkin.

Ingliz yurisprudensiya vakillari orasida, ayniqsa, advokatlar orasida mashhur bir ibora "genuine concern", ya'ni "samimiy achinish" yuz ifodasi mavjud bo'lib, har bir advokat

6) **Ramziy (symbolic):** bu turdagi jestlarga mijoz bilan salomlashish uchun "Hello" yoki "Assalom alekum" kabi imo-ishoralar kirib, ulardan ma'lum madaniyat normalaridan kelib chiqqan holda foydalaniladi. Yurist mijozning madaniyati normalariga muvofiq mijoz bilan salomlashishi kerak. Aks holda, madaniy to'siq paydo bo'lishi mumkin. mijoz bilan muloqotda ushbu yuz ifodasini ko'rsatishi kerak deb ta'kidlaydi.

Facial Expression of Genuine Concern

Yuristning ko'z harakati - Okulistika (Eye contact).

Mashhur ingliz yuristi Vilyam Gravett "Persuasion in the Courtroom" nomli kitobida okulistika ham yurist faoliyatida muhim ahamiyat kasb etishini ta'kidlaydi [6].

Okulistika - ko'z harakatlarini o'rganadigan fan bo'lib. Advokat, mijoz bilan ko'z aloqasini (Eye contact) saqlab turishi kerak.

Tinglovchining ko'z-harakatlaridan u yolg'on yoki haqiqatni gapirayotganligini sezish mumkin.

Ammo bu o'rinda shuni alohida ta'kidlash lozimki, har bir milliy madaniyatda ko'z harakatlari turlicha kechishini hisobga olish zarur. Masalan, sharqda kattalarning ko'ziga yoshlarning tik qarab gapirmasligi odob doirasi deb hisoblansa, inglizlarda ko'zga tik qarab gapirish ijtimoiy norma hisoblanadi. Bundan tashqari, O'zbekistonda o'zbek ayollari yurist bilan muloqotda ko'zini olib qochishi bu yolg'on ko'rsatma berayotganidan emas, balki tarbiya, milliy qadriyatlar odob-axloq masalalariga borib taqaladi. Shu bois ushbu masalada advokat mijozning madaniyatidan kelib chiqqan holda fikr yuritishi kerak.

Yuristning sun'iy harakatlari – artefaktlar.

Ayrim holatlarda yuristlar muloqot jarayonida mijozlar tomonidan o'zini oqlash uchun turli sun'iy ravishda qilingan harakatlar, imo-ishoralar, noverbal vositalarga ham duch keladilar. Bu harakatlar ilmiy tilda artefaktlar deb yuritiladi.

Artefakt lotincha "arte" – "sun'iy", "faktum" – "yasalgan" degan ma'noni anglatadi. Bunday holatlar yurist faoliyatida salbiy holatlarga olib keladi. Haqiqatni aniqlashga xalaqit beradi. Shuning uchun muloqot jarayonida yuristlar qanday harakatlar samimiy va haqiqiy, qaysilari sun'iy harakatlar ekanligi farqlashlari maqsadga muvofiq [5].

Xulosa va takliflar. Paralingvistika, ya'ni noverbal muloqot, masalan, yuz ifodalari, imo-ishoralar, holat va ovoz ohanglari – yuridik ritorikaning muhim tarkibiy qismi bo'lib, sud jarayonlarida ko'rilayotgan masalaning haqqoniy yechim topishiga ko'maklashib kelmoqda [2]. Bizning fikrimizcha, yuristlar uchun noverbal vositalar mijozlar bilan aloqalarni yanada samarali bo'lishini ta'minlaydi. Mimik imo-ishoralar (yuz ifodalari) yuristga tinglovchilarning holatini nazorat qilish imkonini beradi.

ADABIYOTLAR

1. Begmatov E. Hozirgi o'zbek adabiy tilining leksik qatlamlari. T., Fan, 1985, 86-bet.
2. Temirova F.T. Noverbal kommunikatsiya paralingvistikaning o'rganilish tarmog'i sifatida. // Science and innovation, UIF 2022; 8,2. ISSN2181-3337, 326-327-betlar.
3. Yuldashev N. Paralingvistika. Nukus, 2011, 15-17-betlar.
4. Иванова Ю.В. Паралингвистические элементы художественного текста: на материале французской прозы XX - XXI веков. Автореферат к.ф.н., Москва, 2009, 48-49 стр.
5. Ko'chimov Sh.N. Yuridik til nazariyasi va amaliyoti. T., JIDU, 2013. 41-b.
6. Gravett W. Persuasion in the Courtroom. Kansas, 2008 p. 632.
7. <https://en.wikipedia.org/wiki/Rhetoric>.
8. <https://dictionary.cambridge.org/ru>.
9. <https://www.britannica.com/topic/rhetoric>.

UDK:811.11

Nodirbek XAMIDOV,
Andijon Chet tillar instituti stajor tadqiqotchisi
E-mail: hamidovnb@bk.ru

O'zMU dotsenti I.O'sarov taqrizi asosida

OTLARDa ERKALASH-KICHRAYTIRISH SHAKLLARINING USLUBIY XUSUSIYATLARI

Аннотация

Ushbu maqolada otlardagi erkalash-kichraytirishning uslubiy xususiyatlari haqida fikr yuritiladi va hayotimizning har jabhasida uchraydigan erkalash-kichraytirish so'zlaridan misollar keltiriladi. So'zlovchining nutqiy aktdan ko'zlagan maqsadiga ko'ra uslubiy ma'nolar turlicha bo'lishi mumkin va bu ma'nolar kontekstda yuzaga chiqadi. Asli uslubiy baho haqida leksemani yaxlitligicha olib emas, balki aniq bir leksik ma'noni nazarda tutib gapirish to'g'ri bo'ladi. Mazkur ishda uslubiy bahoga alohida to'xtalib, ularning har biri atroflicha yoritilgan va misollar bilan izohlangan.

Kalit so'zlar: Erkalash-kichraytirish shakllari, kichraytirish kategoriyasi, uslubiy baho, modal ma'no formalari, sintetik usul, analitik usul.

СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ УМЕНЬШИТЕЛЬНО-ЛАСКАТЕЛЬНЫХ ФОРМ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ

Аннотация

В данной статье рассматриваются стилистические особенности уменьшительно-ласкательных форм существительных, которые можно встретить в каждом аспекте нашей жизни. Стилистические значения могут быть различными в зависимости от цели речевого акта говорящего, и эти значения проявляются в контексте. О собственно стилистической оценке правильно говорить не принимая лексему в целом, а имея в виду конкретное лексическое значение. В данной работе особое внимание уделяется методическим оценкам, и каждая из них подробно разъясняется и поясняется примерами.

Ключевые слова: Уменьшительно-ласкательные формы, диминутивная категория, методологическая оценка, формы модального значения, синтетический метод, аналитический метод.

STYLISTIC FEATURES OF DIMINUTIVE FORMS OF NOUNS

Annotation

This article is discussed the stylistic features of diminutive forms of nouns that can be found in every aspect of our life. Stylistic meanings can be different depending on the purpose of the speaker's speech act, and these meanings appear in context. It is more correct to speak about the stylistic assessment not taking the lexeme as a whole but considering a specific lexical meaning. This paper pays special attention to methodological assessments, and each of them explains in detail and illustrates with examples.

Key words: Diminutive forms, diminutive category, methodological assessment, modal meaning forms, synthetic method, analytical method.

Kirish. "Hozirgi o'zbek adabiy tili" darsligida leksemaning mazmun planida leksik ma'nodan tashqari, uslubiy baho ham hisobga olinishi ko'rsatib o'tiladi. Masalan, qush va qushcha leksemalari leksik ma'no anglatishi jihatidan bir xil, uslubiy bahosiga ko'ra esa farqli hisoblanadi. Bulardan qush leksemasi uslubiy baho nuqtai nazaridan betaraf; anglashilayotgan predmetga ijobiy yoki salbiy munosabat ifodalangan. Ammo qushcha leksemasida bunday munosabat yaqqol ifodalangan turibdi.

Shu o'rinda qushcha leksemaning semantikasi qush leksemasining semantikasidan boy (leksik ma'no uslubiy baho bilan qoplangan) deb aytish mumkin, ya'ni unda narsa anglatilishiga qolmay, unga nisbatan munosabat ham (kichraytirish-erkalash) ifodalanadi [13].

Bundan ko'rinadiki, leksik ma'no asosiy hodisa, ya'ni so'zdagi yetakchi tushunchani ifodalaydi. Uslubiy baho shu leksik ma'noga suyanadi, leksik ma'noni qurshab turadi.

So'zlovchining nutqiy aktdan ko'zlagan maqsadiga ko'ra uslubiy ma'nolar turlicha bo'lishi mumkin va bu ma'nolar kontekstda yuzaga chiqadi. Asli uslubiy baho haqida gap ketar ekan, aslida leksemani yaxlitligicha olib emas, balki uning konkret bir leksik ma'nosini nazarda tutib gapirish

to'g'ri bo'ladi. Haqiqatan, uslubiy baho bir leksemaning leksik ma'nolariga ko'ra turlicha bo'lishi mumkin. Shu sababli bir leksemaning leksik ma'nolari hatto turli nutq ko'rinishlariga xoslangan ham bo'ladi ("Lug'aviy birliklarning nutq ko'rinishlariga xoslanganligi" bahsiga qarang). Masalan, yo'talmoq leksemasining bosh ma'nosida uslubiy baho betaraf, hosila ma'nosida esa salbiy uslubiy baho ifodalanadi ("biror narsa demoq"). Shuningdek, noz leksemasining "jilva" ma'nosida ijobiy, "qarashma" ma'nosida esa salbiy uslubiy baho seziladi.

Uslubiy baho, asosan, uch xil: 1) ma'lum morfema yordamida; 2) leksemaning o'zi bilan; 3) kontekst yordamida ifodalanadi.

Uslubiy bahoning morfema yordamida ifodalanishi morfologik ifodalanish deb nomlanib, o'zbek tilida bunday vazifani -cha (qushcha leksemasidagi kabi), -gina (qizginam so'z shaklidagi kabi), -jon (otajonim so'z shaklidagi kabi), -chak, -choq morfemalari (kelinchak, qo'zichoq leksemalaridagi kabi) morfemalari bajaradi. Bu morfemalar ijobiy munosabat ifodalash uchun xizmat qiladi [13].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Otlardagi modal ma'no ifodalovchi formalarning bu turi tilshunoslikda turlicha

talqin etilgan. Masalan, A.N.Kononov, A.N.Gvozdev, Z.Ma'rufovlar bunday formalarni "subyektiv baho bildiruvchilar" [4] deb atasalar, A.G'.G'ulomov, V.V.Reshetov, N.A.Baskakov, Ye.I.Ubryatova, N.K.Dmitriyev, K.Diykanov va boshqalar "kichraytirish-erkalash" [3] shakllari sifatida talqin qilganlar.

Otlarning modal formalari kichraytirish, kichraytirish-erkalash, erkalash-suyish, hurmat va aksincha, kamsitish, kesatish, piching, ironiya kabi ma'nolarni; predmet va shaxslarni boshqa xuddi shu kabi predmet va shaxslardan ajratib ko'rsatish ma'nolarini; predmet va shaxslarga nisbatan gumon, chama, taxmin, faraz ma'nolarini; predmet va hodisalarning ma'nosini ta'kidlash, ularga kuchaytiruv ottenkasini qo'shish kabi xilma-xil qo'shimcha ma'nolarni [16] ifodalash uchun xizmat qiladi. Otlarning bunday xilma-xil modal ma'nolarga ega bo'lgan formalari esa nutqda turli (sintetik, analitik, leksik-fonetik kabi) usullar orqali yasaladi.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, otlardagi modal ma'no ifodalovchi formalarning ba'zilar (kichraytirish-erkalash va hurmat, ajratish-yakkalash formalari va hokazolar) otning leksik ma'nosidan anglashiladigan predmet yoki hodisaning mohiyatiga, xususiyatiga, tabiatiga doir bo'lgan qo'shimcha belgi hamda so'zlovchining predmet va hodisalarga bo'lgan subyektiv munosabatini ifodalash uchun xizmat qilsa, ba'zilar (bosh kelishik formasida takrorlangan otlar) otning leksik ma'nosiga qo'shimcha ottenka (modal ma'no) qo'shish bilan birga, uning sintaktik funksiyasiga ham ma'lum darajada ta'sir ko'rsatadi. Shunga ko'ra, ularni kichraytirish-erkalash va hurmat, ajratish-yakkalash, gumon-chama, kuchaytiruv-ta'kid va funksional formalarga [4] ajratish mumkin. Bular shakllanish xususiyatiga ko'ra sintetik, analitik, juft va takroriy formalarni o'z ichiga oladi.

Otlarning kichraytirish-erkalash va hurmat formalari so'zning leksik ma'nosiga predmetni kichraytirish, erkalash, suyish, hurmatlash, kamtarlik, va aksincha, manmanlik, takabburlik, kamsitish, kesatish kabi modal ma'nolar qo'shishga asoslanadigan shakl o'zgarishidir. Bu esa «kichraytirish-erkalash» va «hurmat» terminlarining shartli ekanligini, bu formalar ifodalaydigan ma'nolarni to'la qamrab olaolmasligini ko'rsatadi. Shuning uchun ham bunday formalarni tom ma'noda kichraytirish-erkalash va hurmat formalari deb tushunmaslik kerak.

Predmetlarning hajm jihatidan odatdagi normaga qaraganda kichik ekanligi o'zbek tilida -cha affiksi orqali ifodalanadi. Bunda kichiklik ma'nosida qiyoslash ottenkasi bo'lmaydi. Aks holda otning kichraytirish formasi sifatning qiyosiy daraja formasiga o'xshab qoladi. Quyidagi otlar -cha affiksi yordamida kichraytirish ma'nosini bildiradi: ko'zacha, paketcha, bozqacha, chiroqcha, tuguncha, o'rdakcha, echkicha, tulkicha, suzoqcha.

Predmetlarning yosh jihatdan kichikligi ham -cha affiksi yordamida ifodalanadi. Yosh jihatdan kichiklik ma'nosi ko'pincha erkalash ottenkasi bilan birga ifodalanadi. Masalan: o'g'ilcha, qizcha, jiyancha, singilcha.

Saida, jiyancha katta bo'lib qoldimi?(Ch.Aytmatov).

Hajm, yosh jihatdan ham kichiklik ma'nosini ifodalashi mumkin.

G'ozcha, o'rdakchalar tuxumdan chiqishi bilan suvga chopadi (V.Anonyam). Shu bolachamiz otdan yiqilib, oyog'i shikast topdi (Oybek).

Ba'zan otlashgan sifatlar ham -cha affiksini olib, kichraytirish-erkalash ma'nosini bildiradi. Masalan: Hoy, shirinchar, dadang ishdan horib qaytdilar (I.O'ktamov).

Ba'zan bir ot asosiga kichraytirish va erkalash shaklini yasovchi birdan ortiq affiks qo'shib kelishi mumkin. Bu vaqtda kichraytirish, suyish ottenkalari yanada kuchaytirilib, ta'kidlanadi: bo'taloqcha, qizaloqcha, qo'zichoqqinam kabi.

Ma'lumki, o'zbek tili doirasidagina emas, umuman, turkologiyada kichraytirish-erkalash formalarining sintetik yo'l

bilan, ya'ni maxsus affikslar yordamida yasalishi qayd qilib kelingan. S.Usmonov esa bu kabi ma'nolarni analitik usul bilan ham ifodalash mumkinligini ta'kidlaydi [16]. Y.I.Ubryatova ham yoqut tilida otlarning kichraytirish-erkalash formalari analitik usul bilan yasalishi mumkinligini aytgan edi [14]. O'zbek tili faktlari (xususan, og'zaki nutq materiallari) o'zbek tilida yana fonetik usulning ham mavjudligini ko'rsatadi. Demak, bizningcha, kichraytirish-erkalash va hurmat formalari uch xil usul bilan: sintetik, analitik va leksik-fonetik [6] usul bilan yasaladi.

Funksional yondashuvda so'zning nutqda voqelanish jarayonidagi roli, shuningdek, boshqa lisoniy sath birliklari voqelanishiga, ular umumiy ma'nolarining parchalanishiga qo'shgan «hissasi» tekshiriladi.

Masalan, (odamcha) so'zida [odam] leksemasi (-cha) morfemasining «kichraytirish-kamsitish» ma'nosini (qizcha) so'zidagi «kichraytirish-erkalash» ma'nosidan farqlagan, morfologik sath birligi bo'lgan [-cha] morfemasining «kichraytirish» umumiy ma'nosini parchalab, uning birini ikkinchisidan ajratgan.

Tahlil va natijalar. Otning xususiy lug'aviy shakllari: kichraytirish, shaxsiy munosabat shakllari. Otdagi yana bir lug'aviy shakl – kichraytirish-erkalash shakli hisoblanadi. Kichraytirish-erkalash paradigmasi [-cha], [-gina], [-(-a)loq] shakllaridan iborat bo'lib, ular quyidagi ma'nolarni ifodalaydi:

[-cha]:

a) shaxs va predmetning kichik ekanligini: (kitobcha), (qalamcha);

b) erkalash ma'nosini: (o'g'ilcha), (qizcha);

v) kamsitish ma'nosini: (domlacha), (odamcha).

[-gina]:

a) kichraytirish: (qizgina), (bolagina);

b) achinish: (bechoragina);

v) erkalash: (bolaginam).

[-(-a)loq] qo'shimchasi ayrim otlarga qo'shib, erkalash ma'nosini bildiradi: (bo'taloq), (qizaloq), (toyloq) [9; 104]

Ko'klamdagi toychoqni ot desam arzigulik. Bahordagi umidning mevasini kelib ko'r. (G'.G'.)

Qiz marmarday bilaklarigacha shimarib qo'yilgan ko'ylak yenglari orasidan kichik ro'molchasini olib, terlarini arta boshladi. (G'.G'.)

Ko'chadan bir qizcha chopqilab o'tdi. Sizni es-hushli yigitcha deb o'ylardim. Sal o'pkangizni bosib oling, yigitcha! [2; 103]

Takrorlash orqali leksik-grammatik jihatdan bir butunlikni tashkil qiluvchi otlar takroriy otlar deyiladi. Takroriy otlar ko'plik va umumlashtirish, ma'no kuchaytirish kabi leksik-grammatik maqsadlarni ro'yobga chiqarishda muhim ahamiyatga ega bo'ladi. Masalan: Xo'jalikning bu yilgi daromadi yaxshi. Og'riq tobora zo'rayib, uning suyak-suyagigacha zirqirardi.

Tilimizda -cha, -choq, -gina, -loq, -jon, -xon, -toy kabi bir qancha qo'shimchalar mavjud bo'lib, ular subyektiv baho shakllari deb umumlashtiriladi. Ular kichraytirish-erkalash qo'shimchalari nomi bilan ham ataladi.

Hikmatillo bu hazilkash yigitchaning puchuk bo'lsa ham, allaqanday yoqimtoy chehrasiga qarab turibdi. (O.Yoqubov) 2. Toychoqlar hanuz o'ynoqlashini qo'ymas, goh to'xtab, uzoqlarga qarab qolishardi. (Isajon Sulton)

Bu qo'shimchalar otlar va sifatlariga qo'shib, shu so'zlarda ifodalanagan narsa yoki tushunchaga so'zlovchi (yozuvchi)ning subyektiv munosabatini bildiradi, ya'ni bu so'zlarda ijobiy yoki salbiy uslubiy bo'yoqni yuzaga keltiradi. Bunday qo'shimchali so'zlar ko'proq so'zlashuv, badiiy va publitsistik uslublarda kuzatiladi, ilmiy va rasmiy uslublarda esa ular juda nofaol, kam qo'llanadi[2].

1. Yigitcha, tushmaysizmi? – dedi kimdir orqadan. (O'. Umarbekov) 2. Plastik savatchalar turli mahsulotlarni

tashishda saqlashda va boshqa maqsadlarda foydalaniladi. Bunday savatchalar qulayligi, chidamliligi va arzonligi bilan farq qiladi. 3. Yo'lchi uchun keltirilgan tugunchak yodiga tushdi. Uni paranjiga o'rab, taxmonning burchagiga yashirib qo'ygan edi. (Oybek)

Ushbu jumalalarda -cha, -chak morfemalari neytral mazmun tashiydi. Ba'zan esa kontekst mazmuniga ko'ra kichraytirish morfemalari piching, kinoya ma'nolarini ifodalashi mumkin: Iya, biz uning bobosi tengi bo'lsak, bu tirrancha qizaloq ermak qilyaptimi? (Said Ahmad). Jumladagi

tirrancha so'zi qizaloq leksemasiga nisbatan subyektiv bahoni shakllantirib, piching ma'nosini kuchaytirgan.

Xulosa va takliflar. Ushbu maqolani yozish jarayonida, otlarda erkalash-kichraytirishning uslubiy xususiyatlariga hozirgi vaqtda alohida e'tibor berilayotgan sohalaridan hisoblabgina qolmay, alohida e'tibor talab qilinadigan va ko'plab izlanishlar olib borilishi kerak bo'lgan yo'nalishdir. Xulosa qilib aytganda, ot so'z turkumi doirasidagi -cha, -choq, -gina, -loq, -jon, -xon, -toy kabi kichraytirish-erkalash qo'shimchalari funksional jihatdan keng qamrovli bo'lib, subyektiv baho shakllari deb ham yuritiladi.

ADABIYOTLAR

1. Istamova Sh.M. Boshlang'ich ta'limda ona tilini o'qitish texnologiyalari, O'quv qo'llanma – Buxoro «Fan va ta'lim» nashriyoti, 2022. (Istamova Sh.M. Technologies of teaching mother tongue in primary education, Study guide - Bukhara "Science and education" publishing house, 2022).
2. Mahmudov N., Sobirov A. Ona tili. 10-sinf. Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi davlat milliy nashriyoti, 2017. (Mahmudov N., Sobirov A. Mother tongue. 10th grade. Tashkent: State National Publishing House of the National Encyclopedia of Uzbekistan, 2017).
3. Turniyozov N., Rahimov A., O'zbek tili (ma'ruzalar matni) 1-qism Samarqand-2006. (Turniyozov N., Rahimov A., Uzbek language (text of lectures) Part 1 Samarkand-2006).
4. Ikromova R. O'zbek tilida otlarning sintetik, analitik va funksional formalari, Toshkent: "Fan" nashriyoti, 1985 (Ikromova R. Synthetic, analytical and functional forms of nouns in the Uzbek language, Tashkent: "Fan" publishing house, 1985)
5. Гвоздев А.Н. Современный русский литературный язык. Фонетика и морфология. М., 1961. (Gvozdev A.N. Modern Russian literary language. Phonetics and morphology. M., 1961).
6. Гулямов А.Г. Проблемы исторического словообразования узбекского языка. АДД. Ташкент, 1955. (Gulamov A.G. Problems of historical word formation of the Uzbek language. Abstract doc. diss. Tashkent, 1955).
7. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.- Л., 1956. (Kononov A.N. Grammar of the modern Turkish literary language. M. - L., 1956).
8. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.-Л., 1960. (Kononov A.N. Grammar of the modern Uzbek literary language. M.-L., 1960).
9. Қиличев Э. Бадиий тасвирнинг лексик воситалари. Тошкент, 1982. (Kilichev E. Lexical means of artistic image. Tashkent, 1982).
10. Маъруфов З. Сўз состави. От ва сифат. Тошкент, 1956. (Marufov Z. Word structure. Noun and adjective. Tashkent, 1956).
11. Решетов В.В. Основы фонетики и грамматики узбекского языка. Ташкент, 1965. (Reshetov V.V. Basic phonetics and grammar of the Uzbek language. Tashkent, 1965).
12. Сайфуллаева Р.Р., Менглиев Б.Р., Бокиева Г.Х., Курбонова М.М., Юнусова З.Қ., Абузалова М.Қ. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Ўқув қўлланма. Тошкент, 2006. (Sayfullaeva R.R., Mengliev B.R., Bakieva G.H., Kurbanova M.M., Yunusova Z.Q., Abuzalova M.Q. Modern Uzbek literary language. Study guide. Tashkent, 2006).
13. Турсунов У., Мухторов А. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Т.: Ўзбекистон, 1992. (Tursunov U., Mukhtorov A. Modern Uzbek literary language. T.: Uzbekistan, 1992).
14. Убрытова Е.И. Исследования по синтаксису якутского языка. М. - Л., 1950. (Ubryatova E.I. Analysis of the syntax of the Yakut language. M. - L., 1950).
15. Усмонов С. Морфологические особенности слова в современном узбекском языке. (Usmanov S. Morphological peculiarities of words in modern Uzbek language).
16. Усмонов С. Ўзбек тилида сўзларнинг грамматик формалари. Низомий номидаги ТДПИ илмий асарлари. 42-том. Тошкент, 1964. (Usmanov S. Grammatical forms of words in Uzbek language. Scientific works of TSPI named after Nizami. Volume 42. Tashkent, 1964)
17. Шоабдурахмонов Ш., Аскарова М., Ҳожиёв А., Расулов И., Дониёров Х. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент, 1980. (Shoabdurahmanov Sh., Askarova M., Hojiev A., Rasulov I., Doniyorov Kh. Current(Modern) Uzbek literary language. Tashkent, 1980).

UDK:811.163.42'373.21

Dilafroz XODJAYEVA,
Buxoro davlat universiteti o'qituvchisi, PhD
E-mail: dilafrozkhodjaeva@gmail.com
Nazokat MURODOVA,
Buxoro davlat universiteti magistranti
E-mail: murodovanazokat34@gmail.com

Filologiya fanlari nomzodi (PhD) N.D.Djumayeva taqrizi asosida

TOPONYMY AND SEMANTIC ANALYSIS OF TOPONYMS

Annotation

This article is dedicated to the Toponymy of modern Linguistics. The author gave theoretical information about the concept of toponymic, and the semantic classification of toponyms.

Key words: Toponymics, Toponym, dotoponymic meaning, toponimic meaning, post toponomyc meaning, hydronym, oiconym, arbanonym.

ТОПОНИМИКА И СЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ТОПОНИМОВ

Аннотация

Данная статья посвящена разделу топонимии в современном языкознании. Автор дал теоретические сведения о понятии топонимики и семантической классификации топонимов.

Ключевые слова: Топонимия, топоним, дотопонимический уровень значения, топонимический уровень значения, посттопонимический уровень значения, гидроним, хороним, ойконим, урбаноним.

TOPONIMIKA VA TOPONIMLARNING SEMANTIK TAHLILI

Annotatsiya

Ushbu maqola zamonaviy tilshunoslikdagi toponimika bo'limiga bag'ishlangan. Muallif toponomika tushunchasi, va toponimlarning semantik klassifikatsiyasi haqida nazariy ma'lumot bergan.

Kalit so'zlar: Toponimika, toponim, dotoponimik ma'no daraja, toponimik ma'no daraja, post toponimik ma'no daraja, gidronim, horonim, oykonim, urbanonim.

Kirish. Toponimikaning o'rganish predmeti geografik nomlardir. Toponimika va toponimika tushunchalarini farqlash kerak, ikkinchisi ma'lum bir foydalanish sohasidagi geografik nomlar majmuasini belgilashga xizmat qiladi. Xuddi shu ma'noda ba'zan toponimik (yoki geografik) nomenklatura va toponimika iborasi ham qo'llaniladi. Ingliz tilida toponimika atamasi 1876-yilda paydo bo'lgan va toponim atamasi allaqachon mavjud joy nomi bilan birga qo'llanila boshlaydi.

Toponim, S. I. Ozhegovning lug'atiga ko'ra, "alohida geografik joyning (aholi punkti, daryo, er va boshqalar) tegishli nomi" [9]. Biz o'z tadqiqotimizda toponimning lingvistik-madaniy komponentini ta'kidlagan L.N.Davletqulovanning "toponimlar deganda har qanday tabiiy yoki sun'iy yo'l bilan yaratilgan ob'ektlarning tarixiy, ijtimoiy va madaniy jihatdan aniqlangan geografik nomlarini tushunamiz" ta'rifiga amal qilamiz [9].

Toponimikani o'rganish til tarixi va nazariyasi uchun katta ahamiyatga ega. Ko'pgina joy nomlari juda qadimiydir. Ibtidoiy yozma yodgorliklarda qayd qilingan geografik nomlarni keyinroq uchraydigan shakllari va hozirgi talaffuzi bilan solishtirib, tilning lug'at tarkibida, so'zlamning dastlabki shaklida ro'y bergan o'zgarishlarni bilib olishimiz mumkin.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Miloddan avvalgi 1-asrda yashagan Yuliy Polluks "Onomastika" nomli atoqli otlar lug'atini yaratdi. Stoiqlar, shu jumladan Xriziplar, atoqli otlarni alohida lingvistik birlik, so'zlar guruhi sifatida tasnifladilar. Uyg'onish va o'rta asrlarda (T.Gobs, J.Lokk, G.Leybnits) va butun XIX asrda (J.Mill, X.Jozef va boshqalar) atoqli otlar va ularning tilning lug'aviy qatlamidagi o'rni haqidagi bahslar davom etdi. Bu sohadagi eng muhim masala

atoqli otlar nimani anglatishini aniqlash edi. 18-19-asrlarda bu muammoni nafaqat tilshunoslar, balki faylasuflar, mantiqshunoslar ham o'rgandilar. Buyuk ingliz mantiqchisi Jon Styuart Mill (1806-1873) bu muammoni o'rganishga katta hissa qo'shgan. Uning talqiniga ko'ra, to'g'ri otlar ma'noga ega emas, ular ob'yektni o'ziga xos belgi, yorliq sifatida bilishga, uni boshqa narsalardan farqlashga yordam beradi.

20-asrning 60-70-yillarida mashhur rus tilshunosi A.V.Superanskaya tilshunoslikda (ayniqsa, chet el tilshunosligida) atoqli otlarni o'rganish tarixi bilan alohida qiziqib, "Atoqli otlarning umumiy nazariyasi" nomli yirik tadqiqotini e'lon qildi [Superanskaya 1969,5]. So'ngra V.A.Nikonovning "Ism va jamiyat" (1974), V.A.Karpenkonning "Atoqli va turdosh otlarni farqlashning nazariy asoslari" (1975), A.D.Zverevning "Atoqli va turdosh otlar haqida" (1976), I.I.Kovalikning "Ukrain tili atoqli va turdosh otlari" (1977) nomli ilmiy asarlari nashr etildi, "Atoqli va turdosh otlar" alohida ilmiy to'plami nashr etildi (1978).

Tadqiqot metodologiyasi. Geografik nomning o'ziga xosligi, birinchi navbatda, u ob'ektni belgilaydi va bir vaqtning o'zida unga nom beradi. Toponim - bu "birlamchi, umumiy otni to'ldiruvchi va aniqlovchi, ma'lum o'xshash narsalarni bir-biridan ajratish uchun xizmat qiluvchi, berilgan ob'ektning ikkinchi darajali nomi". A. V. Superanskayaning fikricha, har bir toponim go'yo ikki qismdan iborat: uni kontseptual tizimga kirituvchi umumiy va individual nom. Har bir alohida toponimga qat'iy ravishda individual nom beriladi, uni boshqa bir qatorlardan ajratib turadi, umumiy esa ob'ektning turini (shahar, daryo, tog' va boshqalar) belgilaydi [21]. Shunday qilib, geografik nom shaxs tomonidan umumiy til kontseptual tizimida belgilanadi va shu bilan birga yagona ma'noga

individuallashtiriladi. Toponim bilan tilning leksik korpusi o'rtasida bog'lanish o'rnatiladi.

Tadqiqot davomida toponimlarni semantik jihatdan tasniflash maqsadida qiyoslash, tarixiy hamda bo'laklarga ajratish metodlaridan foydalanilgan.

Tahlil va natijalar. V. A. Nikonov bu fikrni rivojlantirar ekan, toponimlar ma'nosining uch darajasini ajratib ko'rsatadi:

1. Dotonimik (etimologik, toponimning shakllanishi);

2. Toponimik (toponimning nutqda qo'llanilishi);

3. Posttoponimik (odam bilan tanishib chiqqandan keyin odamda assotsiativ ravishda paydo bo'ladigan bir qator qo'shimcha ma'no va konnotatsiyalar).

Toponimlarning lingvistik-madaniy komponenti

Har qanday ononim kabi toponim ham xalq madaniyati va mentaliteti yodgorligidir, chunki. Bu xalqning eng muhim madaniy va tarixiy ma'lumotlarini o'z ichiga oladi. Kishilarning munosabati, madaniyati va psixologik holatini jamlagan toponimlar bir vaqtning o'zida ko'p asrlilik xalq so'zi ijodi natijasida hududning o'ziga xos toponimik muhitini ifodalaydi.

Toponimik materialning madaniy kodida tarixiy voqealar, o'tmishning dalillari xronologik tarzda aks ettirilgan tarixiy ma'lumotlar ham mavjud. Vaqt o'tishi bilan ma'lum bir hududning toponimikasi shakl, tovush va lug'at tarkibiga ko'ra o'zgarib, urushlar, tartibsizliklar, migratsiya jarayonlari va millatlararo aloqalar qoldirgan "izlarni" mustahkamlaydi. Har bir tarixiy davr o'ziga xos, geterogen va turli-temporal toponimik qatlamlarni tashkil etuvchi o'ziga xos toponimlar majmuasiga ega. Toponimlarning semantik va strukturaviy tarkibida mavjud bo'lgan bu jarayonlar o'ziga xos tarzda turli davrlarni - o'tmishni va zamonaviy hayotni - hozirgi kunni aks ettiradi. "Toponomika yerning tili, yer esa insoniyat tarixi geografik nomenklaturada qayd etilgan kitobdir" [3].

Har bir alohida tilning toponimikasi o'ziga xosdir, xuddi tilning o'ziga xos bo'lgani kabi, ma'lum bir topositem uning bir qismidir. Buning sababi shundaki, til o'zi mansub bo'lgan madaniyatni aks ettiradi, uning oyna tasviri bo'lib, dunyoning lingvistik rasmini shakllantiradi. Buning aksi ham to'g'ri: dunyoning ma'lum bir lingvistik rasmiga faqat ushbu til hamjamiyatiga xos bo'lgan ma'lum bir madaniyat belgilanadi. Toponimlar ushbu madaniyatning ajralmas qismi bo'lib, xalq an'analari va mentalitetini, uning madaniy-tarixiy tarkibiy qismini saqlaydigan qimmatli manbadir. N. P. Neroznyak onomastika IP ning etnik-madaniy xususiyatlarini o'rganadi, deb ta'kidlaydi [4].

Toponimlarni tasniflash toponimik materialning keng qatlamini ma'lum bir til madaniyatiga xos bo'lgan o'z qonuniyatlari bo'yicha ishlaydigan yagona toponimik tizimga

birlashtirish uchun zarurdir. "Har qanday hudud toponimiyasi ko'p tilli va ko'p vaqtli. Ammo shunga qaramay, bu heterojen nomlarning konglomerati emas, balki elementlari o'zaro bog'liq bo'lgan uyushgan va tartibli tizimdir". Toponimlarni tartiblash yordamida ma'lum bir hudud toponimikasining qanday qonunlarga bo'yusinishini aniq kuzatish mumkin bo'ladi" [34].

V. A. Superanskaya tomonidan taklif qilingan semantik tasnifni ko'rib chiqish mantiqiy bo'lib, u toponimik denotatsiyalarni tabiiy geografik voqelik va inson tomonidan yaratilgan ob'ektlarga ajratadi. Tabiiy geografik ob'ektlarga quyidagilar kiradi:

1. Gidronimlar (yunoncha gidro "suv" dan) - suv havzalarining nomlari, jumladan:

- okeanonimlar – okeanlar nomlari;
- pelagonimlar (pelagonimlar) - dengizlarning nomlari;
- limnonimlar – ko'llarning nomlari;
- gelonimlar (yunoncha "to'xtab qolgan suv, botqoq"

dan) – botqoqlarning nomlari;

• potamonimlar (yunoncha "daryo" dan) – daryolarning nomlari;

2. Oronimlar (oronimlar, yunoncha. ōros «tepalik, tog'») — quruqlik hududining geografik ob'ektlari nomlari:

- speleonimlar (yunoncha "g'or" dan) - g'orlar, grottolar, er osti tizimlari nomlari;
- drimonimlar (yunoncha drymos "o'rmon" dan) - o'rmonlar, to'qaylar, o'rmon qismlari

Inson tomonidan yaratilgan ob'ektlarga quyidagilar kiradi:

1. Horonimlar (yunoncha ópos "chegara", "chegara" dan) - yirik geografik hududlar, ma'muriy-hududiy birliklarning nomlari (mamlakat nomlari va ularning bo'linish birliklari);

2. Oykonimlar (oikonimlar, yunoncha oikos «turar joy, turar joy») — aholi punktlarining nomlari:

- ko'psonimlar (polionimlar) yoki astionimlar (yunon tilidan asty "shahar") – shahar nomlari;
- komonimlar (yunoncha "qishloq"dan) yoki xorionimlar – qishloq aholi punktlarining nomlari;
- dromonimlar (yunoncha dromos "yugurish, harakatlanish, yo'l" so'zidan) – aloqa yo'nalishlari, yo'nalishlari nomlari;

3. Urbanonimlar (yunoncha urbanus «shahar»dan) — shaharlararo ob'ektlarning nomlari:

- odonimlar (odonim, yunoncha hodos "yo'l, yo'l") – ko'cha nomlari;
- agoronimlar (yunoncha agora "kvadrat" dan) - maydonlar, bog'lar va bog'lar nomlari.

Ingliz toponimlarida uchraydigan suffikslar jadvali:

(-)ham/hamm, hamm	river, meadow	Dagenham, Horsham, Swaffham, South Hams, Ham, Hampton
-ing, -ingas	People of reading	Worthing, Hastings
-strata (Strat-, -street)	a Roman road	Chester-Le-Street
portus (-port)	a harbour	Portsmouth
ceaster (-chester, -caster)	a Roman station or walled town in Old English	Manchester, Winchester and Cirencester
colonia (-coln)	a settlement	Lincoln
pons- (pont-)	a bridge	Pontefract
-ton, -tun	Fenced, enclosure	Brighton, Bolton, Preston
-bury, burh, bourgh	town	Middlesbrough, Banbury, Shrewsbury
-ford	fort	Bradford, Oxford, Chelmsford
ley, leah	clearing	Burnley, Keighley, Barnsley
dale, dæl	valley	Borrowdale, Calderdale, Derbyshire Dales

Xulosa va takliflar. Shuni ta'kidlash kerakki, binolarning nomlari ham urbanonimiya tarkibiga kiradi va mikrotoponimiya tarkibiga kiradi [187]. Ko'rinish turibdiki, bu tasnifga ergonomlar (yunoncha epyov "ish, ish" dan) - korxonalar nomlari, antropotoponimlar (yunoncha ānthrōs "odam" dan) - shaxslarning o'ziga xos nomlariga qaytadigan toponimlar, metonimlar (so'zdan) ham bo'lishi mumkin. yunoncha. metonimiya "nomini o'zgartirish") - o'zgartirilgan geografik nomlar va boshqalar.

Toponimlar (geografik nomlar) ismlarning leksiko-grammatik sinfiga mansub va har qanday til leksik tizimining muhim tarkibiy qismlaridan biri bo'lib, hamisha filolog olimlarning diqqatini tortgan. So'nggi paytlarda lingvistik, ijtimoiy, etnik-

madaniy va tarixiy tajribani to'plash qobiliyatiga ega bo'lgan ushbu lug'at sinfini o'rganishga qiziqish ortib borayotganini zamonaviy lingvistik tadqiqotlarning shaxsga va uning tildagi o'rniga murojaat qilish va madaniyat bilan izohlash mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Khodjaeva D. (2021). Different viewpoints on lexicography and dictionary types. *Academicia: an international multidisciplinary research journal*, 11(2), 1255-1258.
2. Khodjaeva D.I. (2019). Lexicographic codification of terms connected with nouns in explanatory dictionaries. *Международный академический вестник*, (1), 82-84.
3. Ходжаева Д.И. (2011). Опыт количественного анализа стилистических терминов в толковых словарях (на материале толковых словарей английского, русского и узбекского языков). *Вестник Челябинского государственного университета*, (28), 130-133.
4. Khodjaeva D.I., & Mustafоеva P.U. (2020). Phonetic and grammatical assimilation of borrowed words. *Theoretical & Applied Science*, (11), 547-550.
5. Supranskaya A.V., *Общая теория имени собственного*. — Ed. 2, rev. - М., LKI nashriyoti, 2007-y.
6. Matthews C.M. *Place Names of the English-Speaking World*. — NY, 1972.
7. Davletqulova L.N. *Til va madaniy jihatdagi toponimlar (Oksfordshir grafligi va Chelyabinsk viloyatining geografik nomlari misolida): dis. ... qand. filol. Fanlar.*, - Chelyabinsk shtati. un-t. - Chelyabinsk, 2014-yil.
8. Matthews C.M. *Place Names of the English-Speaking World*. — NY, 1972.
9. Ожегов С.И. и Шведова Н.Ю. *Толковый словарь русского языка: 80 000 слов и фразеологических выражений / Российская академия наук. Институт русского языка им. В. В. Виноградова*. — 4-е изд., дополненное. — М., Азбуковник, 1999.
10. Henry Bradley (1910). "English place-names". *Essays and studies: by members of the English Association*.

UDK: 801.66 (03)

Sadoqat XOLMONOVA,
O'zbekiston Milliy universiteti tayanch doktoranti
E-mail: sadoqat87@gmail.com

F.f.d. prof. M.M. Yuldashev taqrizi asosida

RETRONIMLARNING LEKSIKOGRAFIK XUSUSIYATLARI

Annotation

Axborot texnologiyasi, ijtimoiy hayot va madaniyat turli o'zgarishlarga uchrab turgan hozirgi vaqtda undagi yangi so'zlarning lug'atlarda qay darajada aks etishini ham belgilab borish ehtiyojini yuzaga keltiradi. O'zbek tilidagi asosiy lug'atlar hisoblangan "O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi" va "O'zbek tilining izohli lug'ati" to'plamlarida aks etgan retronimlar, ularning joylashish tartibi, retronimik qator qismlarining qay darajada izohlanganligini kuzatish ushbu maqolaning maqsadi hisoblanadi. Shuningdek, retronimiyaga eng ko'p sabab bo'ladigan soha sanalgan axborot-kommunikatsiya texnologiyalari atamalariga oid izohli lug'at ham kuzatuv ostiga kiritilgan. Ushbu lug'atlardagi retronimlarning leksikografik xususiyatlarini aniqlash oldimizga qo'yilgan vazifalardan biridir.

Kalit so'zlar: Leksikografiya, lug'at, lug'at birliklari, izohli lug'at, ensiklopediya, retronim, protonim, neonim.

LEXICOGRAPHIC FEATURES OF RETRonyms

Annotation

At a time when information technologies, social life and culture are undergoing various changes, it is necessary to determine to what extent new words are reflected in dictionaries. The purpose of this article is to observe the interpretation of retronyms, their location and the degree of explanation of parts of the retronymic series in the collections "National Encyclopedia of Uzbekistan" and "Explanatory Dictionary of the Uzbek Language", which are the main dictionaries of the Uzbek language. Also under observation is the explanatory dictionary of terms of information and communication technologies, which is considered the most common cause of retronymy. Determining the lexicographic features of retronyms in these dictionaries is one of the tasks assigned to us.

Key words: Lexicography, dictionary, dictionary units, explanatory dictionary, encyclopedia, retronym, protonym, neonym.

ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ РЕТРОНИМОВ

Аннотация

В то время, когда информационные технологии, социальная жизнь и культура претерпевают различные изменения, необходимо определить, в какой степени новые слова находят отражение в словарях. Целью данной статьи является наблюдение за толкованием ретронимов, их расположением и степенью разъяснения частей ретронимического ряда в сборниках «Национальная энциклопедия Узбекистана» и «Толковый словарь узбекского языка», которые являются основными словарями узбекского языка. Также под наблюдение попадает толковый словарь терминов информационных и коммуникационных технологий, который считается наиболее частой причиной ретронимии. Определение лексикографических признаков ретронимов в этих словарях является одной из поставленных перед нами задач.

Ключевые слова: Лексикография, словарь, словарные единицы, толковый словарь, энциклопедия, ретроним, протоним, неоним.

Kirish. Til muntazam o'sish-o'zgarishda bo'lgan jarayon ekan, bu jarayonni kuzatib borishning eng maqbul yo'li lug'atlar hisoblanadi.

"Lug'at (a. til, sheva; so'z, ibora) 1. Biror tildagi so'zlarni ma'lum tartibda (odatda, alifbo tartibida) jamlab, izohlab yoki boshqa tilga tarjima qilib berilgan kitob. Izohli lug'at. O'zbekcha-ruscha lug'at. Imlo lug'ati.

2. So'z; tildagi barcha so'zlar majmuyi; so'z boyligi. Shu go'zal, shu qutlug' yangi yil tuni, Qalbim hayajonga, sevinchga to'lib, Lug'at bisotidan rosa axtardim, Bir og'iz shirin so'z aytmoqchi bo'lib. Uyg'un" [11].

"Jamiyat tarixi – so'z tarixi, so'z tarixi esa jamiyat tarixidir. So'zlarni, aniqrog'i, muayyan davr so'zlarini surati, siyrati va butun sinoati bilan salomat saqlaydigan sandiq, albatta, lug'atlar ekanligini isbotlashning keragi yo'q. mashhur fransuz adibi Anatol Fransning "Lug'at alifbo tartibidagi butun olamd" degan gapi juda ham topib aytilgan"[6].

Lug'at, uning turlari, lug'atshunoslik sohasini o'rganuvchi bo'lim esa leksikografiya deyiladi.

"Leksikografiya (<grek. lexikos – lug'at+grapho – yozaman) Tilshunoslikning lug'at tuzish ishi va uning nazariy masalalari bilan shug'ullanuvchi bo'limi" [4].

Lug'at tuzish, unga kiritish uchun so'zlarni tanlash yangiliklarga boy hozirgi kunimizda tobora murakkablashib bormoqda. Umumiy lug'atlar uchun lug'at birligini tanlash mezonlari barcha davrlar uchun ham leksikograflarimiz oldidagi muhim masala hisoblanadi.

So'zlar lug'at birligiga aylanishi uchun leksikizatsiya deb ataladigan bosqichdan o'tadi. So'zning leksiklashuv jarayonini o'rganish turli tadqiqotlarni talab qiladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Tadqiqot davomida o'zbek tilining lug'at boyligi, so'zlar etimologiyasi, retronimlar va ularning xususiyatlari aks ettirilgan adabiyotlar bilan tanishib chiqdim. Shulardan biri Ibrohim Yo'ldoshevning "Millat tili – millat madaniyati" risolasi bo'lib, unda til va madaniyat masalalari, tildagi ayrim so'zlar izohi, etimologiyasi, foydalanish o'rinlari, boshqa tillardan so'z olish sabablari va boshqalar atroflicha bayon etilgan. Tilning millat ruhi ekanligi, u insonni shakllantirgan,

taraqqiyot sari yetaklagan, aql ne'matlarini ifoda etuvchi tengsiz bir robita ekanligi misollar yordamida isbotlab berilgan. Ushbu asar orqali turli so'zlarning paydo bolishi, ishlatilishi, yozma nutqda qay darajada qo'llanishi kabilar haqida ma'lumot olish mumkin.

Shuningdek, Iso Sarining "Tilda qayta nomlash ehtiyoji: retronimlar" maqolasida neologizm tushunchasi bilan birga retronim tushunchasi turk tilidagi misollar bilan ochib beriladi. Turk tilidagi retronimlarning paydo bo'lish sabablari, ehtiyojlari, ularning turlari va tematik xarakteristikallari haqida fikr yuritiladi. Retronimlarning paydo bo'lishiga sabab bo'lgan turli omillar, ot yoki sifat so'z turkumi ta'sirida paydo bo'lishi, lug'atlarda qay tarzda berilishi haqida atroflicha ma'lumot berilgan.

A. B. Antonovanning "Zamonaviy rus tilida retronimiya hodisasi", Ma'rufjon Yuldashevning "O'zbek tilida retronimlar", S. Xolmonovanning "Uy-jihoz buyumlarini nomlashda retronimik imkoniyatlar" maqolalarida ham retronimlar, ularning xususiyatlari va lug'atlarda berilish tamoyillari haqida fikrlar uchraydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu maqolada leksikografik, qiyoslash, etimologik, tasniflash va tavsiflash, so'zlarni semantic tahlil qilish usullaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Tadqiqot obyektimiz hisoblangan o'zbek tilining retronimlarini o'rganish jarayonida ularning leksikografik xususiyatlarini ham tahlil qilishga qaror qildik. O'zbek tilidagi retronimlarni yig'ar ekanmiz, ularning lug'atlarda qanday berilganligi, lug'at birligiga aylangan-aylanmaganligi kabilar tekshiramiz.

Iso Sari o'z maqolasida retronimlarning lug'atlarda berilish masalalariga shunday munosabat bildiradi: "Lug'at tuzishda yuzaga keladigan muhim savollardan biri lug'at birliklarining joylashishi bilan bog'liq. Lug'atga qaysi elementlarni kiritish kerak, qaysi birini kiritmaslik kerakligi leksikografiya va leksikograflar uchun muhim masaladir. Shu nuqtayi nazardan, retronimlarni tegishli moddalar ostida kichik bandlar sifatida qo'shish foydali usul bo'ladi, chunki ular mavjud tushunchani yangicha ko'rsatadi. Masalan, soat elementining sarlavhalari analog soatlar, cho'ntak soatlari kabi tartibga solinishi mumkin. Cho'ntak soati Turkcha lug'atga kiritilgan, analog soat esa yo'q. Bu esa lug'atning mazmun va tartibida sezilarli kamchilikdan dalolat beradi. Ushbu birliklarning retronim ekanligi lug'atda ta'kidlanishi kerak bo'lgan narsalar qatoriga kiradi, shuning uchun lug'at foydalanuvchilari tushunchalarning xilma-xilligi haqida ham ma'lumotga ega bo'ladilar" [3].

Iso Sari maqolasida turk tilidagi retronimlarning lug'atlardagi ko'rinishi haqida fikr yuritgan. Bizning oldimizda esa o'zbek tilidagi retronimlarning lug'atlardagi o'rnini aniqlash muhim masalalardan biridir. Bunda biz quyidagi lug'atlarga asoslanib, retronimlarning leksikografik xususiyatlarini aniqlamoqchimiz:

1. O'zbek tilining izohli lug'ati. "O'zbekiston" nashriyoti 2020-yil. 80000 ga yaqin so'z va so'z birikmalarini o'z ichiga olgan umumiy lug'at.

2. O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi. "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti (2000-2005). 12 jildli qomusiy lug'at.

3. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari izohli lug'ati. 2010. Shu sohada so'zlar izohi berilgan xususiy lug'at.

O'zbek tilidagi so'z va iboralarning atash ma'nosi keng yoritib berilgan asosiy lug'at "O'zbek tilining izohli lug'ati" hisoblanadi. Tilimizdagi retronimlarning ushbu lug'atdan qay tarzda joy olganligini aniqlash va belgilash zarur. Tadqiqot uchun yig'ilgan retronimlarning ushbu lug'atda berilishi quyidagicha ko'rsatkichga ega:

1. Retronimlar alohida birlik sifatida emas, protonimning ichida uning turi sifatida berilgan. Masalan:

"Soat (a. – aniq bir vaqt, lahza; 60 daqiqali vaqt).

3. Vaqtni sutka davomida shu o'lchovda o'lchaydigan asbob. Oltin soat. Cho'ntak soat. Devoriy soat, charm kamzulli yigit yon cho'ntagidan zanjirli soatini oldi, qopqog'ini qirs etkizib ochdi. S. Siyoyev, Yorug'lik. Vrach Mamlakatning tomir urishini saotiga qarab o'lchadi. O'. Usmonov, Sirli sohil"[11].

Ushbu parchada soat so'zining izohida uning ayrim retronimlari keltirilgan: cho'ntak soat, devor soat kabi. Lekin soatning stol soati, qo'l soati, analog soat kabi retronimlari mavjud emas.

2. Navbatdagi holatda retronimlar mustaqil holda yoki protonimning turi sifatida emas, balki hokim so'zni izohlab kelgan tobe so'zga misol tarzida berilgan. Quyidagi misolda buni kuzatishimiz mumkin:

"Tabiiy (a. – tabiatga oid, tabiatda bo'ladigan, me'yoriy) 1. Tabiatning o'zida mavjud bo'lgan, inson ta'siri bo'lmagan; zid. sun'iy. Tabiiy boyliklar. Tabiiy sharoit. Tabiiy gaz. – Tuz tabiiy konlardan va sho'r suvlardan olinishi ma'lum". "Fan va turmush". Uning fikricha, sun'iy shoxlatilgan g'ozaning yuzta sun'iy ko'sagidan ko'ra shoxlatilmagan g'ozaning o'nta tabiiy ko'sagi afzalroq – og'ir va paxtasining tolasi uzun bo'lishi kerak edi. A. Qahhor, Qo'shchinor chiroqlari"[11].

Ma'lumki, tabiiy so'zi sun'iy so'ziga zid tarzda bir guruh retronimlarni hosil qiladi:

tabiiy soch – ulama soch

tabiiy qosh – sun'iy qosh

tabiiy tirnoq – sun'iy tirnoq

tabiiy til – sun'iy til

Lekin izohli lug'atga kiritilgan maqolalarda bu kabi birliklar izohi berilmagan. Ayrim retronimlarga tabiiy so'zining izohiga misol tarzida kiritib o'tilgan, xolos.

3. Izohli lug'atni o'rganishda davom etar ekanmiz, ayrim retronimlarning o'zi emas, ularning yuzaga keishiga sabab bo'lgan neonimlarga keltirilganligiga guvoh bo'lamiz:

"Urush 1. Qabilalar, davlatlar yoki ijtimoiy guruhlar o'rtasidagi uyushgan qurolli kurash. Fuqarolar urushi. Ikkinchi jahon urushi. – Urushning ikkinchi yili otasi armiyaga ketdi-yu, qo'lida hunari yo'q ona ikki bola bilan qoldi. P. Qodirov, Uch ildiz" [11].

Yuqoridagilarga xulosa tarzida O'zbek tilining izohli lug'atidagi retronimlarni quyidagicha guruhlashimiz mumkin:

1. Protonimga misol tarzida keltirilgan retronimlar.

2. Aniqlovchisiga misol tarzida keltirilgan retronimlar.

3. Retronimi emas, faqat neonimi keltirilgan so'zlar.

Tadqiq qilish uchun yig'gan retronimlarimizdan bir guruhi izohli lug'atda uchramaydi. Bunga sabab tarzida ko'p retronimlarning nisbatan keyin paydo bo'lib, ularda leksiklashuv hodisasi kuzatilmaganini keltirishimiz mumkin. Lekin jamiyat va undagi hodisalar shiddat bilan o'zgarib, rivojlanib borayotgan bir vaqtda so'zlar ham tezlikda lug'at boyligiga kirib kelmoqda. 2020-yildagi pandemiya natijasida paydo bo'lgan onlayn tushunchalar va ular ta'sirida qayta nomlangan oflaynli retronimlar bunga yaqqol misol bo'la oladi. Ana shunday birliklarni tadqiq qilish va ularning lug'at birligi sifatida qabul qilib, o'zbek tilining izohli lug'atini yangilash leksikograflar oldidagi muhim masalalardan biridir.

Retronimlarning leksikografik xususiyatlarini aniqlash uchun tanlagan navbatdagi lug'atimiz – O'zbekiston Milliy ensiklopediyasidir.

Ensiklopediya haqida so'z ketganda shu narsa aniqki, ularda so'zlarning atash ma'nosi emas, balki shaxs, narsa, o'rin-joylar haqidagi tushuncha berilar ekan. Shuning uchun ham unga kiritilayotgan birliklar ot so'z turkumida bo'lishi kerak. Retronimlarga nazar solsak, ularning paydo bo'lishi, tematikasi, aynan ot turkumida bo'lishi kabilar ensiklopediyalar uchun maqola manbayi ekanligiga guvoh bo'lamiz. Tadqiqotimiz uchun to'plangan retronimlar

O'zbekiston Milliy ensiklopediyasida quyidagi shakllarda uchraydi:

1. Protonimga berilgan izohlar ichida. Bunda protonimga berilgan ma'lumotlar uning retronimlarini ham o'z ichiga oladi. Bir maqolada bir nechta tushunchaga ta'rif beriladi. Masalan, ensiklopediyadagi kitob so'zining maqolasida uning retronimlari hisoblangan qo'lyozma kitob yoki bosma kitob haqida to'liq ma'lumot berilgan. Lekin uning neonimi bo'lmish elektron kitob haqida fikr mavjud emas.

“Turkistonda xattotlik yo'li bilan kitob tayyorlash uzoq vaqt davom etdi. Hatto kitob bosish kashf qilingandan keyin ham, dastlabki vaqtlarda kitoblar qo'lyozma yo'li bilan ko'paytirilar edi...”

...Turkistonda bosma usul bilan kitob chiqarish O'rta Osiyo Rossiyaga qo'shib olingandan keyin tarqaldi. 1868-yil Toshkentda Turkiston harbiy okrugi shtabining bosmaxonasi tashkil etildi. Shu bosmaxonada nashr etilgan rus olimi va sayyohi N. A. Seversovning “Chu va Norin tizmalari etagidagi tog'li o'lka to'g'risidagi lavhalar” (rus tilida) kitobi Turkistondagi ilk bosma kitobdir. O'zbek tilidagi birinchi bosma kitob Shohimardon Ibrohimovning 1871-yil Xivada bosilgan “Kalendar”idir” [10].

Xuddi shu kabi retronimning protonimning izohida berilish holatlarini biz televizor, telefon, kinofilm, olimpiada kabi so'zlarda ham ko'rishimiz mumkin.

2. O'zbekiston Milliy ensiklopediyasida retronimlar alohida maqola ko'rinishida uchrashi ham kuzatiladi. Bu holat retronimlarning protonimdan alohida hodisa sifatida ajrab chiqqanligi bilan izohlanadi.

Birinchi jahon urushi, jismoniy shaxs, tabiiy gazlar kabi retronimlarning alohida maqola sifatida berilgan bunga misol bo'la oladi.

“Eski dunyo – qadimiy dunyo va o'rta asr kishilariga ma'lum bo'lgan 3 qit'a – Yevropa, Osiyo va Afrikaning umumiy nomi. Bu nomning aksi Yangi dunyo” [10] kabi.

Ensiklopediyada, shuningdek, atoqli otlar bilan bog'liq retronimlarning barchasi haqida ma'lumot berilgan.

Ensiklopediyada faqat ot turkumiga mansub so'zlar haqida ma'lumot berilgani sababli retronimlar bilan bog'liq maqolalar boshqa lug'atlarga nisbatan ko'p uchraydi. Lekin rivojlanayotgan jamiyat bilan bog'liq yangi tushunchalar, texnologik taraqqiyot natijasida so'nggi davrlarda ko'p paydo bo'lgan neologizmlar va ular bilan bog'liq retronimlar ensiklopediyada ham mavjud emas. Bu esa lotin alifbosida chop etilishi kerak bo'lgan navbatdagi universal ensiklopediyaning birliklarini ko'zdan kechirish va uning lug'at tarkibini boyitish vazifasini leksikograflarimiz oldiga muhim masala sifatida qo'yadi.

Tadqiqotimiz uchun tanlangan navbatdagi lug'atimiz Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari izohli lug'ati hisoblanadi. Bu lug'atda AKT sohasidagi ko'plab tushunchalar izohi keltirilgan. Tilning lug'at tarkibiga ta'sir

qiluvchi omillardan eng muhimlaridan biri texnologik jarayonlardir. Sun'iy intellekt rivoji bizni oddiy dunyodan raqamli dunyoga o'tkazmoqda. Bu dunyoning o'ziga xos yangi so'zlari eski dunyodagi ko'p so'zlarning qayta nomlanishiga sabab bo'lmoqda. Biz tuzgan retronimlar lug'atiga kiritilgan ko'p birliklar AKT sohasiga oidligi sababli ushbu sohaga oid lug'atni ham ko'zdan kechirdik.

Ushbu lug'atda retronimik qatordan neonimlar izohiga oid maqolalar ko'p o'rin olgan. Shuningdek, AKT sohasi bilan bog'liq retronimlar ham uchraydi. Masalan, AKT izohli lug'atida virtual so'zi bilan bog'liq 13 ta birikma keltirilgan. Bu tushunchalarning barchasi real hayot bilan bog'liq retronimlar uchun neonim bo'lib xizmat qiladi. Masalan,

“Virtual bank

ing. virtual bank

rus. виртуальный банк

Mijozlarga internet tarmog'idan foydalanib xizmat ko'rsatadigan bank. Mijozlar brauzerlar yoki maxsus dasturiy ta'minotdan foydalanib chinakam bankda bajariladigan amallarning ko'pini bajarishlari va axborot olishlari mumkin” [2].

virtual bank – oddiy bank

Lug'atdagi neonim retronimga sabab bo'lmoqda.

Shuningdek, lug'atda keltirilgan intellektual, internet, raqamli, onlayn, kompyuter, mobil, simsiz, sun'iy, elektron kabi so'zli birikmalar ham retronimik qator hosil bo'lishiga ta'sir ko'rsatgan.

Ushbu lug'at retronimlar lug'atini tuzish jarayonimizda eng ko'p foydalangan manbalarimizdan biri bo'ldi. AKT ga doir yangi atamalarining ko'pchiligi retronimiyaga sabab bo'lgani aniqlandi.

Xulosa va takliflar. Ushbu maqolada o'zbek tilidagi retronimlarning leksikografik xususiyatlarini, mavjud lug'atlarimizning ayrimlarida ularning berilish o'rinlarini ko'rsatib o'tishga harakat qildik. Lug'atshunoslarimiz oldidagi navbatdagi masalalardan biri bu lug'atlarning yangi nashrlarida so'zlarning retronimlariga ham alohida e'tibor qaratish, ularni mustaqil so'z sifatida berishning iloji bo'lmagan holatda protonimga izoh ko'rinishida kiritib ketish hisoblanadi. Yangi tushunchalarning tilda va lug'atlarimizda paydo bo'lishi qay darajada muhim bo'lsa, retronimlarga e'tibor qaratib lug'atlarga kiritish ham shunchalik muhimdir. Ular ham nutqimizni boyituvchi birliklardan hisoblanadi. N. Mahmudov aytganidek, “Bir narsani juda qattiq va astoydil sevmok, qadrlamoq uchun, eng avvalo, bu narsaning ma'no mohiyatini chuqur anglamoq, qimmatini aniq bilmoq zarur. O'zbek tiliga chinakam muhabbat qo'yish uchun ham g'ayrat va jur'at bilan uning sehrli olamiga kirish kerak. Bu olamdagi eng ajoyib va g'aroyib xazina esa so'z boyligidir. Ana shu xazinani qanchalik yaxshi egallasangiz, tilingiz burrolashib, zehningiz o'tkirlashib, fikringiz tiniqlashib boraveradi. Sizda sog'lom til tuyg'usi, nozik so'z sezgisi, go'zal va ta'sirli nutq zavqi shakllanadi va asta-sekin kamol topib boradi” [5].

ADABIYOTLAR

1. Antonova A. B. Zamonaviy rus tilida retronimiyasi hodisasi. “Magistr Dixit” ilmiy-pedagogik jurnali. №1 (17), aprel 2015.
2. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari izohli lug'ati. – Toshkent, 2010.
3. Iso Sari. Tilda qayta nomlash ehtiyoji: retronimlar.
4. Lingvistik terminlarning izohli lug'ati. – Toshkent: “O'qituvchi” nashriyoti, 1985.
5. Mahmudov N. So'z sandiqchasi: O'zbek tilining izohli lug'atchasi. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2021.
6. Mahmudov N. Tilimizning tilla sandig'i. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2012.
7. Xolmonova S. Uy-ro'zg'or buyumlarini nomlashda retronimik imkoniyatlar. O'zMU xabarlari 2022. 1/9, 334-337-betlar.
8. Yo'ldoshev I. Millat tili – millat madaniyati. – Toshkent, 2022.
9. Yo'ldoshev M. O'zbek tilida retronimlar. – Toshkent, 2020.
10. O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi. “O'zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti (2000-2005)
11. O'zbek tilining izohli lug'ati. – Toshkent. “O'zbekiston” nashriyoti, 2020-yil.

UDK:81-23

Muyassar XOLOVA,
Termiz davlat universiteti katta o'qituvchisi, f.f.f.d. (PhD)
E-mail: xolovam@tersu.uz

Filologiya fanlari doktori, professor Z.Ibragimov taqrizi asosida

SOME NOTES ON THE MARKUP OF THE ADJECTIVE CATEGORY IN THE DIALECT CORPUS

Annotation

This article provides information about the category of the word adjective and its semantic and stylistic features. This circle is dedicated to the conducted research. At the same time, considering the studies of validity in the corpus of the adjective category, the solution of marking issues related to the reflection, basis or imagery of the original and relative forms of the genus in the corpus of dialects is given.

Key words: Adjective category, dialect corpus, dialect database, sorting, statistics, linguistic symbol

SHEVALAR KORPUSIDA SIFAT SO'Z TURKUMINI RAZMETKALASH MASALASI

Annotatsiya

Ushbu maqolada sifat so'z turkumi haqida va uning semantik-stilistik xususiyatlari haqida ma'lumot berilgan. Ushbu doira olib borilgan tadqiqotlarga to'xtalangan. Shuning bilan birgalikda sifat so'z turkumining korpusda aklanishga doir tadqiqotlarni nazardan o'tkazib munosabatlar bildirilgan, turkumning shevalar korpusida asliy va nisbiy shakllarining akslanishi, tub yoki yasamaliligi bilan bog'liq tglash masalalariga yechim berilgan.

Kalit so'zlar: Sifat so'z turkumi, shevalar korpusi, shevalar bazasi, saralash, statistika, lingvistik belgi.

НЕКОТОРЫЕ ЗАМЕТКИ О РАЗМЕТКИ КАТЕГОРИИ ПРИЛАГАТЕЛЬНОГО В КОРПУСЕ ДИАЛЕКТОВ

Аннотация

В данной статье представлена информация о категории слова прилагательное и ее смыслово-стилистических особенностях. Этот круг посвящен проведенным исследованиям. Вместе с тем, рассматривая исследования обоснованности в корпусе категории прилагательного, дается решение вопросов маркировки, связанных с отражением, основанием или образностью исходной и относительной форм рода в корпусе диалектов.

Ключевые слова: Категория прилагательного, корпус диалектов, база диалектов, сортировка, статистика, лингвистический символ.

Kirish. Sifat (形容词 xingrongci – Имя прилагательное) – predmetning tub (asliy) yoki nisbiy belgisini ifodalovchi so'z turkumidir. Xitoy tilida sifat harakat belgisiga ham ishora qilishi mumkin. 红茶hóng chá– qora choy, 好人–hǎo rén -yaxshi odam, 大风dà fēng – qattiq shamol; o'zbek tilida: chiroyli qiz, sabrli odam, qizil sabzi va hokazo. Xitoy tilshunos olimi Li Dejin'ing xitoy tili grammatikasiga oid yaratilgan asarida sifat so'z turkumiga to'xtalib o'tgani kuzatiladi[13].

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu sohaga doir tadqiqotlarni o'tkazishda "kuzatish", "hujjatlarini o'rganish va tahlil qilish", "qiyoslash", "elektron lug'atlar ustida tadqiq va tahlil" va "til korpusi statistik materiallaridan foydalanish" metodlaridan foydalangan holda amalga oshirildi

Adabiyotlar tahlili. Sifat so'z turkumi uning semantik-stilistik xususiyatlariga doir qarashlarni R.Sayfullayeva[7], A.Botirova[2], B.Umurqulov[8] arning ilmiy tadqiqotlarida kuzatish mumkin.

Sifat so'z turkumining o'ziga xos u yoki bu lingvistik belgilarga egaligi bilan boshqa turkumlar bilan munosabatlarini aks ettiradi. Bular: belgilar ifodasiga ko'ra qisman fe'l, ravishlar bilan umumiylik kasb etadi; old affiksarga egaligi bilan ravishlar bilan umumiylik kasb etadi; sifatlarining geminatsiyasi mazmuniy va shakliy murakkablikni yuzaga keltiradi; sifat turkumi doirasida antonimlik hodisasining yuzaga kelish hodisa nisbatan ko'proq kuzatilishi mumkin; sifat turkumi boshqa turkumlar bilan omonimlik munosabatiga kirishadi.

Tahlil va natijalar. Barcha sifatlar ham yuqorida qayd etilgan xususiyatlarning barchasini o'zida

akslantirmasligi mumkin. Olima A. Botirova sifatning muayyan belgi (xususiyatlar) hamda "predmet" tushunchalari ham ishtirok etishini, garchi sifat kategoriyasi miqdor va daraja kategoriyalari bilan umumiylik kasb etsa-da, tafakkurdagi belgi-xususiyat kategoriyasi "narsa" va "munosabat" kategoriyalari bilan birga mavjudligida, ya'ni xususiyat → predmet → munosabat → miqdor kategoriyalari ekanligini, ushbu mantiqiy birliklar predmetning tashqi belgi, muayyanligi, uning hajmi, balandligi, kengligi, xususiyati, rangi, tusi kabilarni ifodalab kelishini ta'kidlaydi. Shuning bilan birga Predmet belgilari oshavergani sari uning sifati ham o'zgarishini aytib o'tadi[2]. O'zbek tilidagi sifat so'z turkumini annotatsiyalash va bir korpusga joylashtirish masalasiga birinchilardan bo'lib yondashgan olimlar sifatida Shaxlo Hamroyeva[5] ning ishlari diqqatga sazovor, shuning bilan birgalikda sifat turkumiga oid birliklarning sinonimik bazasiga joylashtirish masalasiga doir nazariyalar A.Eshmuminov[3] ning ishlarida ko'rib o'tish mumkin va ta'limiy korpus tarkibida abrevativ birliklarning statistikasi[12] O'. Xolyorovning[9], onlayn shevalar bazasida sifatlarining saralanishiga doir statistika M.Xolova hamda M.Abjalova[1] tadqiqotlarida o'z nazariy asoslarini topgan.

Amalda onlayn foydalanish imkoniyatiga ega bo'lgan <https://dialect.uz/> Boysun tumani shevalari bazasini kuzatganimizda, unda ayni vaqtga qadar kiritilgan 502 leksemdan 47 tasining (bu 9,3%ni tashkil etadi) sifat turkumiga oid ekanligini ko'rib o'tdik[10]. Masalan, e'tiboringizni sifat turkumiga oid bo'lgan fors o'zlashmalariga qaratamiz[11]:

O'TILda Mavjudlik	Transkripsiya	Turkum	Sheva izohi	Misollar	O'zlashgan qatlam
Yoldor	Yäldär	Sifat	Qalin, uzun yolli	O'rag'an sallasi gurdor, Mingan otlari joldor,...Malla savdogar [219]	Forscha [yolli]
Juvonmarg	Yüvarmäk	Sifat	yosh o'lgan, avji yetilgan paytida nobud bo'lmoq. [O'zTIL, II, 110]	Borayapti Avazxon juvarmakka yetay deb...Malla savdogar [210]	Forscha [Javon-yosh, marg-o'lim]
Kichik	Kičēi	Sifat	Si'g'imi sathi o'Ichami katta bo'lmagan [O'zTIL, II, 378]	Tog'lar boshi xuchchi- xuchchi, gazalar o'ndan qancha kichchi, ostingda minib yurgan oting o'yinchi, dorbozaning haqi o'ng betingdan besh muchchi.Malla savdogar [199]	Forscha [Mayda, uncha katta bo'lmagan]
-	Mastān	Sifat	jodugar (xotin- qizlar haqida). [O'zTIL, II, 554]	...men ham yurgan ekanman- da bir maston kampirning hiyla-yu nayrang uchib deb shunday qarasa,... Malla savdogar [212]	Forscha [ayyor]
Sho'rgina	Šoryana	Sifat	Qismati achchiq	Ota dedi, zor qaqshadi sho'rg'ana, Ot oldiga yiqildi- da Gulnor. Malla savdogar [257]	Forscha [Tuzli+g'ana]
Sho'rtak	Šöttäk	Sifat	Tarkibida tuzning kam miqdorda mavjudligi	Kelinding sho'ttak qurut jegisi kepti. (so'z.-v)	Forscha [sho'r bosganlik, tuzi ko'plik]
Sara	Säri	Sifat	A'lo darajada	Sori ilik bo'lsin deb Olti oylab boqtirdim. Malla savdogar [250]	Forscha [Toza, aralashmasiz, oliy, yuqori sifatli, eng yaxshi]
Tar	Tär	Sifat	Yangi. [O'zTIL, III, 672]	Tar ochilgan bog'ning sen ham gulisan. Malla savdogar [205]	Forscha [Ho'l, nam, yangi, toza]
Yaxday	Jaxtāj	Sifat	Muzday	Shul sababdan to'ram kelib, Yaxtāy joyga bovriningni soldima?	Forscha [Muz+day]
Zo'r	Zör	Sifat	Kuch	Nomus bilan orginang Bilakda borma zo'rginang.Malla savdogar [213]	Forscha [kuch, qudrat, urinish, tazyiq, zulm O'zTIL, II, 166]

Agar ajratilgan 47 ta leksemaning o'z yoki o'zlashgan qatlamga oidligini ko'rib o'tadigan bo'lsak, bunda 502 ta birlikka nisbatan olinadigan bo'lsa, fors tiliga oid elementlar 10 ta (2%)ni, arab tilidan o'zlashgan leksemalar 1 ta (0,2%)ni, mo'g'ul tilidan o'zlashgan til birliklarining mavjud emasligi ko'zga tashlanadi.

Sifat turkumining korpusda razmetkalanishi doir to'xtalsak, R. Sayfullayevaning tadqiqotlarida sifat so'z turkumi o'zgaruvchilar toifasiga kiritilganligini ta'kidlagan holda turkumga oid birlikni lemmalash o'zakdan <*> belgisi vositasida amalga oshirilishi, lingvistik model sifatida "sifat" = [sif.] orqali berilishi aytib o'tamiz[5]. Ilmiy adabiyotlarda turkum belgi xususiyatiga ko'ra:

Asliy sifatlariga [as.s.]: källäli (aql ma'nosida), miryaj (tok novdasiga nisbat), äčči, jetli (hayvon), tiri (buzilmagan), avur (og'ir); nisbiy sifatlariga [nis.s.]: källäli (boshli ma'nosida), pöšnali, tiramäxi (kuzgi).

Teglash: miryaj (mirg'ay) <mirg'ay> [sif.], [as.sif.], [od.dar.sif.], [sod.sif.], [yet.sif.], [xus. LGM].

Sheva birligining hajmi, rang-tusi, o'lchovi, xil-xususiyat, ma'za-ta'mning miqdoriyligini ifodalovchi belgi ifodasiga ko'ra:

Oddiy daraja [teg: od.dar.sif.]: äx, qara, čüjkä, pistaqi;

Qiyosiy daraja [teg: qs.dar.sif.]: äppäxräx, qārarāq;

Orttirma daraja [teg: ort.dar.sif.]: äppāq, qāp-qāra;

Ozaytirma daraja [oz.dar.sif.]: pičä qāra, azginčä āq;

Sifat darajalarini 2 xil: leksik usul (pica qara, azginčä āq, kamtun širin) hamda morfologik usul (qizyış, sarirāy, qārarāq)da shakllangan sifat darajalarini korpus bazasida razmetkalash leksemalarning qo'llanish chastotasi va boshqa

kontekst tarkibida boshqa leksemalar bilan munosabatga kirish ko'lamini berish mumkin.

Mualliflik korpusida sifatning LMGLari haqida uning 6,8,9 guruhlariga bo'linishi, morfologik razmetkada ma'noni aniq ifodalash vositasida semantik razmetkalanishning mukammal amalga oshirish mimkinligi aytib o'tilgan. Sifatning LGM teglari sifatida xususiyat va holat (tabiiy, jismoniy, ruhiy, iqtisodiy, harorat, tozalik, eskilik-yangilik, ho'l-quruqlik, tinch-notinch, yetilganlik holatlari), hid, rang-tus, maza-ta'm, shakl, o'lchov, o'rin, payt sifatleri berilgan. Mualliflik korpusida sifat so'z turkumini teglashda bir o'rinda <s.>, bir o'rinda esa <sif.> shaklida berilganligining guvohi bo'lindi[6], bizning fikrimizcha turkumlarning bunday holatlarda leksemalarning teglanishi korpus imkoniyatlarining to'laqonli amalga oshirilmasligini yuzaga chiqarishi mumkin. Dunyo dialectal korpuslari tajribasi shuni ko'rsatadiki, agar dunyoviy standartlashgan tegerlarning mavjudligi kuzatilmasa, xususiy razmetkalanish jarayonini amalga oshirish mumkindir va biz o'z tadqiqotimizda ushbu jarayonlarni ko'zda tutganmiz. Shu sababdan sheva birliklarining sifatga doir ma'noviy turlarini korpusda razmetkalash uchun quyidagi teglashni taklif etamiz. Ya'ni barcha leksemalarning razmetkalanishini ayni bir shevalar korpusi ichki qismida o'tkazilishini nazarda tutgan holda teglash tarkibida sheva <shv.> tegini qayta-qayta qo'llanishini ma'qul topmadik.

Xususiyat bildiruvchi dialektal sifat [teg: xus. sif. LGM]:daqqāq, žūtā, büzarchi, kelginni;

Holat bildiruvchi dialektal sifat [teg: hl. sif.]:

Tabiiy holat bildiruvchi dialektal sifat [teg: tab. hl. sif.]: şul yurt (ezilgan uzumga nis.), tūmān-torik, pālapātir (bema'ni), avdarma (chopon va yerga nisbatan);

Jismoniy holat bildiruvchi dialektal sifat [teg: jis. hl. sif.]: nimyurupta (yarimjon oriq), şuruti (qo'ldan biror ish kelmaydigan), arbaqāqi (juda oriq), kamgoş (oriq), kasalman, daʒām (baquvvat);

Ruhiy holat bildiruvchi dialektal sifat [teg: ruh. hl. sif.]: ajnimatentag (bir fikrda tura olmaydigan), pinni (yopiq ruhiy holat), tōnka (transpozitsiya, adyektivatsiya: ahmoq), avboş (bebosh ahmoq), kekajma;

Iqtisodiy holatni ifodalovchi dialektal sifat [teg: iqt. hl. sif.]: bebliskā (ortiqcha, hech qanday mehnat qilmay orttirilgan), avvora (pulsiz), kāmbayal (bechora semantikasida)

Harorat holatini bildiruvchi dialektal sifat [teg: har. hl. sif.]: savuy → ʒilimiq → ʒili → issiy kabi dialektal sifatlar graduonimik munosabatni ifodalaydi;

Eski-yangilik holatini bildiruvchi dialektal sifat [teg: es.y. hl. sif.]: ʒaʒi, ʒariy;

Ho'l-quruqlik holatini bildiruvchi dialektal sifat [teg: hq. hl. sif.]: quri → nimxus → bulyančiq → šittā → šiltā kabi dialektal sifatlar graduonimik munosabatni ifodalaydi;

Xotirjam-bezovtalik holat bildiruvchi dialektal sifat [teg: xot.b. hl. sif.]: alayda (bezovta), jināq, hākālāk (bezovtalik darajasining balandligi);

Yetilganlik holat bildiruvchi dialektal sifat [teg: yet. hl. sif.]: iryaj (daraxtning qattiq qismiga nisbat), miryaj (tokning nozik bandiga nisbat) o'zaro antonimik munosabatda;

Shakl bildiruvchi dialektal sifat [teg: shk. hl. sif.]: jegik, tāklām-būklam (taxlangan), darās (fors tili ta's. bo'yi baland), ʒalpāq (yalpoq, tekis yuzaga nis.);

Rang bildiruvchi dialektal sifat [teg: rng. hl. sif.]: qara (qora), sari (sariq), xayriča (binafsharang), pistāqi (yashil);

Maza-ta'm bildiruvchi dialektal sifat [teg: mt. hl. sif.]: šōttāk (regressiv dissemilyatsiya: sho'rtak), čüčči (shirin), taqir (qipchoq: taxir), šōrtalx (sho'r+taxir ta'm)

O'rin bildiruvchi dialektal sifat [teg: o'r. hl. sif.]: ʒājdaki (joydagi), vorintaki (o'rindagi), vujdaki (uydagi), kōčātāki (ko'chadagi), tāvdagi (tog'dagi);

Payt bildiruvchi dialektal sifat [teg: pt. hl. sif.]: čāškāji (soat 10 00), tināvinki (kechagi), anāvkuŋi (sandxi hodisasi: ana u kungi), qiški;

Hid bildiruvchi dialektal sifat [teg: hd. hl. sif.]: sassiy, xūşboj;

O'lchov bildiruvchi dialektal sifat [teg: o'lh. hl. sif.]: avur (qip.: og'ir), ʒeŋil (qip.yengil), keŋ, tār-tanqis (juda tor)

Sifat so'z turkumiga oid morfemik tub va yasamaliligi uning razmetkalanishiga oid umumiy mustaqil turkumlarga tegishlilikini ifodalaydi va leksemalarning tuzilishiga

Sheva tarkibidagi sifatning sodda shakli [teg: sod. sif.]

Tub dialektal sifat [teg: tub. sif.]: čināq (haqini bermaydigan, janjalkash), kōtal (tepaga qarab yo'nalish), dipissit (o'zlashma [rus]: tanqis);

Yasama dialektal sifat [teg: yas. sif.]: āqilli, ālaqadar, mālparās, qolaki (o'rgatilgan), ʒābūvli (eski kiyimli), bajlavli, āvma (har kimning fikriga qo'shilib ketaveradigan).

Sheva tarkibida sifatning qo'shma yasama shakli [teg: qo'sh. sif.]: dūmdūm, āvzuāčiy;

Ot+ot: kāʒbās (o'jar), xumkāllā, burgutkōs, tākāsaqqāl; ot+sifat: ātabezari, tepākāl, xūdājbejābar; ravish+fe'l: kāmqannāv, jertanpišar; fe'l+fe'l: ʒālāptōjmas, ʒeptōjmas, ʒebʒutar; olmosh+ot: vozvošimča, vozibilamān; ot+fe'l: āʒinābārmār (yerga nisbat); son+ot: jekkikōt, qirʒamav.

Sheva tarkibida sifatning juft shakli [teg: jf. sif.]:

1.mustaqil+mustaqil turkum shakllari [teg: jf. sif.]. Sinonim+sinonim: jeslik-hušlik, sav-salāmat, jākka-yagāna; antonim+antonim: pās-balan, issiy-savuy; polisem+polisem: jezmā-čirik;

2. bir qismi mustaqil leksemadan iborat sifatning juft shakli [teg: jf. sif.]. Mustaqil+nomustaqil: qara-qura, mayda-čujda, aralaş-quralaş, tentāk-pentāk; nomustaqil+mustaqil: entāk-tentāk;

3.ikki qism nomustaqil leksemadan iborat sifatning juft shakli [teg: jf. sif.]. Nomustaqil+nomustaqil: šulābā-šōppa, čālākām-čätti, aʒi-būʒi;

Teglash: jezmā-čirik <jezmā-čirik> // <ezma-čuruk> [sif.], [as.sif.], [od.dar.sif.], [jf.sif.], [xus.sif.], [xus. LGM].

Xulosa. Onlayn shevalar bazasida bitta tuman miqyosida olingan 500 ta qamrab olingan leksemalarning 10% sifat so'z turkumiga oidligi aniqlandi. Shuning bilan birgalikda shevaga oid birliklarni razmetkalanishda bir xil teglardan foydalanish, leksemalarning morfologik razmetkalanishdagi noqulayliklarni oldini oladi.

ADABIYOTLAR

1. Abjalova M., Sharipov E. O'zbek tezaurus lug'ati uchun sifat turkumi bazasini yaratish masalasi // computer linguistics: problems, solutions, prospects. – 2021. – T. 1. – №. 1.
2. Botirova A. O'zbek tilida so'z turkumlarining birlamchi va ikkilamchi vazifasining funksional-sintaktik tahlili. Filol.f.f.d. diss... avtoref. – Qarshi. 2018.
3. Eshmuminov A. Korpusda razmetka va uning xususiyatlari //Til va adabiyot ta'limi. – 2021. – T. 1. – №. 10. – C. 28-30.
4. Hamroyeva S., Abdullayeva O., Uzoqova M. O 'zbek tilida pos tegging masalasi: muammo va takliflar //Uzbekistan language and culture. – 2022. – T. 5. – №. 2. – C. 51-68.
5. Hamroyeva S., & Navoi L.N. (2020). Peculiarities and general characteristics of the authorship corpuses.
6. Хамроева Ш. Ўзбек тили муаллифлик корпусини тузишнинг лингвистик асослари: филол. фанлари бўйича фалсафа доктори диссертацияси //Бухоро, 2018.–250 б. – 2018.
7. Sayfullayeva R., Mengliyev B., Boqiyeva H., Qurbonova M., Yunusova Q., Abuzalova M., Hozirgi o'zbek adabiy tili. –T. 2010.
8. Umurqulov B. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – T. TerDU nashr-matbaa. 2022-y.
9. Халияров У. М. О 'zbek ta 'limiy korpusida dialektologik birliklarining ifodasi // Международный журнал искусство слова. – 2021. – T. 4. – №.
10. Холова М.А. О'zbek shevalarining standart tilga munosabati va til tizimidagi o'rni (boysun tumani "j" lovchi shevalar misolida) //Международный журнал искусство слова. – 2020. – T. 3. – №. 5.
11. Холова М.А. Boysun shevasi onlayn ma'lumotlar bazasi (qidirish va saralash imkoniyatlari asosida) //Международный журнал искусство слова. – 2021. – T. 4. – №. 1-1.
12. Xolova M. Dialektal korpusning fonetik metarazmetkasi haqida ayrim qaydlar // Prospects of Uzbek applied philology. – 2022. – T. 1. – №. 1.
13. https://uz.wikipedia.org/wiki/Sifat_so%27z_turkumi.

UDK:811.8

Gulchehra HOJIYEVA,
Buxoro davlat universiteti katta o'qituvchisi, (PhD)
E-mail: durbora@mail.ru
Fotima MUSTAFOYEVA,
Buxoro davlat universiteti talabasi

SAN'ATGA DOIR TERMINLAR VOSITASIDA FRAZEOLGIK BIRLIKLARNING IFODALANISHI (O'ZBEK VA FRANSUZ TILLARI MISOLIDA)

Annotatsiya

Ushbu maqola tilshunoslikda frazeologiya va frazeologizmlarning tutgan o'rni, bu borada yetuk olimlar fikri, hamda san'atga oid terminlar vositasida yasalgan iboralar va ularning fransuz va o'zbek tillaridagi chog'ishtirma tahliliga bag'ishlangan.

Kalit so'zlar: Frazeologiya, frazema, frazeologik qatlam, san'at terminlari, avj, nog'ora, faire chanter quelqu'un, jouer des flûtes, se mettre au diapason, connaître la chanson, jouer la comédie.

ВЫРАЖЕНИЕ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ ЧЕРЕЗ ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ТЕРМИНЫ (НА ПРИМЕРЕ УЗБЕКСКОГО И ФРАНЦУЗСКОГО ЯЗЫКОВ)

Аннотация

Данная статья посвящена роли фразеологии и фразеологизмов в языкознании, мнению зрелых ученых на этот счет, а также анализу выражений, составленных с использованием художественных терминов и их сочетаний во французском и узбекском языках.

Ключевые слова: Фразеология, фразеология, фразеологический пласт, терминология, кульминация, барабан, Faire chanter quelqu'un, jouer des flûtes, se mettre au diapason, connaître la chanson, jouer la comédie.

EXPRESSION OF PHRASEOLOGICAL UNITS THROUGH ART TERMS (EXAMPLE OF UZBEKI AND FRENCH LANGUAGES)

Annotation

This article is devoted to the role of phraseology and phraseologisms in linguistics, the opinion of mature scientists in this regard, as well as the analysis of expressions made using artistic terms and their combination in French and Uzbek languages.

Key words: Phraseology, phraseology, phraseology layer, terms of art, climax, drum, faire chanter quelqu'un, jouer des flûtes, se mettre au diapason, connaître la chanson, jouer la comédie.

Kirish. Ma'lumki, san'atning ikki amaliy va badiiy turi mavjud. Badiiy san'at turlariga zardo'zlik, kulolchilik, naqqoshlik, kashtachilik, libos yaratish singarilar, amaliy san'at turlariga esa, haykaltaroshlik, rassomlik, badiiy adabiyot kino, teatr, musiqa kabilar mansub bo'lib, shuningdek, tasviriy va ifodali san'at turlari farqlanadi [1]. Ayrim bir san'at turlari tasvirlasa, boshqalari ifodalaydi. Mazkur san'at sohasiga doir terminlarning frazeologik birliklarda ifodalanib kelish holatlarini ham tez-tez uchratish mumkin [7].

"Frazeologiya" so'zi grekcha "phrasis" so'zidan kelib chiqqan bo'lib, ifodalash, nutq normasi, "logos" tushuncha, ta'limot ma'nolarini ifodalaydi. Lingvistik termin sifatida u tilshunoslikning alohida bir bo'limini tashkil etib, ushbu bo'lim turg'un so'z birikmalarini o'rganadi. Tilshunoslikda ular frazeologizmlar yoki frazeologik birliklar deb ataladi va biror tilga tegishli bo'lgan iboralarning barchasini ifodalash uchun xizmat qiladi [1]. Tilning lug'at tarkibiga faqat so'zlar emas, balki turg'un bo'lib qolgan so'z birikmalari ham kiradi. Frazeologizmlar tilning leksikasiga kirishi sababli frazeologiyaga tilshunoslikning leksikologiya sohasiga kiruvchi bir bo'limi sifatida qaraladi [1].

Adabiyotlar tahlili. Fanda frazeologiya sohasida dunyo olimlari katta yutuqlarni qo'lga kiritgan va hozir ham ko'pgina yangiliklar amalga oshirilmoqda. Jumladan, fransuz tilshunosligida Sh.Balli (Французская стилистика. М., ИИЛ, 1961), rus tilshunoslaridan G.A. Nazaryan (Фразеология современного французского языка. ВШ, 1987.), V.G. Gak (Беседы о французский слове. М., Просвещение, 1966.) N.M. Shanskiy (Фразеология современного русского

языка. М., ВШ, 1969.), V.V. Vinogradov (Основные фразеологических единиц в русском языке. М., 1972.) kabilar, shuningdek, o'zbek tilshunosligida A.Narziqulov (К вопросу художественного перевода с французского на узбекский язык. Т., Фан, 1974.), Sh.Rahmatullayev (O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati. – T.: O'qituvchi, 1978), G'. T. Salomov (Tarjima nazariyasi asoslari. T.: O'qituvchi, 1983.), A.E. Mamatov (Hozirgi zamon o'zbek adabiy tilida leksik va frazeologik norma muammolari T., 1991.) hamda A.A. Abduazizovlar (Tilshunoslik nazariyasiga kirish. T., Sharq, 2010) katta izlanishlar olib borib, soha rivojiga o'zining munosib hissasini qo'shdi. Shuningdek, o'zbek tilshunosligida bugungi kunda F.A. Badalov (Frazeologik birliklarning semantik xususiyatlarini o'rganishdagi ba'zi – bir mulohazalar. Xalqaro simpozium materiallari. Termiz. 2004.), N.N. Suvonova (Frazeologiyaning sistem-satx birligi sifatidagi talqini (fransuz tili materialida) fil.f.nom...dissert. 2008.) Sh.S. Imyaminova (Nemis tili frazeologiyasi. Mumtoz so'z, T., 2011), G.E. Hakimova (Zoonomik komponentli frazeologik birliklarning strukturaviy va semantik xususiyatlari. Avtoref. fil.f.nom. 2008) lar tomonidan frazeologiyaning turli qirralarini ko'rsatib beruvchi ilmiy ishlar amalga oshirildi [4].

Tahlillar. Til qurilishining lug'at sathida leksik va frazeologik qatlamlar mavjud. Lug'at sathidagi frazeologik qatlam (uni o'rganuvchi soha ham) frazeologiya deb yuritiladi. Frazeologiyaning hajmini keng tushunish va tor tushunish bor. Keng tushunishda frazeologiya doirasiga, so'zlarning turg'un birlashmalaridan tashqari, maqol, matal, aforizm ham mansub deb qaraladi. Frazeologiya deb so'zlarning semantik bog'lanishlarini tushunish ham mavjud. Bu hodisalardan faqat

bir turini – soʻzlarning turgʻun birlashmalarini – til birligi deb baholash mumkin. Olimlar aniq ilmiy kriteriyalarga suyanib, frazeologik birlik deb soʻzlarning barcha tur turgʻun birlashmalarini emas, balki shulardan bir qismini tan oladilar. Frazeologik birlik boʻlish uchun soʻzlarning turgʻun birlashmasi obrazli maʼno, koʻchma maʼno anglatishi shart. Frazeologik birlikdan (iboradan) yaxlitligicha anglashiladigan maʼno uning tarkibidagi soʻz-komponentlarga xos leksik maʼnolarning oddiy yigʻindisiga teng boʻlmaydi, iboraning maʼnosi umumlashma maʼno, maxraj maʼno sifatida namoyon boʻladi [7].

Yuqoridagi fikrlarga hamohang aytish mumkinki, tilshunoslikda har bir tilning lugʻat tarkibi leksik va frazeologik qatlamlardan iborat va lugʻat tarkibidagi frazeologik qatlam frazeologiya sohasi deb yuritiladi [5].

Bizga maʼlumki, frazeologik birliklarning oʻrganilish darajasi rivojlanishi bilan birgalikda uning turli guruh va boʻlimlarga boʻlinishi kuzatiladi. Ushbu guruh va boʻlimlar frazeologik birliklar ifodalanishi va tuzilishining turli xususiyatlariga qarab ajratiladi. Tilshunoslikda frazeologiya qatlami leksikologiyaning kichik bir boʻlimi sanalib kelinardi. Keyingi yillarda uning ustida olib borilgan koʻplab ilmiy izlanishlar va ulardagi turli yangilik jihatlari frazeologiya tilshunoslikning katta bir qismi deb qaralishiga olib keldi. Chunki uning tilda miqdori jihatidan ham, maʼnodorligi jihatidan ham juda keng ekanligi eʼtiborga molikdir [2].

Frazeologik birliklar tilshunoslikda frazeologizm, frazeologik yoki turgʻun ibora, frazeologik birikma va ibora kabi bir nechta nomlar bilan ataladi [6].

Bir soʻz bilan aytganda, frazeologizmlar ikki va undan ortiq soʻzlarning turgʻun birikmasidir. Frazeologik birliklar (bundan keyin FB) larning tarkibida nechta soʻz ishtirok etishiga qaramay, ular yagona umumiy maʼnoga birlashadi va emotsional-ekspressiv maʼnoni ifodalaydi. Agar erkin soʻz birikmalari nutq davomida yaratilsa, turgʻun soʻz birikmalari, yaʼni iboralar nutq davomida yaratilmay, tayyor holda qoʻllaniladi. Ular baʼzan soʻzga, soʻz birikmasiga va baʼzan butun bir gapga teng maʼnoni anglatishi mumkin.

Qismlarga xos maʼnolar umumiy iboradan anglashiladigan maʼnoni toʻgʻridan-toʻgʻri izohlab kelmaydi, shu sababli iboralarda ifoda plani bilan mazmun plani orasidagi bogʻlanish shartlilik tashkil etadi. Bunda bittadan ortiq soʻz yaxlitligicha maʼlum bir obraz asosida koʻchirish yoʻli bilan semantik taraqqiyotni boshdan kechiradi. Maʼlum bir obraz asosida yuzaga kelgan ana shunday ustama koʻchma maʼnoga «frazeologik maʼno» [10] deyish mumkin.

Akademik V.V. Vinogradov FB-larni maʼnosidagi motivatsion oʻzgarishlariga koʻra yaʼni frazemadan yaxlitligicha anglashilgan maʼno bilan uning tarkibidagi leksemalar anglatadigan maʼnolar orasidagi munosabat asosida frazemalarning uch semantik turini farqlaydi [10]:

1. frazeologik butunlik;
2. frazeologik chatishma;
3. frazeologik qoʻshilma.

I.B. Arnold ingliz frazeologik birliklarini uch turini farqlagan: set-expressions, semi fixed combinations, free phrases deb ajratilgan birliklar V.V. Vinogradov klassifikatsiyasiga toʻla mos keladi [9]. Lekin shuni alohida taʼkidlab oʻtish kerakki, ingliz tili frazeologik fondining asosiy qismini frazeologik butunliklar tashkil qiladi.

FB-lar obrazlilik va ekspressivlikni vujudga keltiruvchi murakkab vositalar boʻlib, ular badiiy, siyosiy, publitsistik matnlarning ifodaviy taʼsirchanligini oshirishga xizmat qiladi, shuning uchun ham FB-larni oʻrganish stilistikada ham muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, FB-lar ixcham maʼno jihatdan salmoqdor birliklar sifatida davr ruhiga mos keladi, chunki hozirgi milliy qadriyatlarning tiklanish davri soʻzlovchidan tilni chuqur bilishni, fikrni ixcham, asosli obrazli va taʼsirchan shaklda ifodalashni talab etadi.

Jumladan, sanʼat terminlari bilan bogʻliq boʻlgan frazeologik birliklarda ham obrazli maʼno mazmuni mavjud «avjga minmoq», «avjga chiqmoq» nima (oʻzining) – «avjga chiqarmoq» kimdir nimanidir [7]. «Yuqori darajaga koʻtarilmoq», «avjga chiqmoq», sinonimi: «avjga minmoq», «avjga mindirmoq»; «avjga yetmoq» [7] kabi variantlari mavjud boʻlib, oʻzbek tilida gar tarkibida asarda quyidagicha qoʻllanishini kuzatish mumkin: «Choʻlga bahor keldi. Paxta terimi avjga chiqqan kunlarda yoʻllar ham ot-arava, mashina va tuya karvonlari bilan toʻlib-toshardi» (Sh. Rashidov).

Avj (arab tilidan olingan leksema choʻqqi, baland) 1) oʻn ikki maqom majmuasidagi maʼlum shoʻba nomi; 2) musiqa asarining yuqori pardalardagi choʻqqisi, kulminatsiya doirasi, yaʼni musiqa asarining eng baland registrdagi davomli kuy tuzilmasi. Maqomlarning cholgʻu va ayniqsa aytim boʻlimlari, ashula, katta ashula, suvora va yirik shaklli cholgʻu kuylardan keng oʻrin olgan jarayonga nisbatan qoʻllaniladi [8].

«Nogʻora» atamasi bilan bogʻliq boʻlgan frazeologik birliklarni ham halq folklor adabiyotida uchramiz, u arab tilidan oʻzlashgan coʻz boʻlib, «naqqora zarb beruvchi» mazmuniga ega ekanligi aniqlandi. Urma musiqa cholgʻu asbobi sifatida tuzilishi turlicha; tuvaksimon kosaxonasi, asosan, sopoldan yasaladi. Kiyik yoki echki (ayrim joylarda boshqa hayvonlar) terisi bilan qoplanadi. Qadimdan harbiy, jarchi hamda ommaviy marosim cholgʻu asbobi sifatida Sharq mamlakatlarida maʼlum boʻlgan. Hozirda oʻzbek, tojik, uygʻur, arman xalq sozandalari tomonidan qoʻllaniladi.

Tilimizda nogʻora(si)ga oʻynamoq yaʼni kinningdir izmi bilan ish koʻrmoq, variant sifatida nogʻora(si)ga oʻynatmoq, childirma(si)ga oʻynamoq FB-lari bilan bogʻliq «Xm, oʻshalarning nogʻorasiga oʻynayman degin...» (Sh. Rashidov, Boʻrondan kuchli). «Senga kim qoʻyibdi birovning childirmasiga oʻynashni». (Said Ahmad, Qadrdon dalalar) [7,186] misollar koʻplab uchraydi.

«Toʻydan ilgari nogʻora qoqmoq» yaʼni roʻyobga chiqishi aniq boʻlmagan narsa haqida hovliqmalik bilan vaqtdan oldin gapirib yurmoq, variant sifatida «toʻydan oldin nogʻora chalmoq», sinonim qilib, «podadan oldin chang chiqarmoq» frazeologik birliklarini keltirish joizdir. «Kampirga aytib qoʻying, toʻydan ilgari nogʻora qoqib yurmasin... Oʻqishni tamom qilganimdan keyin bir gap boʻlar» (Gʻ. Gulom. Yodgor) [7]. Mazkur iboraga fransuz tilidagi «Il ne faut pas chanter victoire avant le temps» FB-i ekvivalent boʻlib keltirishni taʼkidlash oʻrinli.

«Doʻppi» termini bilan, asosan, oʻzbek tili madaniyatiga xos boʻlgan iboralar talaygina boʻlib, doʻppini yerga qoʻyib – fikrini jamlab; doʻppi qaytaqi - parvoyi falak; doʻppining tagidakkina – kichkinagina; doʻppisi osmonda – nihoyatda xursand; doʻppisini osmonga otmogʻ – quvonmoq; doʻppisi yarimta – begʻam, yallo qilib; doʻppi tor kelganda – imkonsizlikda; doʻppini almashtirgandek – osongina; doʻppisini ol desa, kallasini olmoq – oshirib yubormoq; doʻppisini ol desa, boshini olmoq – oshirib yubormoq; doʻppisini osmonga irgʻitmoq – quvonmoq; doʻppisini osmonga tashlamoq – shodlanmoq; birovning doʻppisini birovga kiygazmoq – oʻz foydasiga boshqalarni laqillatmoq; Bosh omon boʻlsa, doʻppi topiladi. – muhimi tansogʻlik; Doʻppining tagida odam bor. – hamma joyda odam bor. – kabi frazeologik birliklar tilda keng qoʻllaniladi [3].

Mulohazalar. Fransuz tilidagi sanʼatga oid terminlar vositasida yasalgan xalq ogʻzaki ijodi va ijrochilik sanʼatiga xos “faire chanter quelqu’un” (“birovni gullashga majbur qilmoq”), “se tirer des flûtes”, “jouer des flûtes” (qochib qolmoq, oʻzini qutqarmoq), “Le chat parti, les souris dansent.” (“Sulaymon oʻldi, devlar qutildi”), “se mettre au diapason” (“maromiga tushmoq”), “connaître la chanson” (“yoʻlini bilmoq”), “jouer la comédie” (“rol oʻynamoq”), “entrer en scène” (“mojaroga qoʻshilmoq”), “sans tambour ni trompette” (“imi-jimida”), “C’est toujours la même musique.” (“Eski

hammom, eski tos") (Tarjima: G.S.Hojiyeva) kabi iboralarni ularning o'zbek tilidagi muqobili asosida tahlil qilib, mazkur o'rinda ko'proq fransuz tilidagi FBlar yasashida san'atga oid so'z va so'z birikmalaridan foydalanilganligini, ammo ularning o'zbekcha muqobillari ham milliy til xususiyatidan kelib chiqqan holda o'rinli tarjima qilinganligini ko'rish mumkin.

Shu o'rinda frazeologik birlik ifoda plani bilan mazmun plani o'ziga xos qarama-qarshiligi va birligi asosida yuzaga keladi, shunga ko'ra frazeologik birliklar alohida yondashishni o'rganishni talab qiladi, deb aytish mumkin. Frazeologik birlik va frazeologiya atamalarini bilan bir qatorda idioma va idiomatika atamasi ham qo'llanadi. FBlar obrazlilik va ekspressivlikni vujudga keltiruvchi murakkab vositalar bo'lib, ular badiiy, siyosiy, publitsistik matnlarning ifodaviy ta'sirchanligini oshirishga xizmat qiladi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, qiyoslanayotgan ikki noqardosh til – fransuz va o'zbek tillarida san'at

terminosferasidagi mushtaraklik, differensial belgilar, o'ziga xos umumiylik va xususiylik, shuningdek, terminlarning tarixiy ildizlari va ularning shakllanishi, taraqqiyot bosqichlari, yasalishi, sanatga oid terminosistemasining turli tizimli tillar bilan uyg'unlashganligi, ularning milliy-madaniy bog'liqligi va farqlari, tahlil etildi, san'at va uning klassikatsiyasi o'rganilib misollar asosida asoslandi. Aytish joizki, xalqning xarakteri va uni tashkil etuvchi o'ziga xos xususiyatlarini aniqlash juda mushkul vazifa bo'lib, o'zbek va fransuz millati shaxsiga xos xususiyatlar, ikki til kesimidagi sanatga doir terminologiyasidagi jihatlar boshqa ko'p til va millatlarga ham xosdir. Shunga qaramay, tahlilga tortilgan leksik-semantik birliklar, milliy-madaniy dominantlar o'zbek va fransuz terminologiyasida «o'zbek va fransuz milliy xarakteri»ni eng yuqori darajada ifodalovchi hamda aynan o'zbek va fransuz shaxsining milliy o'ziga xosliklarini farqlovchi lisoniy vositalar hisoblanadi.

ADABIYOTLAR

1. Abduazizov A.A. Tilshunoslik nazariyasiga kirish. Toshkent, Sharq, 2010. – B.78.
2. Badalov F.A. Frazeologik birliklarning semantik xususiyatlarini o'rganishdagi ba'zi-bir mulohazalar. Xalqaro simpozium materiallari. Termiz, 2004. – B.44.
3. Hojiyeva G.S. San'atga oid terminlarning leksik-semantik va milliy-madaniy tahlili (fransuz va o'zbek tillari misolida). Falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. – Buxoro, 2023. – B.97.
4. Hojiyeva G.S. Ranglar vositasida hosil bo'lgan fransuz frazeologik birliklarining tarjimada aks ettirilishi. Magistr akademik darajasini olish uchun yozilgan dis. – Toshkent, 2012. – B.9-11.
5. Imyaminova Sh.S. Nemis tili frazeologiyasi. Mumtoz so'z, Toshkent, 2011, – B.3.
6. Mamatov A.E. Hozirgi zamon o'zbek adabiy tilida leksik va frazeologik norma muammolari. Fil.f.dok...dis.: 10.02.02. O'zb.FA Tilshunoslik instituti, Toshkent, 1991, – B.270.
7. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining frazeologik lug'ati. Qomuslar bosh tahririyati, T., 1992, – B.3.
8. Sayfullayev B.S. Madaniyat va san'at atamalarini qomusiy lug'ati. – Toshkent, 2013. – B.5.
9. Арнольд И.В. Семантика. Стилистика. Интертекстуальность. – СПб: Изд-во С.Петербург. ун-та, 1999. – С.242-243.
10. Виноградов В.В. Очерки по истории русского литературного языка XVII- XIX веков. – Москва, 1982. – С.6, 85.
11. Назарян Г.А. Фразеология современного французского языка. ВП, 1987, с. 5.

UDK:811.1

Gulmira ERGASHEVA,
Qarshi Davlat universiteti magistranti

O'zDJTU dotsenti, PhD N. Mamatqulova taqrizi asosida

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA KASBGA OID LEKSIKANING SHAKLLANISH XUSUSIYATLARI

Annotatsiya

Ushbu maqolada Ingliz va O'zbek tillarida kasbga oid leksikaning shakllanish xususiyatlari tahlil qilinadi. Kasbga oid leksikaning shakllanishi bir qancha omillarga bog'liq va bu turli xil tillarda turli xil bo'lishi mumkin. Umuman olganda, kasbga oid leksika bu ma'lum bir kasb doirasidagina foydalaniladigan so'zlar majmuasidir. Bu ingliz va o'zbek tillarida ma'lum bir soha doirasida olinadigan bo'lsa, o'sha sohada ikki tilda ham bir xil so'z uchrashi mumkin yoki ikki tilda ham umuman boshqa tilda uchramaydigan so'zlar uchrashi mumkin. Bularning barchasini maqolada ikki tilda ham misollar bilan atroflicha tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Professional lug'at, leksik birliklarni o'rganish usullari, leksik ko'nikmalar, chet tilining kommunikativ kompetensiyasi.

CHARACTERISTICS OF PROFESSIONAL VOCABULARY FORMATION IN ENGLISH AND UZBEK

Annotation

This article analyzes the features of formation of professional lexicon in English and Uzbek languages. The formation of professional vocabulary depends on several factors, and it can be different in different languages. In general, professional lexicon is a set of words used only within a specific profession. If it is taken within a certain field in English and Uzbek languages, in that field the same word can be found in both languages, or words can be found in both languages that are not found in the other language at all. All this is thoroughly analyzed in the article with examples in both languages.

Key words: Professional vocabulary, methods of lexical units learning, lexical skills, foreign language communicative competence.

ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ЛЕКСИКИ В АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация

В данной статье анализируются особенности формирования профессиональной лексики в английском и узбекском языках. Формирование профессиональной лексики зависит от нескольких факторов и может быть разным в разных языках. В целом профессиональная лексика представляет собой набор слов, используемых только в рамках конкретной профессии. Если оно взято в пределах определенного поля на английском и узбекском языках, то в этом поле одно и то же слово может быть найдено в обоих языках, либо в обоих языках могут быть найдены слова, которые вообще не встречаются в другом языке. Все это подробно разобрано в статье с примерами на обоих языках.

Ключевые слова: Профессиональная лексика, методы изучения лексических единиц, лексические навыки, иноязычная коммуникативная компетенция.

Kirish. Barchamizga ma'lumki, o'zbek tili leksikasi atamalarga boy bo'lib, har bir soha o'zining tegishli atamalar bilan tilshunoslikning terminologiya sohasiga oid hisoblanadi. Aytish joizki, tilshunoslikdagi ushbu soha aniqlik asosida ish ko'radi hamda xalq tilining boyishiga xizmat qiladi. Terminologiya sohasida kasb-hunar atamalar ma'lum bir yo'nalishni tashkil qilib, ular fanda professionalizmlar deb yuritiladi.

Nofilologik yo'nalishdagi universitetda bakalavriat va magistratura bosqichlarida chet tillarini o'qitishning asosiy vazifalari shaxslararo va madaniyatlararo o'zaro munosabatlar muammolarini hal qilish uchun talabalarining boshqa tillarda kommunikativ ko'nikmalarini shakllantirish va takomillashtirishdan iborat.

Binobarin, leksik ko'nikmalarni shakllantirish deyarli barcha nofilologik yo'nalishdagi oliy o'quv yurtlarida chet tilini o'qitish mazmunining asosiy tarkibiy qismlaridan biri bo'lib, chet tilidagi muloqotni amalga oshirish imkonini beradi. Chet tilini bilish so'zlarni bilish bilan bog'liq bo'lsa, tilni bilish muloqotda lug'atning ishlashini ta'minlaydigan leksik ko'nikmalar bilan bog'liq. Binobarin, leksik malakalarga chet tilini o'qitish mazmunining eng muhim va tarkibiy qismi sifatida qaralishi kerak, ularni shakllantirish

leksik materialni o'qitishning aynan maqsadi hisoblanadi. Muloqotning leksik tomoni uni o'rganishni osonlashtiradigan va uni qiyinlashtiradigan ma'lum xususiyatlarga ega. Birinchi jihat, so'z boyligining muloqot mazmuni bilan bog'lanishini o'z ichiga oladi, bu esa muloqotga kirishuvchilarning diqqatini qaratadi. Bu ularning diqqatini jamlashga va oxir-oqibat so'z boyligini egallashga yordam beradi. Ikkinchi jihat, so'zning shakli (tovush, grafik, grammatik), uning ma'nosi, boshqa so'zlar bilan moslik xususiyati, so'zlarning ishlatilishi, shuningdek, so'zlar bilan bog'liq bo'lgan xorijiy til lug'atini o'zlashtirishdagi qiyinchiliklar bilan tavsiflanadi.

Asosiy maqsad esa, nofilologik ta'lim jarayonida talabalarining leksik kompetensiyasini shakllantirishning asosiy bosqichlari bilan tanishish; bo'lajak shifokorlar, quruvchilar, tikuvchi-dizayner yoki boshqalar tomonidan lug'at ustida ishlashning zamonaviy vazifalarini tavsiflash; talabalarining leksik ko'nikmalarini shakllantirish jarayonida interfaol o'qitish usullaridan foydalanishni oydinlashtirish.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Tadqiqotlar va nashrlar tahlili shuni ko'rsatadiki, leksik birliklarni o'rgatish va umumiy leksik kompetensiyani, xususan, leksik malakani shakllantirish masalalari O. Bixich, V. Buxbinder, N. Borisko, N. Xez, kabi olimlar tomonidan o'rganilgan. Nikolaeva, V.

Redko, S. Smolina, O. Solovova. S. Shatilov yangi leksik birliklarni avtomatlashtirish va qo'llash bosqichlarini o'rgandi. P. Babinska lug'at o'rgatishning uslubiy yondashuvlarini qiyosiy tahlil qildi.

Atamalarining o'zbek tilida son jihatdan ko'pchilikni tashkil etishi ularni mavzuviy guruhlariga bo'lib o'rganishni taqozo qiladi. Chunki o'zbek atamashunoslari S. Ibrohimov, S. Akobirov, Olim Usmon, R. Doniyorov, H. Shamsiddinov, A. Madvaliyev va boshqalar ta'kidlaganlaridek, bunday tahlil atamalarining umumiy boyligini ko'rsatishga, ularni ma'lum bir tartibga keltirishga ko'maklashadi, sohalarga bo'lib o'rganishni osonlashtiradi.

V. A. Buchbinder potentsial lug'atni o'rganib tahlil qilgan. Minimalning barcha lug'at boyligi deyarli chet tilini o'rganish jarayonida o'zlashtirilishi kerak, ularning faol va retseptiv nutq faolligi rivojlanishini ta'minlaydi, shuning uchun u haqiqiy lug'at tarkibiga kiradi. Shu bilan birga, birinchi marta uchraydigan lug'at birliklarini tanib olish va tushunish qobiliyatini rivojlantiradigan, ammo tanish elementlarga ega bo'lgan, ularga tayanib, ularni tushunishga imkon beradigan ishlarni bajarish kerak. Matnda maxsus o'rganilmasdan tushunilishi mumkin bo'lgan so'zlar potentsial lug'at tarkibini tashkil qiladi.

S. Shatilov leksik kompetentsiyani shakllantirishni yangi leksik birliklar bilan tanishishdan boshlanib, ularni nutq faoliyatida faol qo'llashgacha bo'lgan bosqichma-bosqich jarayon deb hisoblaydi. Xuddi shunday fikrni Yu. Passov, birinchidan, leksik material bilan ishlash ko'nikmalari shakllantiriladi, ikkinchidan, ko'nikmalar yaxshilanadi, uchinchidan, nutq faoliyatida leksik birliklardan foydalanish qobiliyati rivojlanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Kommunikativ kompetentsiyani rivojlantirishda kasbga oid leksikaning o'qitilishi bu juda muhim. Albatta, muloqot jarayonida kasbga oid leksika o'z o'rnida qo'llanilishi lozim. Kommunikativ kompetentsiyani rivojlantirishda kasbga oid leksikani rivojlantirish uchun filologik hamda nofilologik yo'nalishda tahsil oladigan talabalar o'rtasida o'tkazilgan sinov-eksperiment jarayonida tahlil usuli sifatida qiyosiy-qiyoslash usuli tanlandi, uning doirasida solishtirma qo'llanmalar o'rtasidagi o'xshashlik va farqlar tizimidagi korrelyatsiyalarni o'rnatish uchun strukturaviy-qiyosiy va kontekstual tahlillar, shuningdek, semantik-funksional parametrlar qo'llaniladi.

Tahlil va natijalar. Ingliz va o'zbek tillarida kasbiy leksikaning shakllanishiga kasbning tarixi va rivojlanishi, texnika taraqqiyoti, madaniy me'yorlar, boshqa tillardan lingvistik o'zlashtirish kabi turli omillar ta'sir ko'rsatadi.

Ingliz tilida professional lug'at ko'pincha hosila jarayoni orqali shakllanadi, bu yangi atamalar yaratish uchun mavjud so'zlarga prefiks yoki qo'shimchalar qo'shishni o'z ichiga oladi. Masalan, "kompyuter" so'zi "cyber-" prefiksi bilan birlashtirilib, "kiberxavfsizlik" atamasini yaratish mumkin. Bundan tashqari, ingliz tilidagi ko'plab professional atamalar lotin yoki yunoncha ildizlardan olingan, masalan, "biologiya" (yunoncha biosdan, "hayot" degan ma'noni anglatadi) yoki "telekommunikatsiya" (yunoncha tele, "uzoq" degan ma'noni anglatadi).

O'zbek tilida kasbiy so'z boyligining shakllanishiga ko'pincha boshqa tillardan, xususan, rus va arab tillaridan olingan o'zgartishlar ta'sir ko'rsatadi. Masalan, o'zbek tilidagi

"tabib" so'zi arabchadan olingan "tabib"dir. Bundan tashqari, o'zbek tilida kasbiy atama yasashda ko'pincha qo'shimchalardan foydalaniladi, masalan, so'z oxiriga kasbni bildirish uchun "-chi" qo'shiladi (masalan, qog'ozchi, tikuvchi, o'qituvchi, futbolchi, tozalovchi kabi so'zlar misol bo'la oladi). Huddi shunday misolni ingliz tilda ham uchratish mumkin. Ingliz tilida kasb yasovchi qo'shimcha sifatida "-er" qo'shimchasidan foydalaniladi (masalan, teacher, football player, baker, singer, painter va boshqalar).

Umuman olganda, ingliz va o'zbek tillarida kasbiy leksikaning shakllanishi murakkab jarayon bo'lib, unga turli lingvistik, madaniy va tarixiy omillar ta'sir ko'rsatadi.

Ha, ingliz va o'zbek tillarida o'ziga xos lug'atga ega kasblar ko'p. Ba'zi misollar quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- Tibbiyot: masalan ingliz tilidagi "doctor" atamasini olsak bu so'z o'zbek tilida ham "doktor", "shifokor" yoki "tabib" ko'rinishida qo'llaniladi. "Tabib" atamasi asosan xalq tabobatida ya'ni turli xil giyohlar yordamida bemorlarni davolovchi sifatida ishlatiladi.

- Huquq: Ingliz tilidagi "Judge" atamasi ingliz tilida ikki xil vazifaga ega. Biri, sudya yoki hakam, ikkinchi ma'nosi qaror chiqarmoq, baho bermoqdir. O'zbek tilida esa, sudya so'zi faqat bir ma'noda qo'llaniladi.

- Muhandislik: Har ikki tilda muhandislik lug'ati yuqori darajada texnik bo'lishi mumkin, ingliz tilida "torque" va "friction" va o'zbek tilida "tormoz o'maji" va "davlatlardan qabul qilinish" kabi atamalar mavjud.

- Qishloq xo'jaligi: Ingliz va o'zbek tillarida o'ziga xos qishloq xo'jaligi lug'ati mavjud, masalan, ingliz tilida "combine" va "cultivate" va o'zbek tilida "miqdorlash" va "ergash".

- Musiq: Musiq terminologiyasi ingliz va o'zbek o'rtasida ham farq qilishi mumkin, ingliz tilidagi "chord" va "harmony" va o'zbek tilida "sazsizlik" va "o'zgaruvchanlik" kabi atamalar.

Umuman olganda, ko'plab kasblar ingliz va o'zbek tillarida o'ziga xos lug'atga ega bo'lib, bu sohalarda qo'llaniladigan o'ziga xos terminologiya va texnik tilni aks ettiradi.

Xulosa va takliflar. Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, lug'at o'rgatishning mazmuni va usullari to'g'ri tanlangan holda ta'lim jarayoniga qo'llanilishi, talabalarining leksik ko'nikmalarini rivojlantirish uchun samarali ekanligi isbotlangan. Til o'rganish va muloqotda leksik birliklarning roli leksik va lingvistik nazariya va korpus tahlilidagi ishlar tufayli kuchaytirildi. Tadqiqot olib boruvchilar albatta o'z tadqiqotlarini amalda ta'lim jarayonida qo'llashi bu o'qituvchilar va talabalarining muvaffaqiyatli urinishini ko'rsatadi

Ingliz va o'zbek tilidagi professional leksik birliklardan qanday foydalanish, shuningdek, buni amalda qo'llash juda muhim ahamiyatga ega. Bu esa filologik hamda nofilologik yo'nalishda ta'lim oladiganlar uchun birdek ahamiyatli. Chunki hozirgi davrda eng kamida o'z yo'nalishi va sohasi atrofidagi chet tilidagi leksik birliklarni va lug'atni bilish bu zamon talabi. Bu, tildagi so'z birikmalarining ahamiyatini va ulardan tilni o'rgatish va o'rganishda qo'llanilishini kuchaytiradi. Talabalar leksik birliklarni kitob o'qish, film tomosha qilish, radio tinglash va hokazolarni o'rganishlari mumkin. O'qituvchilar darsda o'quvchilarga har xil turdagi leksik birliklarning ro'yxatini berishlari mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Curriculum for English language development in universities and institutes. Kyiv: Britanska Rada, Kyiv. derzh. lingv. un-t. (2001).
2. Fedchyshyn N., Vykhreshch A., Bilavych H., Horpinich T., Yelahina N., & Klishch H. (2020). Development of Medical Students' Foreign Language Lexical Competence in the Virtual Learning Environment. Annales de l'universite de craiova – annals of the university of Craiova. Lingvistic, 1-2, 71-80.

3. Nation P. (2002). Best practice in vocabulary teaching and learning. In Richards J.C. & Renandya W.A. (Eds.). Methodology in language teaching: An anthology of current practice. Cambridge: Cambridge University Press.
4. Ibrohimov S. Farg'ona shevalarining kasb-hunar leksikasi. 1056.64-110-betlar.
5. O'TIL – O'zbek tilining izohli lug'ati. I - II tomlar. M.: 1981.
6. A k o b i r o v. S. Til va terminologiya. –T., “Fan”, 1968.
7. Ilmiy-amaliy konferensiya tezlari. – Navoiy, 1993.
8. Russko-uzbekskiy slovar. – M., 1954. 6. T u r s u n o v a. T. O'zbek tili amaliy san'at leksikasi. – T., “Fan”, 1978.
9. O'zbek tili leksikologiyasi. – T., “Fan”, 1981.
10. O'zbek tilining imlo lug'ati. T., “O'qituvchi”, 1976.
11. O'zbek tilining izohli lug'ati, 1 - II-tomlar. – Toshkent, “Rus tili”, 1981.
12. O'zbek xalq shevalari lug'ati – T., “Fan”, 1971.

Dilovar ERMETOVA,

National University of Uzbekistan Teacher of the Department of French Philology

E-mail: ermetovadilobar@mail.ru

Based on the reviews by DSc D.I. Djafarova UzNU

SOME REFLECTIONS ON THE MONOLINGUAL TERMINOGRAPHIC TREATMENT OF GRAMMATICAL METALANGUAGE IN FRENCH

Annotation

Terms are usually names of ontological objects. Based on the metalinguistic nature of grammatical terminology, grammatical units are concrete concepts rather than general units of meaning. Grammatical met language in the language includes idioms (French preventatives), universal words (French term of address), faux amis (French gerund) and possessive words (French infinitive). Grammatical terminology needs definitions, relevant terms and philological sources, because its basis is not only epistemological, but also social (academic, administrative, editorial).

Key words: Grammatical terminology, metalinguistics, terminography, epistemology, conceptualization.

НЕКОТОРЫЕ МЫСЛИ ОБ ОДНОЯЗЫЧНОЙ ТЕРМИНОГРАФИЧЕСКОЙ ТРАКТОВКЕ ГРАММАТИЧЕСКОГО МЕТАЯЗЫКА ВО ФРАНЦУЗСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

Термины обычно являются именами онтологических объектов. Исходя из металингвистической природы грамматической терминологии, грамматические единицы представляют собой скорее конкретные понятия, чем общие единицы значения. Грамматический метаязык в языке включает идиомы (французский представитель), универсальные слова (французский термин обращения), faux amis (французский герундий) и притяжательные слова (французский инфинитив). Грамматическая терминология нуждается в дефинициях, соответствующих терминах и филологических источниках, поскольку ее основа не только гносеологическая, но и социальная (академическая, административная, редакционная).

Ключевые слова: Грамматическая терминология, металингвистика, терминография, эпистемология, концептуализация.

FRANSUZ TILIDAGI GRAMMATIK METATILNING BIR TILLI TERMINOGRAFIK YONDASHUVI HAQIDA BA'ZI QARASHLAR

Annotatsiya

Terminlar odatda ontologik ob'ektlarning nomlari hisoblanadi. Grammatik terminologiyaning metalingvistik xususiyatidan kelib chiqqan holda, grammatik birliklar umumiy ma'no birliklari emas, balki konkret tushunchalardir. Tildagi grammatik metatilga idiomalar (fransuzcha Presentative), universal so'zlar (fransuzcha manzil atamasi), faux amis (fransuzcha gerund) va o'zlashgan so'zlar (fransuzcha masdar) kiradi. Grammatik terminografiya ta'riflar, tegishli atamalar va filologik manbalarga muhtoj, chunki uning asoslanishi nafaqat gnoseologik, balki ijtimoiy (akademik, ma'muriy, tahririy) hamdir.

Kalit so'zlar: Grammatik terminologiya, metalingvistika, terminografiya, gnoseologiya, kontseptualizatsiya.

Introduction. By working on plurilingual terminographies that are quite different in terms of their themes (law and viticulture, for example), there is no need to greatly diversify the way of proceeding. The case of linguistic terminology is special because it involves dealing with a metalanguage. Does this specificity call for methodological consequences? To judge this, it is necessary to focus on the content of the obligatory headings of any systematic terminology, by taking representative examples of the grammatical terminology in a language, and not only of the terminology of the grammar of a language.

The headings considered will be, without concern for originality, entries, definitions and textual sources, and apart from French, only borrowings and tracings, in other words francizations, will be mentioned here.

The terms, that is to say the specialized vocabulary, are conventional specialized denominations. A denomination becomes conventional when it is adopted by the social body; it is specialized when the "one" who validates its use is professionalized. In grammar, the professions concerned are essentially those of linguistic doctrine (in the etymological sense) (academics and researchers), language learning (teachers of mother tongues and non-mother tongues) and

official standards (inspection bodies). The importance of the institutionalization of linguistic terminology in general can be illustrated by an example that shows the weight of history in specialized vocabularies. As a European citizen, one may consider Indo-European preferable to Indo-Germanic, but here one comes up against considerable achievements of the second term in German-speaking Switzerland, where Indo-Germanism has given its name to institutional realities: libraries, chairs, institutes, on the model of German-speaking universities. Thus, it is not only the scholarly tradition of the 19th century that is explanatory, but also the structure of curricula in the 21st century.

In a terminography, for reasons which are partly due to the greater facility of definitions of nouns, denominations are almost reduced to nouns. This should not cause us to forget that adjectives and the corresponding verbs are just as much specialized denominations; thus, Indo-European is of course also termi nologized as an adjective as well as as a noun.

The variability historical, geographical and social leads here as elsewhere to a composite terminology, where one recognizes "the collective in the c ollective", as o bserved by Franck [1]. Ne.v J euust as one should not suspect an

abusive nationalism in the name of an institute of in dogermanistics, one should not prosecute the users of a terminology competing with one's own for stupidity. For example, the conditional con goes wrong when it comes to concordance of tenses, forms in –rais opens the door to expenses, fertilizer etc., or even olive grove among those less good in spelling, and verbal forms in – rais does not say that it is also about – rait, - rait, - rions and – riez, but a jury is a social entity, and as such it obeys the provisional consensus and the authority enjoying credence at the moment. Because it is composite, grammatical terminology is naturally competitive. Grammatical certain, it is said proverbially but in fact the same is true for all terminology. An insignificant example [2] and more cautious than the preceding ones, let us observe that the terms adjectivation and adjectivization designate exactly the same phenomenon, and that preferences therefore result from individual or team habits.

If we have in view a cumulative nomenclature, we must expect terms corresponding to different objects: facts of language specific to French, terms concerning French and other languages at the same time, names of linguistic universals, French appellations of phenomena characteristic of typologically different languages, and even metalinguistic borrowings:

- the nouns of French idioms (eg: presentative);
- polysemic terms depending on whether it is French or another language (eg gerund in French and in English); – the names of universal descriptive notions (eg address term);
- terms applicable only to foreign languages (e.g. elative, annexation)
- borrowings from living languages (eg: masdar, “verb name” of Arabic) or dead (eg: the pair of infectum and perfectum borrowed from Latin).

In the concrete terminologies, one can resort to photos and diagrams, but that does not dispense with definitions, as Eugen Wüster's dictionary of the machine tool shows [3]. No room for graphics, but one can still use object classes as the linguistic counterpart of elements of a commonsense ontology; concrete realities are individuals, texts, soils, constructions, etc. In grammar, cognitive categories are only the material of a metalinguistic discourse. One can write prose without knowing it, like Monsieur Jourdain, but prose only becomes an object of knowledge thanks to the grammar master, whereas land, apartments and houses exist independently of the discourse of real estate agencies. More generally, in linguistics the entities taken into account come under a sui generis categorization. We don't know without dogmatism treat them as a common sense ontology. From experience, everyone knows what a car is, to use a classic example in the world of WordNet, which has the air of “meta physics of common sense”, to use the expression of François Rastier on the other hand, metaphorical concepts such as those, in Rastier [4], of “isonomy”, coming from political science, or “metamorphism”, coming from geology by way of Benveniste come from a specialist universe [5], if we take the article in question as corpus, or even from a metalinguistic idiolect.

Because in linguistics “it is the point of view which creates the object”, according to the famous formula of Saussure, any grammatical definition is dependent on a grammatical doctrine. Yet this is constantly evolving, composite and competitive, as we have seen: school vs university, traditional vs innovative, lab x vs lab y, etc. Moreover, as the languages present a great typological diversity, the same words apply to different realities, which imposes a maximum of precision. For example, the derivation “is systematic in Arabic but does not cover the same reality as in French” and speaking of noun does not have the same meaning depending [6] on whether or not the adjective is included. Even where one is tempted to see linguistic

universals, as in the case of the term of address, because of the universality of dialogue as a mode of exchange, it is important not to confuse function and morphology. (vocative case in Latin, particle ya in Arabic, personal pronouns toi and vous in French, for example).

A specificity of grammatical terminography is its particular resistance to treatment in terms of argument patterns or roles. Concrete terminologies can take advantage of the grammar of cases to the point of making redundant, at the limit, the addition of a definition; thus, “harvesting is a predicative expression which supposes a subject (harvesters), an object (grapes), a result (the harvest as a harvest), a place (a vineyard), a time (the harvest as a season) and a means (by hand or by machine)” » more abstract nologies, like the law, also lend themselves to such [7]. The terms schemas; for example, the polysemy of on-call duty is sufficiently explained on the one hand by the diagram “to pay a < sum of money: on-call duty >” or by a statement such as the penalty payment, on the other hand by “to have an < obligation: penalty [8], by a statement such as being on call.

The character metalinguistic of grammar determines a very different situation: we are in the presence of a nomenclature of labels applicable to a discursive object. It is not only the object class model that is at fault here: the same would apply to that of the “lexico-semantic relations” of Dancette and L'Homme, which uses the “lexical functions” of Mel'cuk, let alone [9] the WordNet or EuroWordNet template. Here, semantic identification is limited [10] to first-order entities (in the sense of classical logic) which are all grammatical; thus, a preposition “introduces a complement”, this is only learned at school.

The models of ontologies likely to be implemented all resemble each other, so that it is possible to formulate their material linguistically. As any ontology, in the specifications of sciences for the engineer as in philosophy, is by definition a “science of entities” [11], let us examine globally the mode of existence of grammatical entities. The basic predicates of any ontology are the relation “to be one” with its lexical variables and the relation “to be a part of”; they apply here only to grammatical entities such as article (subclass of determiner) and determiner (part of noun phrase). Action predicates like harvest or vintage, above, have separate uses in grammar: action verb is a subclass of verb, a purely metalinguistic entity, which does nothing despite its name; we can mention some polysemic verbs used in a particular way (with an appropriate class of objects) such as to determine or to modify, but they only have metallic or autonymous complements. Finally, the predicates of technical properties use a set of exclusively linguistic attributes, as an aspect, whose values do not come out of the purely grammatical set of the ac compli, the inchoative, etc. Under these conditions, it is important for a terminological dictionary to mention the authorities on which its options are based, since the latter do not come under common sense. “Rosa, rosac, rosam”: this is what used to be called a paradigm, in the sense of a canonical illustration of a grammatical regularity. In a matter so disconnected from any ordinary ontology, memory needs to cling to appropriate landmarks. convenient but expected to refer to the couple of the perfective and the imperfective of the verb meaning “to write” (in Polish, pisac / napisac, in Russian). It is good that terminography, if it has a didactic aim, conforms to pedagogical habits.

Since the terms are such only by sanction of specialist usage, reference should be made to synonyms, antonyms and related terms. Thus, it is not enough to make explicit the polysemy of elative in grammar, it is also necessary to situate each use of it in a particular linguistic culture. On the one hand, that of the Finno-Ugric languages and Basque, it is a question of the “movement out of”, which is opposed to both

the illa tif ("movement towards") and the inessive (zero degree of movement); in another tradition, that of Latin studies, it will be said that in certain cases, in particular that of proper names of towns and small islands, the ablative "responds to the question unde?", the accusative to the question quo ? and the locative (homomorph of the genitive) to the question ubi ?, therefore with a quite different terminology for very similar phenomena. On the other side, that of the elative in Arabic, we must understand "tafdil", that is to say a degree which is not to be confused with either the comparative or the superlative but belongs specifically to this language. Rather than simply noting that the first elative belongs to the tradition of Finno-Ugric studies and the second to the Orientalist tradition, it is better to show it with the help of canonical examples, as in grammar, terminology is composite. It includes both denominations of grammatical objects, such as noun, article, complement or group, and denominations of rules, such as concordance of tenses in French. In the case of rule naming, the nature of what is to be processed invites an "if... then" definition [12]. Eg: in German, if the subject is a relative pronoun, the verb is rejected at the end of the clause that contains it. More generally, terminography benefits from using the most appropriate resources for its various purposes. To realize this what is a camshaft, the best is a definition by the next kind and the specific difference, but accompanied by a figure. To explain to the non-lawyer what subrogation or preemption is, one needs a definition of the "if... then" type and at least one characteristic example.

The question of validation [13] is crucial in terminography. There are at least two clearly distinct approaches: appeal to authority and philological grounding. In the first case, which is necessary in industrial terminology and undesirable elsewhere, the question of sources is reduced to a reference to a normative text: that is how it is. In terms of grammar, the risk of diversification that is difficult to control is increased by the multiplication of places of power: university authorities, inspection bodies, school textbooks; thus, according to the Web, are more or less synonymous in the description of the aspect in French of the terms like *boundé* (on the sites of the academies of Strasbourg and Reims), *accomplished*, *completed*, *perfective* etc., but it you have to be a seasoned grammar to find yourself in this cacophony about a language, French, where, notoriously, the distinctions between time, aspect and Aktionsart are particularly delicate. The philological approach is well suited to areas where professional know-how is essential, starting

with the sciences, where the consensus of experts is the validation of validations, from the collation of the degree of license to international awards. For linguistics to be a science, it needs intrinsic criteria of validation, which comes from epistemology and not from simple terminology. I am thinking, for example, of the presentatives, which, if I may say so, I saw being born; it was the emergence of a theorization of enunciation that established them as a grammatical paradigm in the 1970s.

Terminography can find multiple synonyms on the Web for many notions, for example for the conditional-time: – Conditional-time, opposed to conditional-mode, constitutes a denomination which has the advantage of giving a name to a "drawer » of the conjugation while accounting for a double syntax. This is undoubtedly what explains the success of the expression in the Francophonie outside France and in scientific work on French conducted abroad; –form in –spokes remains little attested; forms in –rais [14] is found in French school and university textbooks, mainly; – forms in –rais(s) is a skilful compromise – verb forms in –rais can be found in exam subjects that can be consulted on the Internet; let's hope that the candidates know if the forms –rait, -rions, -riez and –raient are also implicitly mentioned.

Conclusion. Finally, the absence of common-sense ontology in grammar (and, more broadly, in linguistics) has consequences; in particular, the consistency of the description, the relevance of borrowings from other sciences and from validated traditions about other languages, the degree of coverage of language facts as well, create a particular responsibility for terminology: to guide use while respecting differences. This is the ideal of any good lexicography, whether general or specialized. Given the importance of definitions, which necessarily use technical definers themselves, the interplay of cross-references is of particular importance. Global terminography finds its validation in the exploitation of a fund of knowledge pertaining to general linguistics, which alone escapes the double danger of ethnocentrism (e.g.: the traditional expression language without articles) and universalism (e.g.: "the perfect tum in French"). The explanation of sources is the best antidote against naivety and corporatism. Our discipline is several thousand years old, like mathematics, law and medicine, which is not nothing. It is therefore important to situate one's achievements, to date them if possible, and to report on their fruitful questioning. Good luck with the grammar terminographers.

REFERENCES

1. Benveniste E. (1974), *Problems of general linguistics*, Paris, Galli mard, vol. 2.
2. Dancette J. & L'Homme M.-C. (2004), "Building Specialized Dictionaries using Lexical Functions", *Linguistica Antverpiensia*, 3, p. 113-132.
3. Lerat P. (2002), "A privileged level of analysis for specialized European languages: the utterance schema", in *Prospettive linguistiche della nuova Europa*, L. Schena and LT Soliman (eds.), Milan, EGEA , p.67-77.
4. Lerat P. (2004), "Validation of terms", in *Terminology and society*, Schaetzen C.De (ed.), Paris, The House of the dictionary, p. 87-106.
5. Lerat P. (2005), "Web and Philological Terminology", *Linguistica Antverpiensia*, 3, p. 231-244.
6. Lerat P. (2006), "National languages and cultures. Blending Wines in French, Italian and English", *Studi Italiani di Linguistica Teorica e applicata*, forthcoming.
7. Mejri S. (2003), "Linguistic translation: terminological problem or conceptual construction?", in *Traduire la langue. Translating culture* (Proceedings of the colloquium "Human Translation, Automatic Translation, Interpretation", Tunis, September 28-30, 2000), S. Mejri et al. (ed.), Paris – Tunis, Maisonneuve and Larose – Sud Editions, p. 177-191.
8. Neveu F. (2004), "Idiomaticity and metalanguage", in *The Mediterranean Space: a shared idiomaticity*, Mejri S. (ed.), Tunis, CERES, p. 267-280.
9. Oueslati L. (2003), "Linguistic translation: the problem of example", in
10. *Traduire la langue. Translating culture* (Proceedings of the symposium "Human Translation, Automatic Translation, Interpretation", Tunis, September 28-30, 2000), S. Mejri et al. (ed.), Paris – Tunis, Maisonneuve and Larose – Sud Editions, p. 201-217.

11. Rastier F. (2004), "Ontologie(s)", Journal of Information Science and Technology, Revue d'intelligence industrielle series , vol. 18, no. 1, p. 15-40.
12. Riegel M., Pellat J.-C. & Rioul R. (1994), Methodical Grammar of French, Paris, PUF.
13. Wüster E. (1968), Multilingual Machine Tool Dictionary, London, Technical Press.
14. Grand Larousse de la langue française, 1986.
15. Электронная энциклопедия «Кругосвет» [Электронный ресурс]. – 2010. – Режим доступа: // [http: // www.krugosvet.ru / articles / 82 / 10082801a1.html](http://www.krugosvet.ru/articles/82/10082801a1.html). – Дата доступа: 13.03.2012.

UDK:811.8

Norbek YUNUSOV,
Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti tayanch doktoranti

PhD A.Murtazayev taqrizi asosida

INGLIZ VA O'ZBEK TILIDA SIFAT SO'Z TURKUMILARNI TADQIQ QILISHNING NAZARIY MASALALARI

Annotatsiya

Ushbu maqolada ingliz va o'zbek tillaridagi sifatlarning semantik xususiyatlarini tahlil qilish, an'anaviy tilshunoslikdagi tutgan o'rni, ularning semantik o'ziga xosligi, xarakter ifodalovchi asoslardan substantiv birliklarning kelib chiqish omillari kabi munosabatlarga alohida e'tibor qaratilgan. Xususan, tadqiqotimizdagi ingliz va o'zbek tillaridagi misollarni tahlil qilish bizga rus va xorijiy tilshunoslikda sifati toifalarini chog'ishtirma tadqiq qilish an'analarga tayanish imkoniyatini beradi.

Kalit so'zlar: So'z turkumlari, sinonimiya, polisemiya, leksika, lingvistik tadqiqotlar, sifat.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ИССЛЕДОВАНИЯ СЛОВСОЧЕТАНИЙ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ В АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация

Данная статья посвящена анализу семантических характеристик прилагательных в английском и узбекском языках, их роли в традиционной лингвистике, их семантической специфике, факторам происхождения субстантивных единиц от характеровыражающих основ. В частности, анализ примеров на английском и узбекском языках в нашем исследовании дает нам возможность опираться на традиции перекрестного исследования категорий качества в русской и зарубежной лингвистике.

Ключевые слова: Части речи, синонимия, полисемия, лексика, лингвистическое исследование, имя прилагательное.

THEORETICAL ISSUES OF RESEARCHING ADJECTIVE WORD GROUPS IN ENGLISH AND UZBEK

Annotation

This article focuses on the analysis of the semantic characteristics of adjectives in English and Uzbek languages, their role in traditional linguistics, their semantic specificity, the factors of the origin of substantive units from character-expressing bases. In particular, the analysis of examples in English and Uzbek languages in our research gives us the opportunity to rely on the traditions of cross-research of quality categories in Russian and foreign linguistics.

Key words: Parts of speech, synonymy, polysemy, lexicon, linguistic research, adjective.

Kirish. Olib borilayotgan izlanishlar natijasida nisbiy sifatlarning semantikasini asliy sifatlardan ajratib olish imkoniyati paydo bo'ladi. Bu o'z navbatida zamonaviy tilshunoslikda bahs-munozaraga sabab bo'lmoqda. Shunday ekan, ushbu mavzu atrofidagi an'anaviy va zamonaviy tilshunoslarning qarashlarini umumiy tahlil natijalari asosida xulosa qilishni mantiqiy jihatdan to'g'ri deb xisobladik.

So'z turkumiga oid dastlabki ilmiy qarashlar qadimgi Hindiston, qadimgi Yunoniston va Rimdagi tilshunoslarning ishlarida namoyon bo'lgan. Xindistonda V asrda yashab ijod qilgan tilshunos Paninning Ashtadxyai[1] (sakkiz kitob, sakkiz dars) asarida so'zlarni ot, fe'l, predlog kabi grammatik guruhlarga ajratib ilk bor sanskrit tilida tahlil qilgan. Antik davr falsafasida birinchi bo'lib Platon mantiqiy jihatdan so'zlarni ot va fe'l kabi qism(toifa)larga ajratishni taklif qiladi[2]. Keyinchalik uning izdoshi Aristotel og'zaki muloqot qismlari sifatida jumllarini "element, bo'g'in, birlik, ot, fe'l, kelishik" kabi guruhlarni tavsiflaydi. Aleksandriya grammatika maktabi namoyondasi Dionisiy Frakiyaning asarlarida nutq sakkizta ot, fe'l, sifatdosh, artikl, olmosh, predlog, ravish, bog'lovchi kabi qismlarga ajratilgan. Rus tilshunosi O.Lukin o'z tadqiqotida nutq qismlari (so'z turkumlari) nazariyasining shakllanish tarixida, "barcha tillardagi nutq qismlari nazariyasining keyingi tarixi frakiyalik Dionisiy tomonidan taklif qilingan qadimgi yunon tilining sakkizta nutq qismi bilan bog'liqligi haqida alohida to'xtalib o'tgan"[3].

A.P. Volodinaning fikricha dastlab so'z turkumlari tasnifi, funksional (ya'ni sintaktik, kommunikativ) parametrga

asoslangan bo'lib, otlar, fe'llar va olmoshlar kabi sinflarga ajratilgan. Xususan, birinchi navbatda aktantlar va predikatlar sifatida ishlaydigan birliklar[4] nomina, ya'ni otlar va verba, fe'llar shakllangan. Keyinchalik pronomina va adverba (olmosh va ravish) so'z turkumlari sifatida qo'llanilgan. Bu birliklar o'z navbatida L. Teniyer so'zlarining aktant-predikat tuzilishiga mos keladi. Ular funksional, sintaktik parametrlar asosida aniqlanadi va unda morfologik xususiyatlar mavjud bo'lmasda, hatto xitoy va xind tillari uchun ham ishlatilishi mumkin. Sifatdosh-qo'shimchalarining ajratilishi tilshunoslikdagi atributiv funktsiya haqida gapirishni taqazo etadi. Ushbu qo'shimchani ot va fe'l bilan birga so'zlarning alohida guruhi sifatida ajratib tahlil qilish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Keyinchalik, tilshunoslikning rivojlanishi bilan ushbu tasnif morfologik xususiyatlarga asoslangan tasnifga aylandi. Buni esa jaxon tilshunoslik materiallarida yaqqol namoyon bo'ladi. Ko'pgina olimlar nutq qismlari muammosiga murojaat qilishgan. Rus tilshunosligida birinchi navbatda morfologik xususiyatlarga asoslangan nutq qismlarini tasniflash tamoyillari F. F. Fortunatov tomonidan ishlab chiqilgan bo'lsa, rus tilshunosligida M. V. Lomonosov, F. I. Buslayev, A. M. Peshkovskiy kabi taniqli tilshunoslar ham o'z xissalarini qo'shgan[5]. O'zbek tilshunosligida esa U.Tursunov, J.Muxtorov, Sh.Raxmatullayev morfologik xususiyatlarga alohida to'xtalib o'tishgan. Bugungi kundagi zamonaviy tilshunoslikda nutq qismlarining sintaktik, morfologik va semantik xususiyatlarining umumiyligi asosida ajralib turadigan kompleks yondashuv mavjud[6].

Bugungi kunga kelib semantik (umumiy kategorik ma'no), sintaktik (sintaktik vazifasi), morfologik (morfologik kategoriyalar tizimi), so'z-shakllantirish (so'z-shakllantirish modellari majmui) xususiyatlarga asoslangan kompleks yondashuvdan foydalanish odat tusiga kirgandi. Bunday murakkab asoslarga asoslangan tasnifni izchil amalga oshirish mumkin yemas, bo'linishning yagona prinsipining yo'qligi, tasniflardagi qarama-qarshiliklar, sinf chegaralarini noaniq belgilash va shunga o'xshash an'anaviy yondashuvlar tilshunos olimlarda e'tirozlarga sabab bo'lmoqda.

Bir muncha vaqt nutq qismlari tilshunoslikda ikkinchi darajali deb hisoblandi, bu qisman qisman Aristotelning tasnifiga bog'liq bo'lib, bu yerda faqat belgilangan talablarga to'liq javob beradigan yelementlar toifaga kiritilishi mumkin yedi. Bunday yondashuv nutq qismlarini tasniflashga to'sqinlik qildi. Nutq qismlarini o'rganishga bo'lgan qiziqish argumentativ-predikat nazariyasiga, so'ngra turli xil yangi kommunikativ-semantik yondashuvlarga (masalan, funksional grammatikadagi toifalarga) qiziqish bilan almashtirildi. Shunday qilib, rus tilshunosi YE. S. Kubryakovaning fikricha, "nutq qismlarini so'zlashning maxsus toifalari yoki turlariga ajratish va bu turlarning chegaralari va ularni ajratish tamoyillari masalasi uzoq vaqtdan beri mavjud bo'lgan masalalarning biri ekanligi xaqida aloxida takidlab o'tadi"[7]. Yana bir rus tilshunos olimi Y.S. Maslov, tomonidan ta'kidlanganidek, "nutq qismlarining an'anaviy tizimini bekor qilish va uni butunlay yangi tasnif bilan almashtirish emas, ularni an'anaviy sxema bilan belgilangan qarama-qarshiliklarning yechimimni topishdadir..."[8].

Bugungi kunga kelib kognitiv tilshunoslik ushbu masalagaga qayta yuzlanarkan qisman nazariyaga aloxida e'tibor qaratadi va tadqiqotchilar uchun yangi qiralarini ochib berdi. So'zlarning leksik va grammatik turlari va chegaralari tilni tavsiflashga yangicha yondashuv paydo bo'lishi tufayli yangi pozitsiyalardan ko'rib chiqila boshlandi.

Kognitiv tilshunoslikda kategoriya, obyektlarning konseptual birlashishi yoki umumiy tushunchaga asoslangan obyektlarning birlashmasidir. Bu turli xil obyektlarni bitta toifaga birlashtirish uchun asos bo'lib xizmat qiladigan umumiy tushunchadir. Bu toifa universal obyektlarning konseptual o'xshashligi ko'rsatadi[9]. Shuning uchun kognitiv tilshunoslikda til kategoriyalarining tabiati, shakllanish tamoyillari, chegaralari, tuzilishi va turlari bilan bog'liq masalalari yuzasidan izlanishlar olib boriladi. N.N. Boldirev tilning kategorik tizimini hisobga olgan holda, til toifalarini talqin qilishda ilgari tilshunoslikda mavjud bo'lgan uch xil tarkibiy, funksional va yangi kognitiv yondashuvlarga aloxida to'xtalib o'tgan.

Falsafiy nuqtai nazardan tarkibiy yondashuv til kategoriyalarining tizimli yondashuvi bo'lib, bunda til kategoriyalarining har bir bo'limi boshqa qismlari bilan ikkilik qarama-qarshi bo'lgan majburiy eng muhim xususiyatlarini o'zida aks ettirgan bo'lishi kerak. Yigirmanchi asr tilshunosligida bunday yondashuvni qo'llash ko'plab nazariyalarga nisbatan samarali bo'ldi, ammo yuqorida aytib o'tilganidek, bu yondashuv qiyinchiliklar va qarama-qarshiliklarni keltirib chiqardi, chunki til kategoriyalarining klassik turlariga moslashishi oson kechmaydi. Strukturaviy yondashuvda invariantlik/variatsiya prinsipi yordamida yadro va periferik komponentlarni ajratib olishga urinish orqali ko'plab qarama-qarshiliklarini olib tashlashga muvaffaq bo'ldi. N.N. Boldirev takidlaganidek, til kategoriyalari tarkibidagi elementlarning nomutanosibligi tilshunoslikda olib borilayotgan tadqiqotlarda o'z aksini topgan. Shu bilan birga, Markaziy mintaqalar va periferiyani shakllantirish tamoyillari, toifaning tarkibi va uning chegaralari noaniq bo'lib qolmoqda[10]. Ushbu savollarga javob izlash esa prototipik yondashuvning paydo bo'lishiga olib keldi. U odatiy fikrlarga asoslanadi, uning atrofida esa tabiiy kategoriyalar va unga

o'xshash boshqa elementlar shaklida shakllanadi. Kognitiv tilshunoslikda ushbu g'oyalarning rivojlanishiga jaxon falsafashunos olimi L. Vitgenshteynning asarlari aloxida o'rin egallaydi[11], yana bir jaxon tilshunos olimi J. Lakoff o'z izlanishlari natijasida ("prototipik effektlar" g'oyasi – markaziy qismlaridan biri bo'lib, u butun kategoriyaning tushunishda ishlatiladi.) degan fikrni kiritgan[12].

Prototipik yondashuvda til kategoriyasining tarkibi prototip o'xshashliklarga ega bo'lgan elementlardan tashkil topgan bo'lib, ularning soni va tarkibi ko'pdan kamgacha baholanadi. Bunday xolatlarda kategoriyaning chegaralari noaniq bo'lib qoladi xamda bir-biri bilan chegaradosh kategoriyalar o'rtasida o'tish zonalarini paydo bo'ladi. Kategoriya haqidagi bunday g'oya moslashuvchanlikka ega bo'lib, "inson tafakkurining samarali ishlashi uchun zarur bo'lgan, dunyo va aloqa vaziyatlari haqidagi bilimlarni doimiy ravishda o'zgartirish bilan belgilanadi. Chunki ular tarkibiga yangi elementlarni kiritishi mumkin, hatto bu elementlar prototip bilan faqat bitta yoki bir nechta umumiy xususiyatlarga ega bo'lsa ham"[13].

Nutq qismlari nazariyasida kognitiv yondashuv ulardagi prototipik xarakter kategoriyasini ko'rishga imkon beradi, bu leksik-grammatik kategoriyalarning uzluksizligini xamda ular orasida aniq chegaralarni belgilab beradi. Shunday qilib, sifatlar haqida gapirilganda, shuni ta'kidlash kerakki, ko'pincha butun sifat kategoriyasi butun sifat turlarining metonimik modeli bo'lgan sifatli sifatlarning pastki toifasi orqali ko'rinadi. Shu bilan birga, prototipik a'zolar bilan bir qatorda, toifaning teng a'zolari tipik xususiyatlarning turli darajadagi namoyon bo'lishini ko'rsatadigan elementlari aniqlanadi.

Zamonaviy tadqiqotlarda nutq qismlarining asosiy xususiyatlarni taqsimlash asosida, ularning ko'p bosqichli tuzilishini qurish ustida izlanishlar olib borilmoqda. Shunday qilib, tilshunos olim N. D. Golevning fikricha, nutq qismlari ichki shakl (grammatik kategoriyalar to'plami), tashqi tarkib (nominativ va pozitsion-sintaktik daraja), tashqi shakl (grammatik kategoriyalar va ma'nolarni ifodalash)larga ega, shu bilan birga bu ichki shaklga alohida e'tibor qaratishga undaydi. Nutq qismlari toifasiga prototipik yondashuv, mavjud sinflarga qarama-qarshi birliklarni kiritish imkonini beradi, shu jumladan tartib raqamlarini sifatlar sinfiga kiritilish imkonini beradi[14].

Sinflarni ajratishdagi qarama-qarshiliklarni boshqacha tarzda olib tashlashga rus tilshunos olimi V.G. Rudelev "nutq qismlarini tasniflash uchun asos sifatida qarama-qarshiliklar va korrelyatsiyalar tamoyilini qo'yadi"[15]. Faqat "semantik-grammatik sinflar" ni tashkil etuvchi to'liq ma'noli so'zlar nutq qismlari hisoblanadi; zaif pozitsiyalarda "nutq qismlarini neytrallash sodir bo'ladi, bu ularning ba'zilar tomonidan o'zgarmas ma'noni saqlab qolgan holda boshqalarning rasmiy xususiyatlarini o'zgartirish imkoniyatini beradi". Bu esa tanlangan sinflarga qarama-qarshi birliklarni kiritadi. Muallif tegishli qarama-qarshiliklarni tashkil yetuvchi fe'l, sifat va otni tilshunoslikda nutqning qismlari sifatida belgilaydi[16]. Semantik xususiyatlar, tasniflashning asosi sifatida qabul qilinganligi sababli, tilshunoslikda rasmiy va funksional asosda ajralib turadigan nutqning xizmat qismlari tasniflash chegarasidan tashqarida qoladi.

A.L.Sharandin qisman nazariyani rivojlantirishga o'z hissasini qo'shib, nutqning bir qismini bog'lash uchun til haqida emas, balki nutq haqida gapirish kerakligini belgilaydigan "nutq qismlari" atamasiga ye'tibor berishni taklif qiladi. Nutqning maxsus turi bilan birga, nutq qismlari "kommunikativ birlik sifatida jumla (so'z) elementlari bo'lgan inson nutq faoliyati bilan bog'liq". Shu munosabat bilan ular nominativ xamda nominativ bo'lmagan so'zlar bilan ajralib turadi, bu esa o'z navbatida ular orasida chalkashlik yuzaga keltirishi mumkin, natijada ular nutq harakatidagi yadro va

yadro bo'lmagan "sifat aniqligini" yo'qotadilar[17]. Yadro otlar, fe'llar va sifat jihatidan predikativ so'zlar, yadro bo'lmagan nisbiy sifatlar (fikir predmetining belgilari, ular predikatning determinanti sifatida harakat qilishi mumkin), ravish (fikir predikatining belgilari)dan iborat. Ushbu tasnif sifatlarining subklasslarini ajratish nuqtai nazaridan ham qiziqarliroq.

Nutq qismlarini ajratish masalasini hal qilishning bunday murosali usullarini hisobga olgan holda, tilshunoslik uchun an'anaviy tasnifning ahamiyatini ta'kidlash muxim ahamiyat kasb etadi. Biz olimlarning "nutq qismlarini ajratish ularning immanent xususiyatlariga asoslanishi kerak" degan fikriga qo'shilamiz[18], bu ularni o'rganish va aniqlash uchun qo'shimcha harakatlarni talab qiladi.

R. Jekendoff tomonidan leksik, leksik-grammatik va grammatik kategoriyalar lingvistik ong shakllari bo'lib, ular dunyoni ma'ruzachilar ongida aks yettirish, uning ideal, aqliy modelini yaratish vositasi bo'lib xizmat qiladi degan g'oyalar ("projected world", "experienced world", "phenomenal world") ilgari surilgan[19]. Shunday qilib, empirik xamda ekstralingvistik birliklarning turkumlanishi so'zlarning grammatik turkumlanishida obyektivlashadi va u orqali amalga oshiriladi.

Tilshunoslikda sifatlar sinfining tarkibi mazmun mezoniga muvofiq aniqlansa: V.V. Vinogradov ta'kidlaganidek, "sifatlarining semantik asosi sifatidir"[20], xorijiy tilshunoslikda funksional parametr asosan asosiy mezon sifatida ishlatiladi. Sifatlar sinfini aniqlash uchun asosxisoblanadi, shuning uchun bu sinfdan har xil turdagi pronominal so'zlarni, tartib raqamlarini va boshqalarni kiritish odatiy holdir[21]. Bu sinf chegaralarini va uning tarkibini aniqlashda muhim muammolarga olib keladi. Demak, sifat va ravishlarning chegaralari, stone wall "tosh devor"va musical clock "musiqiy soat" ko'rinishidagi konstruksiyalarda birinchi komponentlarning kategorik holatini ko'rsatsa, asleep "uxlayotgan" kabi so'zlarning lingvistik tabiatida nomuvofiqliklar kuzatiladi. Dunyo tillarida sifatning universalligi yoki universall emasligi haqidagi fikrlar ham turlicha. Ot va fe'lga nisbatan barcha tadqiqotchilar bir xil fikr bildirishgan bo'lsa, sifatga keladigan bo'lsak, ba'zi tillarda bunday toifaning yo'qligi haqida taxminlar mavjud, shuning uchun Dikson o'zining "Where Have All the Adjectives Gone?", deb nomlangan tadqiqot ishida dastlab 17ta Afrika, Avstraliya va Amerindian tillari bilan ingliz tilini solishtirganda, ularning ba'zilarida sifatlar yo'qligini ta'kidlaydi ("However, not all languages have the major word class Adjective")[22]. Biroq, Dikson o'z nuqtai nazarini o'zgartirishi mumkin, masalan, Mandarin Xitoy tilida sifatlarining yo'qligi haqidagi fikr bildirgan bo'lsa, bu erda tegishli belgilar o'timsiz fe'llar bilan beriladi[23], keyingi ishlarda sifatlarining alohida sinfi mavjudligi haqidagi fikr

bilan almashtiriladi[24]. Ingliz tiliga kelsak, olim uning ochiq sifatlar sinfiga ega ekanligiga ishonch xosil qiladi va ingliz tilini Dirbal kabi rivojlangan sifatlar tizimiga ega tillarni ko'rib chiqadi[25].

Biroq, ingliz tilida sifatlarini ajratish qiyin, chunki bu sifatning morfologik xususiyati taqqoslash darajalarining mavjudligi bo'lib, ular bundan tashqari, barcha sifatlarda mavjud emas, faqat sifat semantikasi bilan sifatlarining so'z va so'z ma'nolarida (leksik-semantik variantlarda) mavjud bo'lgan xususiyatdir. Substantiv bo'lmagan nisbiy sifatlarini ajratish bilan vaziyat yanada murakkablashadi. Tilshunos olimlar V. Raskin va S. Nirenburg, ingliz tilida nisbiy sifatlar juda kam (truly relative adjectives), va bu atama ingliz tilshunoslariga unchalik tanish emas degan fikrni bildirishgan. Mualliflarning fikriga ko'ra, "boshqa tillarda nisbiy sifatlar qanday vazifani bajarsa, ular ingliz tilida ham boshqa otlar oldida keluvchi otlarning vazifasini bajaradi", ingliz morfologiyasi ko'pchilik sifatlarini o'ziga xos morfologik profil bilan ta'minlaydi"[26].

Bunday holda, sifatlar kategoriyasini farqlash uchun semantik asosga murojaat qilish kerak. Amerikalik tilshunos olim V. Cheyfta'kidlaganidek: "semantik tuzilishni bilmasdan biz (grammatik) to'g'ri so'zlarga olib keladigan jarayonlar haqida hech narsa bilmaymiz, chunki bu jarayonlar semantik shakllanish jarayonlaridir"[27]. Avstraliyalik tilshunos olim Anna Vejbitskaya o'z izlanishlari natijasida, semantik asosda ot va sifatlarining chegarasini belgilaydi, bu esa "otlar, birinchi navbatda, o'ziga xos" degani emas ular ko'rish va o'zgartirish mumkin bo'lgan narsalardir, deb yozadi. Black, white, big, small, long yoki new yangi kabi asosiy sifatlar ham ko'rish yoki o'zgartirish mumkin bo'lgan narsalarni bildiradi. Otlar va sifatlar o'rtasidagi haqiqiy semantik farq diapazonda yoki referentlar shaklida emas, balki semantik tuzilish shaklidadir"[28]. Bundan tashqari, muallif "1) otlar ma'lum xususiyatlarga ega bo'lgan "narsalar turlarini" bildirishini; sifatlar esa xususiyatlarni bildirishini belgilaydi, 2) Daniyalik tilshinos Jespersen ta'kidlaganidek, ot juda ko'p xususiyatlarni ifodalashga intiladi (garchi uning ma'nosini bu xususiyatlar bilan qisqartirish mumkin emas); sifat esa bitta xususiyatni bildiradi". Shunday qilib, sifatlar kategoriyasini farqlash muammosini hal qilish sifat xususiyatlarini ifodalashning lingvistik semantik funksiyasining ustunligiga tayanadi.

Shunday qilib, nutq qismlari uchun muhim xususiyat nutqning ushbu qismini ta'kidlash-bu atributning onomasiologik toifasining sifatleri bilan belgilanishi. Sifatlar-bu atributy to'g'ri grammatik xususiyatlaridan ustunlik qiladigan so'z turkumidir. Bu, ayniqsa, ingliz tilida yaqqol namoyon bo'ladi, bu erda sifatlar aniq morfologik xususiyatlarga ega emas (ehtimol, sifat sifatlarida taqqoslash darajalari bundan mustasno) va semantik ko'rsatkich bu sinfni farqlash uchun eng muhim jixati hisoblanadi.

ADABIYOTLAR

1. Панини индийский грамматик // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: в 86 т. (82 т. и 4 доп.). — СПб., 1890—1907.
2. Лукьянов, И.Ф. Сущность категории "свойство" (значение для исследования проблемы отражения)[Текст] / И.Ф. Лукьянов.—Москва: Мысль, 1982.—143 с
3. Лукин О.В. Терминология частей речи: античные истоки / Лукин О.В. [Текст] // Ярославский педагогический вестник. — 2012. — № 1. — Том I (Гуманитарные науки). — С. 161-167.
4. Володин А.П. О прилагательном как о части речи [Текст] / А.П. Володин // Глагольные и именные категории в системе функциональной грамматики: сб. материалов конференции 9-12 апреля 2013г. /отв. ред. Бондарко А.В. — Санкт-Петербург: Нестор-История, 2013. — С. 39-45.
5. Генералова Е.В. Лексико-грамматические разряды имён прилагательных как историческая категория (на материале русского языка конца XV—XVII в.) [Текст] / Генералова Е.В. // Ученые записки Казанского университета. Серия, Гуманитарные науки. — 2014. — Т. 156/5. — С. 7-19.
6. <http://tapemark.narod.ru/les/578b.html> .
7. Кубрякова Е.С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира [Текст] / Кубрякова Е.С.. — Москва: Языки славянской культуры, 2004. — 560 с. — (Язык. Семиотика. Культура).

8. Маслов Ю.С. Введение в языкознание: учебник для филологических факультетов [Текст] / Маслов Ю.С. – Санкт-Петербург : Академия, 2005. – 304 с.
9. Болдырев Н.Н. Категориальная система языка [Текст] / Болдырев Н.Н. // Когнитивные исследования языка / гл. ред. серии Болдырев Н.Н. – Москва: Ин-т языкознания РАН ; Тамбов : Издательский дом ТГУ им. Державина Г.Р., 2012. – С. 17-145.
10. Болдырев Н.Н. Категориальная система языка [Текст] / Болдырев Н.Н. // Когнитивные исследования языка / гл. ред. серии Болдырев Н.Н. – Москва: Ин-т языкознания РАН ; Тамбов : Издательский дом ТГУ им. Державина Г.Р., 2012. – С. -25.
11. Витгенштейн Л. Философские исследования [Текст] : ч. I. / Витгенштейн Л. // Философские работы / пер. с нем; Состав., вступ. статья, примеч. М.С. Козловой. – Москва: Гнозис, 1994. – 612 с.
12. Лакофф Дж. Мышление в зеркале классификаторов [Текст] / пер. с англ. Рогозиной Р.И. // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XXIII. Когнитивные аспекты языка / сост. Петрова В.В., Герасимова В.И.. – Москва: Просвещение, 1988. – С. 12-51.
13. Болдырев Н.Н. Категориальная система языка [Текст] / Болдырев Н.Н. // Когнитивные исследования языка / гл. ред. серии Н.Н. Болдырев. – Москва: Ин-т языкознания РАН ; Тамбов : Издательский дом ТГУ им. Державина Г.Р., 2012. – С. -25.
14. Голев Н.Д. Динамический аспект лексической мотивации [Текст] / Голев Н.Д.. – Томск: Изд-во Томск. ун-та, 1989. – 252 с.
15. Руделев В.Г. Динамическая теория частей речи русского языка [Текст] / Руделев В.Г. // Вестник Тамбовского ун-та. Серия: Гуманитарные науки. – 1996. – No 1. – С. 83-89.
16. Руделев В.Г. Динамическая теория частей речи русского языка [Текст] / Руделев В.Г. // Вестник Тамбовского ун-та. Серия: Гуманитарные науки. – 1996. – No 1. – С. 83-89.
17. Шарандин А.Л. Иерархические отношения в системе частей речи русского языка [Текст] / Шарандин А.Л. // Вестник Тамбовского ун-та. Серия: Гуманитарные науки. – 1998. – No 1. – С. 20-28.
18. Куликова М.Г. Частеречная парадигма русского языка: постановка проблемы [Текст] / Куликова М.Г., Плевако С.В. // Ученые записки ЗабГГПУ. Серия: Филология, история, востоковедение. – 2009. – No 3. – С. 217-220.
19. Jackendoff R. Semantics and Cognition [Text] / R. Jackendoff. – Cambridge, Mass.: The MIT Press, 1995. – 283 p.
20. Виноградов В.В. Русский язык (грамматическое учение о слове) [Текст] / Виноградов В.В.. 2-е изд.– Москва: Высш. школа, 1972. – 614 с
21. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса [Текст] / Теньер Л.; пер. с фр. И.М. Богуславского и др. – Москва: Прогресс, 1988. – 653 с.
22. Dixon R.M. Where have all the Adjectives Gone ? [Text] / Dixon R.M.W.. – Berlin – New York – Amsterdam : Mouton Publishers, 1982. – 256 p. – (Janua Linguarum).
23. Dixon R.M. Where have all the Adjectives Gone ? [Text] / Dixon R.M.W.. – Berlin – New York – Amsterdam : Mouton Publishers, 1982. – 7 p. – (Janua Linguarum).
24. Dixon R.M.W. Adjective classes. A cross-linguistic typology [Text] / Dixon R.M.W., Alexandra Y. Aikhenvald. – Oxford: Oxford univ. press, 2004. – 370 p
25. Dixon R.M. Where have all the Adjectives Gone ? [Text] / Dixon R.M.W. – Berlin – New York – Amsterdam : Mouton Publishers, 1982. – 7 p. – (Janua Linguarum).
26. Raskin V. Lexical Semantics of Adjectives: A Microtheory of Adjectival Meaning [Electronic resource] / Raskin V., Nierenburg S.. – Las Cruces, New Mexico State University, 1995. – 69 p. – URL: <http://web.ics.purdue.edu/~vraskin/adjective.pdf> – (Дата обращения: 18.09.2018).
27. Чейф У.Л. Значение и структура языка [Текст] / Уоллас Чейф Л.. – Москва: Либроком, 2009. – 432 с. – (Языковеды мира).
28. Wierzbicka A. Lexicography and conceptual analysis [Text] / Wierzbicka A. – Ann Arbor: Karoma, 1985. – 390 p.